

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ПІВДЕННИЙ АРХІВ

(ІСТОРИЧНІ НАУКИ)

Випуск XVII

Херсон – 2004

Затверджено до друку вченою радою Херсонського державного університету, протокол №5 від 06.12.2004 р.

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, протокол №11 від 23.11.2004 р.

Рішення президії ВАК України про атестацію від 08.09.1999 р. (бюлетень №5, 1999)

Дозвіл Державного комітету інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України від 10.09.2003 р. (свідоцтво KB №7938).

Редакційна колегія:

Дарієнко В.М.	д.і.н., професор (головний редактор)
Сінкевич Є.Г.	к.і.н., доцент (видавничий редактор)
Сінкевич І.Ю.	ст. викладач (відповідальний секретар)
Добролюбський А.О.	д.і.н., професор
Колесник І.І.	д.і.н., професор
Сусоров В.Д.	д.і.н., професор
Тригуб П.М.	д.і.н., професор

Мова видання: українська, російська.

Адреса: 73000, Україна, м. Херсон, вул. 40 років Жовтня, 27, Херсонський державний університет, кафедра історії України

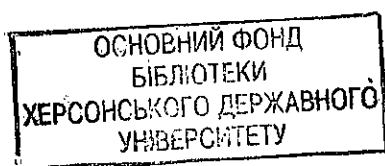
E-mail: sinkevich@ksu.kherson.ua

Телефон: 0380 (552) 32-67-60

Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. – Випуск 17. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2004. – 140 с.

N416124

© Автори статей
© ХДУ, 2004

ЗМІСТ

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

- ↓
Макієнко О.А. ЛИСТИ А.М. ГРАБЕНКА ДО Г.А. КОВАЛЕНКА 6
- * Грімайло Т.Ю. ГОЛОКОСТ НА ТЕРИТОРІЇ ХЕРСОНЩИНИ В РОКИ ДРУГОЇ 14 – СВІТОВОЇ ВІЙНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ 26 ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

СТАТТІ

- Сіреджук П. ВЗАЄМОСТОСУНКИ НІМЦІВ З ПОЛЯКАМИ В ГАЛИЧИНІ 28
НАПРИКІНЦІ ХІІІ – 30 РР. ХХ СТ.
- Гребцова І.С. ФРАНКОМОВНА ПРЕСА ОДЕСИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ. ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО
- Самойлов О.Ф. ОДЕСЬКА МАРІЇНСЬКА ЖІНОЧА ГІМНАЗІЯ: ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ ВИКЛАДАЦЬКОГО СКЛАДУ
- ✓ Куценко Ю.Ю. ВІДОБРАЖЕННЯ ОСОБИСТОСТІ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА В НАРАТИВНИХ ДЖЕРЕЛАХ 49-57
- Рум'янцева А.Є. СТУДЕНТСТВО НОВОРОСІЙСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ В ПЕРІОД РЕВОЛЮЦІЇ 1905-1907 РР.: СТИСЛИЙ ОГЛЯД РАДЯНСЬКОЇ Й СУЧАСНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛ
- * Дариєнко В.Н. ПРОВАЛ ПЛАНА КАЛЕДИНА-ДУТОВА В УРАЛЬСКОМУ КАЗАЧЬОМУ ВОЙСКЕ І У ЕГО СОСЕДІВ-МУСУЛЬМАН (ОКТАБРЬ 1917 – ФЕВРАЛЬ 1918 Г.) 64-76
- Павленко В.Я. УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ СТОСУНКИ 1919-1920 РОКІВ У МЕМУАРАХ УЧАСНИКІВ ПОДІЙ 74-78
- Рижева Н.О. ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СУДНОБУДІВНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ У 20-30 РР. ХХ СТ.

ПОВІДОМЛЕННЯ

- × Андрєєв В., Андрєєва С. ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ІСТОРІЯ (МАРГІНАЛЬНІ ЗАМІТКИ) 90-94
- ✓ Михайленко Г.М. ПОЛЬСЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ О.Г. ЛОТОЦЬКОГО 94-98
- × Король А.І. В.Г. САРБЕЙ: СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ ВЧЕНОГО 92-103

ОГЛЯДИ

- ✓ Бачинська О.А. ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ КОЛОНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИМ НАСЕЛЕННЯМ 106-110

**ПРИДУНАЙСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ В XVIII – ПОЧАТКУ XX СТ. В АРХІВАХ
УКРАЇНИ**

Кабачій Р.І. МАТЕРІАЛИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК
БАЗА ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ КОЛЕКТИВНОЇ ТА ІСТОРИЧНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Андрєєв В.М. ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ: ВІЗІЯ
СУЧАСНОГО ІСТОРИКА

118-12)

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

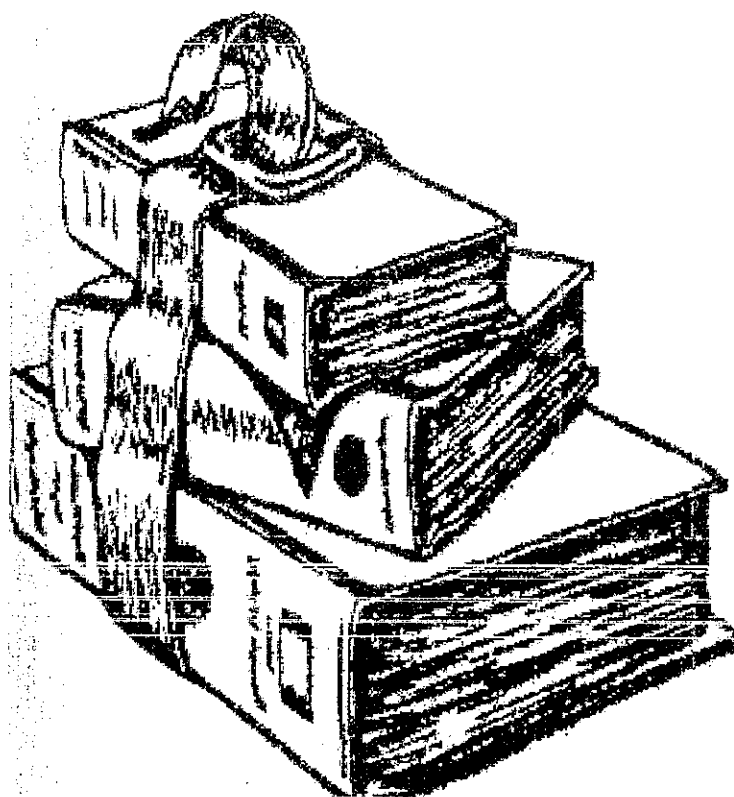
Меренков В.Ю. ДЕЯКІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ
МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН

Сінкевич І.Ю., Сінкевич Є.Г. ВАГОМИЙ ВНЕСОК У РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКО-
ПОЛЬСЬКИХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

НАУКОВІ ПУБЛІКАЦІЇ ВИКЛАДАЧІВ ТА АСПІРАНТІВ КАФЕДРИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ХДУ ЗА 2004 РІК

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ЛИСТОК ПРО МІЖНАРОДНУ НАУКОВУ КОНФЕРЕНЦІЮ
“Місцеве самоврядування: історія та сучасність (до 140-річчя запровадження
земств на Херсонщині”. – вересень 2005

НАШІ АВТОРИ

Публікації джерел

ЛИСТИ А.М. ГРАБЕНКА ДО Г.А. КОВАЛЕНКА

Епістолярна творчість становить важливий і невід'ємний елемент духовно-культурного життя суспільства. Широкі інформаційні можливості епістолярних пам'яток давно визнані в історичному джерелознавстві. Сучасні дослідники справедливо розглядають епістолярну спадщину діячів вітчизняної культури в якості своєрідного соціокультурного феномену [1; 3]. Зазначена характеристика особливо стосується XIX – початку XX ст. – періоду розквіту епістолярії як окремого жанру письменства. Повноцінна реконструкція життя особи та суспільства у їх взаємозв'язках в контексті історичної епохи виявляється практично неможливою без використання приватного листування.

В особовому фонді Г.А. Коваленка Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського зберігається значний епістолярний комплекс. Серед його кореспондентів – М.В. Лисенко, В.М. Гнатюк, М.С. Грушевський, Б.Д. Грінченко, М.М. Коцюбинський, В.К. Винниченко, С.В. Петлюра, М.Ю. Шаповал та ін. [16; 233-234]. Спеціальної уваги заслуговують п'ять листів від А.М. Грабенка за 1927-1928 рр. [6]. Особи адресата й кореспондента достатньо відомі дослідникам історії України кінця XIX – першої третини XX ст. Обидва зробили помітний внесок у розвиток української науки і літератури, відзначилися активною громадсько-політичною діяльністю. Для херсонських краєзнавців їх постаті особливо прикметні: Г.А. Коваленко і А.М. Грабенко – визначні діячі культурно-громадського життя на Херсонщині.

Український письменник і журналіст Григорій Андрійович Коваленко (1867-1938) народився в слободі Коломак на Слобожанщині в бідній селянській родині. Початкову освіту отримав у Коломацькій народній школі (1877). Матеріальна незабезпеченість родини змусила Григорія змалку поневірятися в наймах, тож шлях до ґрунтовної освіти для нього виявився закритим. У 1888 р. він потрапив на військову службу в Києві, а згодом недовго працював канцеляристом у Київській контрольній палаті (1893) [7; 1 зв.-2].

Упродовж 1893-1899 рр. Г.А. Коваленко служив на Північному Кавказі на канцелярських посадах. Саме там закинутий долею в чужий край молодий українець став на шлях національного самоусвідомлення і долучився до активної громадської роботи. Визначенню його життєвих орієнтирів багато в чому посприяло налагодження листовних зв'язків з М.В. Лисенком, Б.Д. Грінченко, В.М. Гнатюком, М.С. Грушевським та іншими українськими діячами. У кавказький період життя Г.А. Коваленко дебютував в українському письменстві в якості літературного критика та перекладача творів українських і російських прозаїків. У 1898-1899 рр. його перші твори з'явилися на сторінках «Літературно-наукового вісника» [14; 168-173]. Повернення в Україну стало для Г.А. Коваленка необхідною умовою подальшої національно-культурної роботи.

Влітку 1899 р. Г.А. Коваленко отримав можливість працевлаштування в Херсонському земстві [8; 1]. Ностальгія за рідною землею переборола побоювання життєвого ритму провінційного русифікованого міста. Навесні 1900 р. Г.А. Коваленко переїхав з Владикавказа до Херсона і вступив на службу до статистичного відділення Херсонської губернської земської управи [12; 93]. Наступні шість років життя Г.А. Коваленко провів у Херсоні.

У місті Г.А. Коваленко завів знайомство з А.М. Грабенком – лідером гуртка місцевих українців. На початку XX ст. прізвище Андрія Михайловича Грабенка (Андрія Конощенка; 1857-1932) – етнографа-фольклориста, статистика, земського

діяча – було добре знаним у багатьох регіонах Російської імперії. Виходець з багатодітної родини селянина-кріпака, він зміг отримати досить ґрунтовну освіту: Обознівська народна школа, Єлисаветградське реальне училище, Петербурзький гірничий інститут [18; 135]. Не завершивши курсу навчання в інституті за станом здоров'я, А.М. Грабенко в 1879 р. повернувся додому, склав екзамени на сільського вчителя й влаштувався на роботу в рідну земську школу. Наступний етап його життя нерозривно пов'язаний з розвитком земського та міського самоврядування на Херсонщині. Земський вчитель (1880-1884) і статистик (1884-1887), діловод (1889-1890), секретар (1890-1904, 1906-1918), член (1918-1920) і голова (1919) губернської земської управи, гласний міської думи Херсона (1897-1912, 1917-1919) – основні віхи багаторічної діяльності А.М. Грабенка в структурах місцевого громадського самоврядування [15; 87-90].

За своїми суспільно-політичними поглядами А.М. Грабенко належав до ліберальної народницької інтелігенції, був послідовним прибічником ідеї українського національного відродження. Близьке знайомство з М.В. Лисенком і О.О. Русовим суттєво вплинуло на формування ідейних переконань і наукових уподобань молодого українця. Ідея аполітичного культурництва стала домінантою його світоглядної позиції і громадської діяльності. Під впливом старогромадівців аматорський інтерес А.М. Грабенка до народної творчості переріс у наукові зацікавлення фольклористикою. Упродовж життя етнограф записав на Херсонщині, Полтавщині та Київщині понад 400 народних пісень, більшість з яких було впорядковано і надруковано у трьох випусках збірника «Українські пісні з нотами» (1900, 1902, 1906) [18; 137-138].

З кінця 1870-х рр. А.М. Грабенко долучився до громадівського руху на Півдні України. Він мав членство в Єлисаветградській та Херсонській громадах, беручи активну участь в культурно-просвітницьких заходах місцевих українців [11; 11-15]. Після адміністративної висилки О.О. Русова за межі Херсонської губернії у 1889 р. А.М. Грабенко перетворився на неформального лідера гуртка херсонських українців.

Посаду секретаря губернської управи А.М. Грабенко використав для послідовної українізації апарату Херсонського земства. Серед залучених до земської служби українських діячів варто назвати Т.О. Василевського, С.І. Лоначевського, М.Ф. Чернявського, В.В. Різниченка, В.І. Кедровського та ін. Гурток земських службовців-українців склав основу української громади в Херсоні.

Г.А. Коваленко прибув до Херсона на запрошення А.М. Грабенка. Їх взаємини швидко вийшли за межі офіційного службового спілкування. Г.А. Коваленко став членом гуртка херсонських українців і розгорнув активну культурно-громадську діяльність у регіоні. В Херсоні найповніше розкрився журналістський талант українського літератора. Г.А. Коваленко перетворився на постійного кореспондента журналів «Літературно-науковий вісник», «Киевская старина», «Южные записки», газет «Одесские новости», «Юг» тощо. Його повідомлення, замітки, рецензії привертали увагу читачів до злободенних питань російської дійсності, підкреслювали вади соціальної і національної політики царизму. Поява Г.А. Коваленка в Херсоні суттєво вплинула на динамічність роботи гуртка херсонських українців.

В умовах політизації громадського життя на українських землях погляди Г.А. Коваленка на національну справу радикалізувалися. Він і ряд його колег-службовців стали прибічниками програмних положень Революційної української партії (РУП). Це призвело до ідейного конфлікту всередині Херсонської громади, яка поділилася на дві «фракції»: «культурників» (А.М. Грабенко, Л.О. Василевська, М.Ф. Чернявський та ін.) та «рупівців» (В.В. Різниченко, Г.А. Коваленко-Коломацький, В.О. Яблонівський та ін.) [11; 95]. Помірковані «культурники»,

очолювані А.М. Грабенком, визнавали потребу глибоких реформ у Російській імперії і наполягали на уникненні радикалізму в політичній діяльності українців [12; 110]. Консерватизм «культурників» не міг не викликати розчарування та осуду херсонських «рупівців» [13]. Запеклі дискусії щодо перспектив українського національного руху були характерним явищем на засіданнях громадівців. Але ідейні розходження не стали причиною розпаду Херсонської громади.

Після виборів до І Державної думи Російської імперії в лютому 1906 р. Г.А. Коваленко назавжди залишив Херсон і переїхав до Харкова. Головною причиною від'їзду сам журналіст називав побоювання адміністративних санкцій за серію гострих виступів («Листи до селян») в газетах «Юг» (Херсон) і «Голос Юга» (Єлисаветград) [11; 97]. Хоча, безумовно, велику роль відіграла сприятлива для нього нагода потрапити до одного з визначних центрів українського суспільно-політичного життя (робота в редакції харківського часопису «Слобожанщина»). З весни 1906 р. Г.А. Коваленко постійно проживав у Києві.

Поразка національної революції 1917-1920 рр. і встановлення радянської влади в Україні відкрили новий етап в житті багатьох українських діячів. Адаптація до соціально-політичних умов радянського суспільства вимагала від них перегляду власних ідейних позицій, відмови від активної української громадсько-політичної діяльності. Більшість старих українофілів поповнили ряди прихованої опозиції правлячому режиму. До їх складу можна зарахувати А.М. Грабенка та Г.А. Коваленка.

Дружні й творчі зв'язки А.М. Грабенка та Г.А. Коваленка тривали надалі. У 1926-1927 рр. Г.А. Коваленко, влаштувавшись штатним співробітником історико-філологічного відділу ВУАН, завідував кореспондентською мережею Інституту української наукової мови [9; 617], а згодом працював у Всенародній бібліотеці України в Києві [5; 113]. А.М. Грабенко у 1924 р. вийшов на пенсію і вів усамітнене життя у власному будинку по вулиці Малоросійській (сучасна вул. Українська). Але завдяки листовним зв'язкам із старими друзями і колишніми колегами по службі він був обізнаний з культурно-громадським життям в Україні.

Комплекс опублікованих нижче листів А.М. Грабенка до Г.А. Коваленка логічно поділяється на дві частини. Першу частину складають чотири листи за березень – червень 1927 р., а другу – один лист, датований 9 жовтня 1928 р. Зміст листів відображає особливості характеру українського діяча, його світоглядні позиції, умови життя та діяльності наприкінці 1920-х рр.

Приводом до написання перших чотирьох листів стала підготовча робота щодо вшанування пам'яті української письменниці Дніпрової Чайки (Л.О. Василевської; 1861-1927) – давньої знайомої А.М. Грабенка та Г.А. Коваленка. З середини 1880-х рр. А.М. Грабенко був другом родини Василевських. Чоловік Л.О. Василевської – відомий український публіцист Теофан Олександрович Василевський (1855-1915) – служив разом із А.М. Грабенком у Херсонському земстві на посаді губернського статистика. Сама Л.О. Василевська упродовж херсонського періоду життя (1885-1889, 1895-1908) була активним учасником місцевої української громади. Тому звернення Г.А. Коваленка до А.М. Грабенка з проханням написати й надіслати до Києва спогади про Дніпрову Чайку виглядає цілком закономірним фактом.

У науковій літературі А.М. Грабенко відомий передусім як фольклорист і музикознавець. Його «Українські пісні з нотами» у трьох випусках стали цінним надбанням української фольклористики й здобули належну оцінку фахівців [3; 377-378]. Проте досі маловідомим фактом залишається підготовка А.М. Грабенком до публікації четвертого випуску збірки народних пісень. За згадкою М.Ф. Чернявського, його впорядкування було завершено вже у 1908 р., але до друкування справа не дійшла [18; 138]. У 1921-1922 рр. А.М. Грабенко за

допомогою Ю.Б. Вілковира здійснив спробу музичної гармонізації решти зібраних пісень [18; 138]. Пізніше фольклористичною спадщиною А.М. Грабенка зацікавився завідувач Кабінету музичної етнографії при Етнографічній комісії ВУАН К.В. Квітка. За його сприянням наприкінці 1927 р. А.М. Грабенка було обрано членом-співробітником Етнографічної комісії ВУАН [10; 10]. У листі № 2 йдеться про перспективу академічного видання записаних ним українських народних пісень. Звіти ВУАН за 1927-1928 рр. серед виконаних Кабінетом музичної етнографії робіт вказували на редагування та підготовку до друку грабенкових записів [9; 355, 500]. Але рукописним матеріалам А.М. Грабенка не судилося бути опублікованими за життя автора. Частина їх згодом увійшла до впорядкованого О.І. Деєм та В.Г. Пінчуком збірника «Народні пісні з голосу Дніпрової Чайки та в її записах» (1974), решта зберігається у фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України [17; 163].

Неприйняття ідейних засад більшовицької влади стало основою для глибоко песимістичних поглядів автора листів на перспективи громадського життя і культурного будівництва в Радянській Україні. Скептичне ставлення А.М. Грабенка до духовних потреб «отчєства» (лист № 3) засвідчує його недовіру до пріоритетів культурної політики більшовиків, розчарування результатами радянської «українізації». Але інтелектуальний протест А.М. Грабенка був пасивний, він не виходив на рівень дієвої політичної опозиції. Недаремно в очах представників молодшої генерації херсонської інтелігенції він символізував «добродіїв, елемент консервативний», що «завжди бурчить проти радвлади та компартії» [5; 107]. Сфабрикована органами ДПУ справа херсонської філії СВУ і викликана нею хвиля арештів серед української інтелігенції Херсона восени 1929 р. практично не зачепили А.М. Грабенка. Його членство в херсонській філії СВУ, засвідчене показаннями В.Ф. Дурдуківського [5; 122], слідство не підтвердило. А.М. Грабенко проходив у судовій справі в якості свідка [5; 113-113 зв.].

Зі встановленням радянської влади в Херсоні А.М. Грабенко потрапив у скрутні матеріальні умови існування. Грошові заощадження в місцевих кредитних установах були втрачені, а стан здоров'я не дозволяв йому далі продовжувати службу. Проте нова «робітничо-селянська» влада неохоче визнавала право старорежимних службовців на пенсійне забезпечення. У березні 1924 р. на засіданні губкомісії для призначення пенсій А.М. Грабенку було відмовлено у визнанні достатнього трудового стажу. Старому земцю довелося встановлювати безперервність трудового стажу через приниження судову процедуру опитування свідків [4; 5-6 зв.]. Призначена врешті-решт пенсія була мізерною і часто затримувалася (листи №№ 1, 3). Тому з 1928 р., за посередництва віце-президента ВУАН, академіка С.О. Єфремова, знайомого А.М. Грабенку ще з 1890-х рр., вирішувалося питання щодо призначення йому персональної наукової пенсії [5; 113]. Арешт С.О. Єфремова в липні 1929 р. й розгортання політичних репресій щодо української науково-педагогічної інтелігенції стали на перешкоді справедливому вирішенню матеріальних проблем старого Грабенка. За згадкою сучасників, до кінця життя А.М. Грабенко з родиною «тяжко бідував» [2; 47].

Репрезентований комплекс листів А.М. Грабенка відзначається високим інформаційним потенціалом. Опубліковані документи сприяють реконструкції маловідомого дослідникам періоду біографії українського діяча, формуючи уявлення про його світоглядні орієнтири, життя та діяльність в умовах радянської влади. Подальше вивчення листовних зв'язків А.М. Грабенка дозволить визначити коло його дружніх і ділових контактів, з'ясувати дотепер невідомі грані цієї творчої особистості.

Листи №№ 1, 3, 4 – відкриті (на поштових картках), №№ 2, 5 – закриті (у конвертах). Тексти листів написані чорнилом, досить чітким і розбірливим

почерком. У публікації тексти передаються з повним збереженням орфографічних і синтаксичних особливостей оригіналів. Скорочення імен по батькові розкриваються у квадратних дужках. При друкуванні збережено авторські підкреслювання в тексті.

Джерела та література:

1. Войцехівська І.Н., Ляхоцький В.П. Епістолологія. – К., 1998.
2. Голикова О.Є. Микола Чернявський про Андрія Грабенка (Андрія Конощенка) // Микола Чернявський – письменник, громадський діяч, педагог: Тези доп. наук. конф. – Херсон, 1993. – С. 46-47.
3. Грица С.Й. Музична фольклористика // Історія української музики / Гол. ред. М.М. Гордійчук. – Т. 3: Кінець XIX – початок XX ст. – К., 1990. – С. 363-385.
4. Державний архів Херсонської області (ДАХО), ф.р.-739, оп. 1., спр. 1676, арк. 1-7 зв.
5. ДАХО, ф.р.-4033, оп. 6., спр. 926, арк. 1-160.
6. Інститут рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського (ІР НБУВ), ф. 134, № 21-25, арк. 1-6 зв.
7. ІР НБУВ, ф. 170, № 186, арк. 1-2 зв.
8. ІР НБУВ, ф. 170, № 188, арк. 1-2.
9. Історія Національної Академії Наук України, 1924-1928: Документи і матеріали. – К., 1998.
10. Квітка К.В. Фольклористична спадщина Миколи Лисенка // Квітка К.В. Вибрані статті. – Ч. 2. – К., 1986. – С. 3-67.
11. Кедровський В. Обриси минулого. Деякі останні діячі-українофіли напередодні революції 1917 року. – Нью-Йорк, 1966.
12. Коваленко-Коломацький Г.А. Дніпрова Чайка (спогади) // Червоний шлях. – 1928. – № 2. – С. 93-98.
13. Коваленко-Коломацький Г.А. Ідеаліст: [Андрієві Михайловичу Грабенкові на незабудь] // Літературно-науковий вісник. – 1902. – № 9. – С. 212-222.
14. Літературно-науковий вісник. Показчик змісту. Том 1-109 (1898-1932) / Упор. Б. Ясінський. – Київ-Нью-Йорк, 2000.
15. Макієнко О.А. А.М. Грабенко і розвиток земського самоврядування на Півдні України (кінець XIX – початок XX ст.) // Південний архів. 36. наук. праць. Істор. науки. – Херсон, 2004. – Вип. 15. – С. 85-92.
16. Особові архівні фонди Інституту рукопису: Путівник. – К., 2002.
17. Правдюк О.А. Українська музична фольклористика. – К., 1978.
18. Чернявський М. Конощенко Андрій (Андрій Михайлович Грабенко) // Музика. – 1925. – № 3. – С. 135-138.

№ 1

28/III 27 р.

Херсон, Малоросійська вул., ч. 151.

Лист Ваш таки дійшов до мене, й я з охотою обзиваюсь на Ваші запитання. Всі мої живі, й усі тут, у Херсоні, крім Миші¹, що живе й служить у Тулі хіміком. Тільки Катерина Антонівна² нездужає дуже на серце й з хати не виходить, та я з своїми ногами ні до чого не здатний. Та ще й очі стали хворіти й саме тепер я без окулярів і нічого путнього робити не можу.

Микола Хведорович³ заходить до мене инколи, як є що цікавого в його для мене, або навпаки. Останній раз заніс мені 1^й томик своїх повісток і оповідань (вид. «Руху»)⁴.

Спогади про Дніпрову Чайку⁵ я напишу поспробую, хоч тепер мої нерви не дуже-то здатні до будь-якої праці. Що зможу, зроблю, бо багато вже вивітрилося з голови: гуде тільки в вухах!

Сергієві Олександровичу⁶ передайте мій щирий привіт. Бажаю Вам і йому доброго здоров'я.

Щиро Ваш

А. Грабенко

P.S. На закритого листа нема коштів: другий місяць не дають пенсію.

ІР НБУ. – Ф. 134. – № 21-25. – Арк. 1.

12/IV 1927 р., Херсон

Хіба Ви не знаєте моєї вдачі, любий мій земляче, що так «настирливо», як Ви кажете, домагаєтесь од мене моїх спогадів? Ви ж знаєте, що звичайно я поперед усього повинен обмірковувати тему, а потім уже сісти й написати її «набіло», як казали колись старі канцеляристи. Ото-ж я й почав обмірковувати тему, та... нерви в мене такі паскудні стали, що з мого міркування нічого не виходить!

Микола Хведорович каже: «А Ви не міркуйте, а сядьте та й почніть... То воно вже само й піде. Хіба трудно потім виправить?».

Я й почав. Але справа погано посувається: хотілось би, щоб було й коротенько, і щоб усе висловити, про що згадається, а воно плететься якось так, немов би йдеш старечими недужими ногами по важкому осінньому шляху. То я ж таки вже старий й не дужий: сьомий десяток доживаю, й останній час не живу вже, а тільки животію.

У всякім разі, коли з моєю головою нічого не трапиться, й вона не болітиме так, як починає оце боліти (склероз мозку, мабуть), та ще як світитиме сонечко, то до Великодня я Вам, може, й надішлю свою писанину, хоч у «черновці», коли перебілить не встигну.

Повинен Вас попередити, щоб Ви не ждали чого-небудь дуже гарного: це будуть тільки звичайні уривки колишнього, що збереглися в моїй пам'яті. Бо й Людмила Олексіївна була людиною, що не дуже то відкривала свою душу перед людьми й її інтимні переживання для мене ввесь час нашого спільного життя з нею в перші роки (до 1890 р.), а потім і в останні, коли Василевські повернулися знов до Херсону⁷, були тим, що латиньці звали terra incognita, – землею невідомою.

Пришлю я свій рукопис на вашу повну увагу, – що схочете, те й зробите з ним: чи прочитаєте його цілком, чи зробите «вitiesьки» з його в своїй доповіді⁸, чи надрукуєте, чи так занехаєте, як річ нікчемну, – все в Вашій волі. Ви ж, здається, знаєте, що я ніколи не дорожив своїми писаннями: мої вірші⁹ (а їх було чи-мало!) пішли в забуття, як річ нікчемна; мої праці в земстві – це речі без підпису й про їх знали тільки ті, з ким доводилось працювати вкупі¹⁰, й моє ймя (пишу через й, як у нас воно вимовляється) так і зостається невідомим для публіки. Вийняток – мої збірки пісень за підписом А. Конощенка¹¹. Це одно я ціню й це тільки вважаю справжньою працею для свого народу.

До речі про пісні. Я цього року послав до Академії наук два зшитки (пісень більш, як 200). К.В. Квітка¹² сповіщає мене, що принципово вирішено їх надрукувати, але коли? Як будуть на це кошти! А бажалось би побачити їх друкованими хоч перед смертю!

Оце й усе! Про Хведора Григоровича¹³ не маю ніяких вістей: де він і його сім'я, – не знаю.

Взагалі живу я й житиму, поки земля носить. Коли матимете час і охоту, – пишіть. Сергієві Олександровичу щирий привіт.

Щиро Ваш

А. Грабенко

ІР НБУВ. – Ф. 134. – № 21-25. – Арк. 2-3 зв.

№ 3

18/VI 27 р.

Пам'ять у мене стала зовсім нікчемна: став забувати усе, особливо ж імення: просто, неначе все через якесь велике решето висипалось, і я, навіть, не певен того, що докладу написав Вашу адресу. Не писав довго через те, що тільки три дні тому, як одержав пенсію за квітень, а в хаті не було навіть листівки. Тепер же пишу тільки, щоб нагадати Вам, друже мій, стару поговорку: «як сироті женитись, то й

день малий!». То я й не дивуюсь, що справа вшанування пам'яті Л[юдмили] О[лексіївни] йде так мляво: може, воно й буде коли-небудь зроблене, а як і ні, то хіба від того буде яка шкода «отечеству»? Мене турбує тільки те, що Ви, приймаючи цю справу до серця, хвилюєтесь. А нам з Вами хвилюватись не годиться, бо склероз «не свій брат», і хвилювання може кепсько відбитись на здоров'ї. Спасибі Вам, що Ви не лінуєтесь і посилаєте мені звістки про справу. Кат[ерина] Антонівна Вам кланяється. Микола Хведорович повернувся з конференції і збирається в Крим на курорт.

Щиро Ваш

А. Грабенко
ІР НБУВ. – Ф. 134. – № 21-25. – Арк. 4.

№ 4

19/VI 27 р., Херсон

Учора я вкинув у поштову скриньку одну листівку, а сьогодні доводиться писати другу з ось якої причини: одержав я сьогодні переказ на 20 крб. авансу за статтю «Дніпрова Чайка»¹⁴. Переказ було заадресовано на мій псевдонім. Добре, що й листоноша, й поштовий співробітник, що живе в нас у дворі, знають мене, а службовець знає й мій псевдонім. І я ці гроші одержав. А, здається, на моєму рукописові були моє прізвище й адреса. Ну, так, чи інак, а справа скінчилася. При нагоді скажіть в редакції, щоб користувались надалі моїм «настоящим» прізвищем. Повідомлення Редакції я разом з цим посилаю.

Щиро Ваш

А. Грабенко
ІР НБУВ. – Ф. 134. – № 21-25. – Арк. 5.

№ 5

9 жовтня 1928 р., Херсон, Українська вул., 7.

З великою подякою повертаю Вам, шановний мій друже, листи Куця¹⁵. На мене вони зробили дуже велике вражіння, не своїм, звичайно, змістом, бо вони подають дуже розпорошені відомості, не зведені, так би мовити, до купи, а тим, що можна «прочитати між рядками», – тим «твердим» бажанням автора досягти своєї мети, добити якої-небудь позиції. Вбачаю я в авторові велику моральну міць, що дозволяє більш-менш стати на тверді ноги. Коли б він, ступінь за ступенем, описав своє життя в Бразилії, не «борсаючись», як каже Микола Хведорович, не перебігаючи від одної теми до другої, то це було б дуже цікаво: була б своєрідна історія «новішого Робінзона», що, може б, дала іншим «переселенцям» на американський материк багато корисних прикладів тому, як треба жити на нових містах, при нових умовах фізичних, моральних і політичних.

Як що будете йому писати, то оповістіть його й про мене. Я йому якось писав, і передав листа для посилки його братові, бо не мав тоді спромоги купити марку. Відповіді я від нього не одержав, і так наше листування припинилось.

У Вашій замітці про Дніпрову Чайку¹⁶ Ви все-таки допустили неточність, про яку я вже писав Вам: лібрето «Кози-Дерези»¹⁷ написала вона сама, без усякої допомоги С.Ф. Русової¹⁸, Л.О. Ліндфорс¹⁹ і А.М. Грабенка. Наше співробітництво в цій справі торкалося тільки музики. Ми з О.О. Русовим²⁰ дали музичний текст і нариси гармонізації, а С[офія] Ф[едорівна] й Л[?]²¹ О[лександрівна] більш-менш придатне оформлення його для фортепіано.

Спасибі Вам, що не забуваєте мене, бо в мене тепер почалося щось непевне, – якась прострація, що не дає мені змоги хоч як небудь працювати та не скніть без усякої роботи.

Ваш А. Грабенко
ІР НБУВ. – Ф. 134. – № 21-25. – Арк. 6-6 зв.

- ¹ Онук А.М. Грабенка.
- ² Дружина А.М. Грабенка.
- ³ Чернявський Микола Федорович (1868-1938) – український письменник, громадський діяч. З 1903 р. і до кінця життя мешкав з родиною в Херсоні. У дорадянський період працював службовцем Херсонської губернської земської управи. Активний діяч української громади в Херсоні. У 1917 р. очолював культурно-просвітницьке товариство «Українська Хата» в Херсоні, а в 1920-1922 рр. – херсонське товариство «Просвіта». У 1920-х рр. займався викладацькою діяльністю в середніх спеціальних і вищих навчальних закладах Херсона. За життя видав шість поетичних збірок, створив шість повістей і близько 80-ти оповідань, переклав десятки поезій зарубіжних ліриків. Автор багатьох літературознавчих статей і мемуарів. У 1929, 1933 і 1937 рр. притягувався до слідства за звинуваченнями в антирадянській діяльності. У 1938 р. розстріляний за вироком «трійки» Управління НКВС по Миколаївській області.
- ⁴ У 1927-1931 рр. кооперативне видавництво «Рух» у Харкові видрукувало 10-томне зібрання творів М.Ф. Чернявського.
- ⁵ Дніпрова Чайка – псевдонім Л.О. Василевської. Василевська Людмила Олексіївна (1861-1927) – українська письменниця, перекладачка. Дружина Т.О. Василевського. У Херсоні проживала в 1885-1889, 1895-1908 рр. Активний діяч української громади в Херсоні, товариства «Просвіта» в Києві. Співробітник Постійної комісії для складання словника живої української мови при історико-філологічному відділі УАН (1919). Основу літературної спадщини складають ліричні поезії, оповідання, поезії у прозі, педагогічні праці.
- ⁶ Єфремов Сергій Олександрович (1876-1939) – український літературознавець, публіцист, громадський і державний діяч. Ідеолог і теоретик українського національного руху. Один з організаторів та керівників Української демократичної партії (1904), Української радикально-демократичної партії (1905), Товариства українських поступовців (1908). У 1917 р. – заступник Голови Української Центральної Ради і член Малої Ради, генеральний секретар міжнародних справ. Лідер Української партії соціалістів-федералістів і редактор газети «Нова Рада». Дійсний член (1919) та віце-президент (1922) ВУАН. Автор понад 3 тис. наукових і публіцистичних праць (у т. ч. фундаментальної двотомної праці «Історія українського письменства» (1911). У 1930 р. засуджений у справі «Спілки визволення України» (СВУ). Помер в одному з таборів ГУЛАГу.
- ⁷ У 1889 р. Т.О. Василевський був висланий адміністрацією за межі Херсонської губернії. Упродовж 1889-1895 рр. він проживав з родиною спочатку в Києві, а згодом у с. Королівці Сквирського повіту Київської губернії під наглядом поліції. У 1895 р. Василевські з дозволу губернатора повернулися до Херсона.
- ⁸ Г.А. Коваленко готував доповідь на чергове засідання Історико-літературного товариства при Історико-філологічному відділі ВУАН, присвячене вшануванню пам'яті Дніпрові Чайки (14.06.1927).
- ⁹ Див. зразок поетичної творчості А.М. Грабенка: Конощенко А. В невеселую годину // Степ: Херсонський беллетристичний збірник. – СПб., 1886. – С. 313-314.
- ¹⁰ Праці земських службовців часто мали колективний характер і нерідко виходили без авторського підпису. Очевидно, А.М. Грабенку як секретарю належало авторство більшості інформаційно-аналітичних матеріалів у діловодстві Херсонської губернської земської управи. Дослідникам відомий його ґрунтовний нарис «До історії земської школи на Херсонщині» (1908). Встановлена визначна роль А.М. Грабенка в упорядкуванні п'ятого та шостого томів капітальної краєзнавчої праці «Материалы для оценки земель Херсонской губернии» (1883-1890).
- ¹¹ У 1900 й 1902 рр. в Одесі у друкарні Є.І. Фесенка та в 1906 р. в Києві у видавництві «Вік» було видано три випуски впорядкованої А.М. Грабенком (Конощенком) збірки народних пісень «Українські пісні з нотами».
- ¹² Квітка Климент Васильович (1880-1953) – видатний український фольклорист-музикознавець, фундатор українського етномузикознавства та музично-фольклористичної педагогіки. Чоловік Лесі Українки. У 1922-1933 рр. очолював Кабінет музичної етнографії при Етнографічній комісії ВУАН. Голова етнографічного відділу та член президії Українського музичного товариства ім. В. Леонтовича. Займався викладацькою діяльністю в Археологічному інституті та Музично-драматичному інституті ім. М. Лисенка в Києві. З 1933 р. – професор Московської консерваторії. Репресований радянською владою. Перебував на спецпоселенні в Казахстані. З 1937 р. і до кінця життя завідував Кабінетом вивчення музичної творчості народів СРСР при Московській консерваторії. Зібрав понад 6 тис. народних пісень. Автор ряду ґрунтовних праць з теорії та історії фольклористики.
- ¹³ Шульга Федір Григорович – український педагог, публіцист, громадський діяч. До 1899 р. обіймав посаду секретаря Владикавказької міської думи, а згодом – секретаря Одеської міської управи. Активний діяч української громади і товариства «Просвіта» в Одесі. За його сприяння навесні 1900

- р. Г.А. Коваленко переїхав з Владикавказу до Херсона, познайомився з А.М. Грабенком і влаштувався на посаду статистика Херсонської губернської земської управи. Див.: ІР НБУВ, ф. 170, № 188, Арк. 1-2.
- ¹⁴ Див.: Конощенко А.М. «Дніпрова Чайка» (спогади) // Україна. – 1927. – Кн. 5. – С. 121-125.
- ¹⁵ Валерій Куц – псевдонім П.Г. Смоли. Смола Парфеній Григорович (1874-1948) – український кооператор, публіцист, громадський і політичний діяч. Член Російської партії соціалістів-революціонерів. Один з організаторів та ідейних лідерів гуртків українських соціалістів-революціонерів на Херсонщині. У 1911 р. емігрував до Бразилії. Активний діяч української еміграції у Бразилії. З 1931 р. редагував перший український часопис португальською мовою «A vida Ukraina» («Українське життя»).
- ¹⁶ Див.: Коваленко-Коломацький Г.А. Дніпрова Чайка (спогади) // Червоний шлях. – 1928. – № 2. – С. 93-98.
- ¹⁷ Дитяча опера «Коза-Дерева» вперше була поставлена у 1886 р. силами херсонських громадянців (пізніше лібрето опери в музикальній обробці М.В. Лисенка було надруковано в Галичині).
- ¹⁸ Русова Софія Федорівна (1856-1940) – український педагог, публіцист, громадський і державний діяч. Дружина О.О. Русова. Фундатор системи дошкільного виховання в Україні. У 1886-1889 рр. мешкала з родиною в Херсоні, брала участь у діяльності місцевої української громади. З 1909 р. викладала на Вищих жіночих курсах, у Фребелівському та Комерційному інститутах в Києві. У 1917 р. обрана до складу Української Центральної Ради. З серпня 1917 р. до березня 1919 р. – директор департаменту дошкільної і позашкільної освіти Генерального секретарства (Міністерства) освіти. Активний прибічник ідеї українізації освіти в Україні. Один з організаторів і керівників Всеукраїнської учительської спілки (1917-1918), директор видавництва «Українська школа». У 1920 р. викладала педагогіку в Кам'янець-Подільському університеті. У 1922 р. емігрувала до Польщі, а згодом – до Чехословаччини. Обіймала професорську посаду в Українському високому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова у Празі. У 1920-1938 рр. очолювала Головну Українську національну жіночу раду. Автор низки педагогічних і літературознавчих праць, мемуарів.
- ¹⁹ Ініціали А.М. Грабенком подані з помилкою. Мова йде про Ольгу Олександрівну Ліндфорс (1869-?), старшу доньку відомого чернігівського земця-ліберала О.Ф. Ліндфорса, племінницю С.Ф. Русової.
- ²⁰ Русов Олександр Олександрович (1847-1915) – український земський статистик, етнограф-фольклорист, публіцист, громадський діяч. Один з фундаторів української статистичної науки. Організатор і керівник земських статистичних досліджень у Херсонській, Харківській, Полтавській і Чернігівській губерніях. Активний учасник громадського руху в Україні. У 1885-1889 рр. мешкав з родиною в Херсоні, де обіймав посаду секретаря Херсонської губернської земської управи і завідувача редакційними справами «Сборника Херсонского земства». Засновник і лідер української громади в Херсоні. У 1902-1908 рр. – завідувач статистичним відділом страхової кампанії «Надежда» у Санкт-Петербурзі. У 1906 р. редагував часопис «Украинский вестник» – друкований орган української парламентської громади в І Державній думі Російської імперії. З 1909 р. і до кінця життя викладав статистику в Київському комерційному інституті. Автор численних наукових праць з теорії, історії і практики земської статистики, української етнографії.
- ²¹ Див. прим. 19.

Т.Ю.Грімайло

ГОЛОКОСТ НА ТЕРИТОРІЇ ХЕРСОНЩИНИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Про нацистський геноцид єврейського населення України в останні роки чимало написано книг і статей. І практично по кожному регіону нашої країни ми також маємо як мінімум одну-дві статті або книги. Використовуючи слово "регіон", мається на увазі адміністративно-територіальні одиниці й утворення, створені нацистами на землях України в 1941-1944 роках.

Але з упевненістю можна сказати, що майже ніяких книг і статей немає про Херсонську область Південного регіону України.

Херсонська область була утворена в 1944 році з районів, що входили в східну частину Миколаївської області і західну частину Запорізької області.

По перепису 1939 р., у майбутній Херсонській області проживали 28 тисяч євреїв. До 1939 р. на території області існували Калининдорфський єврейський національний район і три єврейських сілради. Винищення євреїв на території

Херсонщини здійснювали айнзацкоманди 10а, 10б, 11а оперативної групи "Д", українська допоміжна поліція і загони самооборони з німецьких колоністів.

Херсон був захоплений 19 серпня 1941 р. бригадою СС "ЛАГ". 29 серпня військовий комендант Херсона оголосив, що "як відплату за обрив двох ліній зв'язку, коректування російського артвогню, передачу радіоповідомлень, а також за таємні повідомлення про розташування особливо важливих об'єктів... сьогодні були розстріляні 100 євреїв і 10 більшовицьких керівників".

10 вересня айнзацкоманда 11а страчувала 400 євреїв і 10 єврейок Херсона "як відплату за акти саботажу і передачу зведень". Айнзацкоманди, винищуючи євреїв, навряд чи займалися пошуком у своїх звітах мотивів страти. 23 вересня 1941 року німці вивезли на автомашинах за місто понад 8500 євреїв і всіх їх розстріляли на дільниці сільгоспколонії. Дітей до 12 років німці умиротворяли отруйною рідиною, якою мазали їм губи. Німці скидали і засипали землею навіть і тих, хто ще був живий. Все майно розстріляних привласнювали собі.

Серед розстріляних німцями відомі громадяни міста: лікар-терапевт Баумгольц, гінеколог Айзеншток, вчитель Трейстер та інші. Не витримавши знущань покінчили життя самогубством лікар Богуславський та хірург Коган.

На головному корпусі старої лікарні ім. Тропініних встановлена меморіальна дошка з нержавіючого металу. На ній викарбувані такі рядки: "В цьому будинку до останнього часу свого життя працювали, виконуючи лікарський обов'язок П. Айзеншток, О. Баумгольц, Л. Коган, С. Хасін, С. Юдкевич, які були страчені в серпні 1941 року при ліквідації єврейського гетто".

Єврейське гетто у Херсоні знаходилось біля району вулиць Фрунзе і Робочої. Табори військовополонених, знаходились в районі взуттєвої фабрики, а також у міській тюрмі.

Свідок громадянин Клерман Б.В., що проживав у тимчасово окупованому Херсоні і визволений Червоною Армією, розповів: "24 вересня 1941 року я випадково перебував в районі села Зеленівка, за 8 кілометрів на схід від Херсона. О 8-9 годині ранку до протитанкового рову підійшло декілька закритих вантажних автомашин і зупинилися не доїжджаючи рову 200 метрів. Офіцером було подано команду розвантажити машини. Як я побачив, з машини вийшло понад 200 жінок, дітей і стариків. Спочатку люди, очевидно, не знали куди їх ведуть, і вони йшли мовчки. Коли ж люди наблизилися до рову, їх вишикували і з їх середовища відібрали чотирьох чоловіків, яким наказали сортувати речі, відбирати цінності і гроші. Решті було наказано роздягнутися. Роздягнувши першу групу людей, німці підвели їх до рову і розстріляли з автоматів. Протягом дня аж до глибокого вечора до рову підходили все нові і нові машини з людьми і тривав розстріл. Коли були розстріляні всі підвезені люди, німці розстріляли і тих чотирьох чоловіків, що сортували речі розстрілюваних євреїв. Німці протягом дня розстріляли 4 тисячі чоловік". [4; 16]

Громадянин Нестеровський А.К., 1894 року народження, що працював сторожем по охороні фруктових садів сільгоспколонії, розповів: "Восени 1941 року, день точно не пам'ятаю, я заступив на варту по охороні саду. День був сухий, теплий. Я сів під деревом і через деякий час побачив, що з боку вокзалу йде великий загін озброєних німців. Частина саду, що я охороняв (яка прилягала до протитанкового рову) було оточено.

Приблизно о 9 годині ранку до місця оточення підійшло сім закритих автомашин, з яких висадили жінок, стариків і дітей. Людей, що підвозили на автомашинах, роздягли і підвели до рову. Підійшов якийсь німець і почав відбирати у жінок дітей. Піднявся неймовірний відчайдушний галас. Німець дістав з чемодана пляшку і почав підносити її до носа дітей. Діти негайно вмирали і їх прямо на очах батьків кидали в рів. Дорослих жінок і стариків роздягали до

білизни, ставили на коліна на краю рову і розстрілювали з автоматів.

Я не насмівся підійти близько до рову і перебував у протилежному кінці саду недалеко від місця розстрілу". [4; 17]

Полторацький П.Ф., 1887 року народження, мешканець с. Зеленівка, розповів: "Восени 1941 року мій син Тимофій Полторацький, 1927 року народження, пішов пасти свою корову. В цей час, де він знаходився, було взято під нагляд німців, які почали розстріл людей, яких привозили на машинах. Це так сильно мало на нього вплив, що він сказився". [13; 11]

Свідчення Полторацького Л.Г., 1927 року народження, мешканця с. Зеленівка, Гальченко М., Фальченко П.: "Ми самі бачили, як німці добивали поранених, кололи їх штиками. Ввечері, по закінченню розстрілу, рів був засипаний землею. Як тільки німці пішли, ми вирішили піти подивитись, що там діялось. Коли ми підійшли, то побачили, що він був трохи закиданий землею. З-під землі було видно руки, ноги, а зверху землі було дуже багато крові". [13; 11]

В матеріалах по розгляду злочинів, здійснених німецько-фашистськими загарбниками у Херсоні, знаходяться багато актів, про розстріли громадян єврейської національності: 16 вересня 1941 року німецькою владою був розстріляний громадянин Гурвич Л.І., 68 років, який мешкав у Херсоні на вулиці Пограничній, 63 (зараз вул. Петренко). В вересні 1941 року німецько – фашистськими загарбниками були розстріляні громадяни: Корж Ф.М., 56 років, Корж А. Я., 31 рік, які мешкали у Херсоні на вулиці Пограничній, 68. В вересні 1941 року, німецькою владою розстріляно: Нейман Х., 28 років, Нейман А., 32 роки, та їх батько, 65 років та мати 60 років, які мешкали у Херсоні на вулиці Краснофлотській, 65. В вересні 1941 року німецькою владою розстріляно Курганова Ф. Л., 30 років, Курганова Х., 60 років, Курганова Л., 9 років, які мешкали у Херсоні по Санаторному провулку, 1. Розстріляні також Коган П.С. – 52 роки, Коган П. Б. – 44 роки, Коган Ф. – 20 років, Коган Х. – 16 років, які мешкали у Херсоні на вулиці Краснофлотській, 69. По вулиці Матроській, 16 розстріляв Харитонов Д. А., 1911 року народження тощо. [13; 12]

Свідок Плахова Є. спостерігала тортури над євреями, яких гнали з Херсонського гетто: "Їх били палками", – пише вона. Її чоловік був настільки вражений цим, що втратив зір.

Постанова (про створення експертної комісії)

7 червня 1944 р., м. Херсон

"Я, начальник відділу по боротьбі з бандитизмом УНКВД Херсонської області УСРР капітан Держбезпеки Боровіков, розглянув матеріали про здійснення шкоди німецько – фашистськими окупантами, за час їх перебування в м. Херсоні.

Знайшов:

Після вступу в м. Херсон німецько-фашистські загарбники вчинили масові розстріли ні в чому не винних радянських громадян, за національністю євреї, мешканців м. Херсона.

За попередніми даними встановлено, що тільки 24-25 вересня 1941 року в районі с. Зеленівка на території сільгоспзаводу у протитанковому рові, фашисти розстріляли більше 8 тис. чоловік, враховуючи, що для обстеження місця розстрілу треба залучити експертів.

Постановив:

Комісії доручити провести розкопку протитанкових ровів в районі с.Зеленівка на території сільхоззаводу та встановити кількість трупів заритих німецькими окупантами" [10; 1].

На підставі заяв очевидців, комісія прибула на місце 9 червня 1944 року і протягом 9-11 червня проводила огляд і розкопку двох могил, що знаходяться за 8

кілометрів на схід від Херсона, поблизу населених пунктів Рожнівка і Зеленівка.

Перша і друга могили являли собою протитанкові рови, що знаходяться один від одного на відстані 1 кілометра і розташовані паралельно до шосейних шляхів, що ведуть до села Зеленівка та до другого відділку сільгоспколонії. Могили засипано в рівень з землею, заросли бур'янами і не мають ніяких ознак могил.

Перша могила, що поблизу населеного пункту Зеленівка, завдовжки 112 метрів, завширшки 3 метри і завглибшки 3 метри. Цю могилу було розкрито по довжині 7 метрів на всю широчінь та глибину. З неї було вилучено 268 чоловічих і жіночих трупів, серед них: 32 дитячих трупи, віком приблизно від 3 місяців до 7 років.

Друга могила, що поблизу населеного пункту Рожнівка, завдовжки 230 метрів, завширшки 3 метри і завглибшки 3 метри. Її було розкрито по довжині на 3 метри на всю широчінь і глибину. З неї було вилучено 48 чоловічих і жіночих трупів, у тому числі 4 дитячих трупи віком приблизно від 1 року до 7 років. Як у першій, так і в другій могилах трупи знаходяться на глибині 1,3 метра від рівня землі, скидані у безладді в декілька шарів. Абсолютна більшість трупів у нижній білизні і голі, частина трупів в старому одязі та старому взутті. Верхній шар трупів належить лише чоловікам, причому однакового віку (приблизно 23-30 років), більшість яких одягнуто в однакові штани синього кольору, в сірі гімнастерки напіввійськового зразку, частина з них має на ногах старі ботики, інші без взуття. У кишенях трупів не виявлено будь-яких документів і предметів. Під цими трупами йде прошарок землі завтовшки 20-25 см, а потім решта трупів.

В обох могилах виявлено багато різних документів: паспортів, військових квитків, посвідчень, довідок, квитанцій, що були кинуті на трупи. [4; 18]

На підставі медичного огляду вилучених трупів з обох могил встановлено: 1. Судячи по кількості вилучених трупів з вказаних двох ям і беручи до уваги свідчення свідків розстрілу мирних радянських громадян Херсона, можна припустити, що в першій могилі перебуває біля 4 300 трупів, з них біля 500 дитячих трупів віком приблизно від 3 місяців до 7 років. У другій могилі перебуває приблизно 4 480 трупів, з них біля 500 дитячих трупів віком від 1 до 7 років. Всього в могилах перебуває приблизно 8 780 трупів, в тому числі біля 1000 дитячих трупів віком від 3 місяців до 7 років.

Виявлені у верхніх шарах обох могил трупи, відокремлені від решти трупів прошарком землі завтовшки 20-25 см, приблизно однакового віку (23-30 років), одягнені в однаковий одяг, без документів, очевидно належать радянським військовополоненим, яких фашисти використовували як робочу силу для заривання могил, після чого розстріляли та кинули в ті ж саме могили.

Дитячі трупи без будь-яких ознак пошкоджень, очевидно, кинуті до могил живими або омертвленими отрутами. [4; 20]

На підставі викладеного, свідчень свідків та виявлених в могилах документів і речових доказів комісія повністю встановлює факт винищення у вересні 1941 року німецькими окупаційними військами мирних радянських громадян Херсона по національності євреїв, а також радянських військовополонених в кількості 8 780 чоловік. [4; 21]

24 вересня 1941 року за наказом начальника айнзацкоманди 11а штурмбанфюрера СС Цапа євреї Херсона від фабричного будинку на окраїні міста були доставлені на машинах до місця страти. Це були два довгих рови глибиною 2,5 метри в 7 кілометрах на північному – сході Херсона. Страта здійснювалася двома підрозділами айнзацкоманди по 10-12 стрільців у кожному. Стрілки час від часу мінялися. Євреї повинні були стрибати в рови і ставати там спиною до стрільців, які стояли на краю рову. За наказом "вогонь" їх знищували пострілами з карабінів у потилицю. За два дні 24-25 вересня 1941 року кати винищили в ровах

близько 5 тисяч євреїв Херсона.

Також у вересні 1941 року було видано розпорядження міського коменданта Маттерна про відмічення знаками євреїв та осіб частково єврейського походження: "Кожен єврей, або особа частково єврейського походження, що перебуває в місті Херсоні, повинна носити особливий знак.

Згідно з цим розпорядженням вважається:

- за єврея – той, хто походить від двох єврейських по національності сторін
- за особу частково єврейського походження – той, хто походить від однієї єврейської за національністю батьківської сторони.

Знак являє собою коло, зроблене з тканини, жовтого кольору, 5 сантиметрів завширшки.

Цей знак належить носити:

- на правій стороні грудей
- на середині спини
- на верхньому одязі так, щоб його було добре видно.

Від обов'язку носіння знака, відповідно до цього розпорядження, звільняються діти віком до 3 років.

Хто виявлятиме протидію цьому розпорядженню, або іншим розпорядженням та постановам, що видані з метою проведення в життя цього розпорядження, – буде каратись.

Міський комендант Маттерн". [4; 46]

У січні 1942 року в Херсоні були схоплені і розстріляні близько 400 євреїв, що складалися в змішаних шлюбах. У цілому в 1941 – 1942 р. у Херсоні були знищені понад 6,5 тисяч євреїв.

22 вересня 1941 р. у Беріславі було розстріляно есесівцями близько 400 євреїв – місцевих і біженців. У 1941 – 1942 р. нацисти знищили 920 євреїв у Каховці, у Скадовську понад 300 місцевих євреїв і біженців.

Відповідно до перепису 1939 року в Генічеську проживали 947 євреїв.

У підсумку із серпня 1941 р. до березня 1942 р. на території Херсонської області було винищено близько 18 тисяч євреїв. [3; 15]

Чаплинський район

Начальнику УНКГБ по Херсонській області – полковнику держбезпеки товаришу Крашенніникову (секретно)

Доповідна записка

Про збір матеріалів про злочини та порушення, вчиненні загарбниками на території Чаплинського району, Херсонської області, повідомляємо, що в перші дні окупації нашого району німецька влада в кожному населеному пункті створила каральні органи під керівництвом яких були поставлені німецькі офіцери.

Для підтримання порядку встановленого німецькою окупаційною владою були створені в кожному населеному пункті поліцейські групи з числа колишніх кулаків та зрадників Вітчизни. Сільгоспокомендатура, жандармерія та поліція розміщувались у райцентрі с. Чаплинка.

Всі злочини чинились цими особами. З озброєними німецькими солдатами та поліцією відправлено на каторжну працю в Німеччину 1996 чоловік. Заарештовано мирних мешканців – 859 чоловік. [5; 48]

27 травня 1942 року з м. Каховки співробітниками Гестапо в с. Чаплинка та інших селах були заарештовані та в той же день розстріляні 12 радянських громадян, серед них 3 сім'ї єврейської національності, в яких були діти дошкільного віку.

Розстріли виконували вдень на окраїні села Чаплинка на скотському кладовищі. Місце розстрілу охоронялось поліцейськими та німецькими солдатами. [5; 49]

(Начальник Чаплинського РНКГБ
старший лейтенант держбезпеки,
Вапулін)

Каланчакський район

В травні 1942 року німецькими знищувальними органами – поліцією, під безпосереднім наказом та керівництвом начальника жандармерії Комерлана, начальника поліції Вебер Германа та зрадника бургомістра району Лелеко Г. та його секретаря Ткаченко Ф. були заарештовані 43 чоловіка. Циган 24 чоловіка та 19 чоловік євреїв, які були привезені в село Каланчак та посаджені під варту. Вночі частина осіб були вивезені за село і в противотанковому рові розстріляні, а частина тієї ж ночі була розстріляна на дворі поліцейського Одарика С. У 1943 році в листопаді при розкопках трупів було встановлено, що з числа розстріляних циган та євреїв, було дорослих жінок та чоловіків 13, старих чоловіків та жінок 4, молодих віком від 15 до 27 років – 11 чоловік, та дітей в віці від 2-х років та доросліше – 15 чоловік. [5; 67]

Новотроїцький район

Начальнику УНКГБ по Херсонській області – полковнику держбезпеки товаришу Крашенніникову (секретно)

Протягом грудня 1941 року та січня 1942 року (згідно відомостям з газети “Сталинское знамя” від 13 листопада 1943 року), німці проводили масові розстріли родин євреїв, комуністів та сільського активу (біля 200 чоловік) у шахті, яка знаходиться біля колишньої бойні у 1 – 5 км від сільгоспради Асканія Нова.

Розстріляні мирні мешканці були скинуті в цю шахту та закопані землею. Свідки цього злочину були мешканцями Асканія Нова: Анікін Іван, Боровик Володимир.

Начальник Новотроїцького РОНКГБ
капітан держбезпеки Марусов. [5; 72]

Н. Воронцовський район

В кінці вересня 1941 року прибувшим у район знищувальним загonom “СС” при сприянні рай шефа Луцького Трифона Васильовича, начальника рай поліції Чесут Василя були враховані всі мешканці єврейської національності і загonom “СС” при безпосередньому сприянні начальника поліції Чесут, 23 чоловіка: чоловіків, жінок, старих та дітей на скотському кладовищі розстріляв. Прізвище офіцера та прізвища солдат, які приймали участь у злочині не встановлені.

Факт злочину підтверджується свідченням заарештованого Луцького і актом комісії, яка проводила розкопки на місці розстрілу. [5; 76]

Бериславський район

Бериславський район було окуповано німцями 26 серпня 1941 року. На другий день окупації начальником Бериславського гарнізону був виданий наказ, в якому говорилось, що всі мешканці міста та району повинні виконувати розпорядження та прикази німецької влади, не чинити опору, за опір – розстріл.

Через чотири дні був створений бургомістр, в склад якого німці ввели колишніх

куркулів. Бургомістром призначили Фальмана Йосифа, 55-ти років, за національністю німець, який до війни мешкав в місті Бериславі, у 1930 році був розкуркулений.

Він видав наказ, за яким всі мешканці району зобов'язувались виявляти партизан, радянських парашутистів, членів партії, які переховувались, осіб налаштованих проти німців та повідомляти у поліцію.

В кінці вересня – на початку жовтня 1941 року у с. Казацькому німці заарештували та розстріляли сім'ю єврея Мазур. Ця сім'я складалась з 6 чоловік, в тому числі, 3-х маленьких дітей та бабусі – єврейки. 5 вересня 1941 року

Бериславська жандармерія розстріляла єврейку віком 24 роки з 4 – х місячною дитиною.

В кінці вересня 1941 року, німці під конвоєм доставили у Берислав біля 400 євреїв, серед яких були грудні діти та старики, ця група евакуйована з Бессарабії та на шляху була взята у полон німцями. 21 вересня 1941 року цю групу есесівці розстріляли в 1 км від міста Берислава, в балці скотобійні.

4 жовтня 1941 року в цій же балці есесівці розстріляли 17 чоловік євреїв, мешканців міста Берислав. [5; 52]

5 жовтня 1941 року група "СС" розстріляла 57 євреїв мешканців села Н. Берислава, Бериславського району. Розстріл виконано біля с. Дремайловкі 400 – 500 метрів від села. Безпосередньо у розстрілах євреїв приймали участь бургомістр Бериславського району Фальман І. та начальник Бериславської поліції Вандровський М. [5; 52]

Вандровський за наказом Фальмана підібрав місце для розстрілу євреїв, де і була розстріляна група бессарабських євреїв. За розпорядженням Фальмана – Вандровський зібрав під підлогом реєстрації та відправки в інший район на працю Бериславських євреїв. Після зборів та проведення реєстрації, де євреї були заарештовані німцями та працівниками місцевої поліції, були направлені до балки біля скотобійні і там розстріляні. [5; 52]

Вандровський і Фальман були присутні при розстрілах євреїв. Фальман спостерігав як проводиться розстріл з машини (його машина стояла на краю балки біля місця розстрілу), Вандровський керував працівниками, яких зібрали для поховання трупів розстріляних євреїв. Євреїв розстрілювали групами по 10 – 15 чоловік. Зводили їх на дно балки, примушували лягати у ряд до низу обличчям, після чого два есесівці з автомата розстрілювали їх. Потім зводили на дно іншу групу євреїв та розстрілювали. Перед розстрілом, євреїв роздягали до білизни.

Після закінчення розстрілу за командою Вандровського, чоловіки бралися закопувати трупи. Один чоловік єврей перевернувся верх аличам та намагався піднятися. Вандровський наказав зарити живцем. [5; 53]

В квітні 1944 року Вандровський був заарештован, в червні засуджен до розстрілу.

(Начальник РОНКГБ, старший лейтенант
держбезпеки Шинєєв)

Каховка

1 вересня 1941 року німецькі окупанти, в перший день їхнього господарювання, все єврейське населення знищили. 4 вересня 1941 року 60 чоловік єврейської національності були виведені за місто і у протитанковому рові розстріляні.

За свідченнями мешканців та свідчень свідків, німецькі бандити та їх спільники шляхом жорстоких мук євреїв роздягали, а потім кидали у колодязь глибиною 40 м. Щоб заглушити стогін, німці кидали у яму гранати. 16 вересня 1941 року біля 2 тис. жінок, дітей, старих єврейської національності були зігнані у приміщення поліції, звідти їх партіями гнали за 8 км від міста у район колгоспу ім. Дмитрієва, де їх розстрілювали. З розповіді Рахіль Воробйової:

"18 вересня 1941 року нас зібрали у колону та повели за місто. У колоні були жінки, старі, діти, деякі жінки на руках несли немовлят. Нас підвели до протитанкового рову, заповненому трупами. Деякі у рові були тільки поранені, так як чулись крики та стони: "Матусю, мені боляче!" Роза Коган, побачивши цей жах, кинулась на німця та почала його душити, їй відрізали груди та розстріляли.

Людей підводили до рову обличчям до нього та розстрілювали. Я з мамою стояла останньою. Пішов сильний дощ. Німці не могли близько підійти, і тому розстрілювали далі від ями. Почувши постріли, я штовхнула маму у переповнену

трупами яму. Весь день ми пролежали серед трупів, відчуваючи під собою конвульсії померлих, крики немовлят.

Так як був дощ, німці не робили контрольних пострілів, як вони це роблять завжди. Дочекавшись темряви, мама і я, а також Ася Криворук, яка залишилась живою, виповзли з ями та пішли куди очі дивляться..." [13; 26]

Начальник поліції Руф Оскар на очах мешканців міста Каховка розстріляв старого єврея Ізраїляна Ісака. [6; 21]

За станом на 7 вересня 1944 року у Каховському районі розстріляно 2100 чоловік, із них 2050 чоловік єврейської національності.

Генічеський район

Акт (5 березня 1945 року)

Комісія по розслідуванню злочинів зроблених німецько – фашистськими загарбниками та їх спільниками у складі: Лісяка І.І., Клименко Ф.М., Ємельянова М.В., склали дійсний акт в тому, що цього числа, спираючись на свідчення свідків, заяв громадян, працівників, службовців встановлено: за період загарбництва території Генічеського району 16 вересня 1941 року по 30 вересня 1945 року в селах, хуторах, місті Генічеську: розстріляно 286 євреїв, з них 100 дітей від 2-х до 10 років. В кінці 1941 року та в 1942 році німецько – фашистські загарбники зігнали євреїв зі всього району, в тому числі старих та немовлят, хворих, зняли з них одяг та розстріляли поблизу міста в 260 м у противотанковому рові. [3; 6]

В кінці 1941 року та в 1942 році, німецько – фашистські загарбники зігнали всіх євреїв зі всього району, в тому числі старих, немовлят, хворих, роздягли повністю та розстріляли у 260 м від міста у протитанковому рові. Не зупинили фашистських звірів перед злочином ні сльози матерів, ні крики немовлят, ні прохання старих.

За станом на 7 вересня 1944 року у Генічеському районі розстріляно 286 чоловік єврейської національності, із них дітей віком від 2-х до 10 років – 100 чоловік.

Скадовський район

У 1941 році був масовий розстріл євреїв. В поселення "Найдорф" 2 жовтня 1941 року пригнали дві вантажні машини, де були німці та декілька чоловік з поліції – Кухаренко, Прокопов. Вони ходили по поселенню та збирали всіх євреїв, що були вдома, тому що у них було якесь свято.

Всі євреї були зігнані до машин.

9 жовтня 1941 року о п'ятій годині ранку їх вивезли за поселення та розстріляли у ямах. Їх сильно били. Німці примушували росіян закопувати ями землею. [9; 14]

с. Гола Пристань

5 жовтня 1941 року в Голу Пристань прибуло гестапо – арешти посилились. 8 жовтня з 4 годин ранку російські поліцаї на чолі з німцями обійшли всі квартири, де мешкали євреї і всіх зібрали на одну вулицю біля парку. А в 11 годині дня їх погнали до степу, до Клінкерного заводу. Там вже була викопана велика яма. Всіх зігнали у сарай, звідти брали по 10 чоловік та розстрілювали над ямою. Розстріляли більше 100 чоловік, разом з дітьми та старими. Багато хто пережив цей жах, потім втрачали розум, як наприклад врач Розенорланц.

О 2 години німці та росіяни поліцаї закінчили свою справу та повернулись до села.

Небагатьом вдалося врятуватись втечею. Наприклад, Михайло Бурштейн втік на інші двері, коли до них зайшли німці. Але німці знали, яка кількість членів у родині, і вони помітили, що його нема. Батько відповів, що син пішов на роботу. [8; 12]

Калінінський район (трансформований)

За рішенням президії Херсонського окрвиконкому від 8 вересня 1926 року було створено ще один район з центром у с. Сейдемінузі. До складу якого увійшли єврейські висілки, хутори, і сільради Бериславського і Качкарівського районів.

У 1927 році Сейдемінухський район перейменовано в Калініндорфський. 4 червня 1958 року Указом Президії Верховної Ради УРСР Калініндорфський район було перейменовано в с. Калінінське. Зараз, Калінінського району та с. Калінінське не існує – вони були розформовані, частина відійшла до Великоалександрівського району, частина до Каховського, частина до Бериславського районів.

Акт (29 вересня 1944 року)

Комісія при сприянні Шоломської сільгоспуди по встановленню та розгляду злочинів німецько – фашистських загарбників у складі: Скорого З., Сторгеуса І., Запорожця К., Пасічника І., склали дійсний акт про наступне.

Цього числа комісія зробила огляд місць злочинів німецько – фашистських окупантів.

Оглядом встановлено, що у 2,5 км від колгоспу “Комінтерн”, Шоломської сільгоспуди, знаходиться кинутий колодязь. Над цим колодязем відбувався розстріл мирних мешканців за національністю євреї 16 – 25 вересня 1941 року, німецько – фашистським знищувальним загоном “СС”. До цього колодязю було кинуто 193 чоловіка, із них 33 чоловіка, жінок – 77, дітей – 83 чоловіка.

Друге місце злочинів німецько – фашистських загарбників, масовий розстріл мирних мешканців – євреїв, знаходиться на території Бериславського сільгоспу “Юркіно” – кинутий колодязь, над яким відбувались розстріли мирних мешканців німецько – фашистським знищувальним загоном “СС” 19 вересня 1941 року.

Усього 178 чоловік, із них чоловіків – 37, жінок – 87, дітей – 54 чоловік. [4; 3]

Також було встановлено, що у 3-х км від колгоспу “Піонер”, Шоломської сільгоспуди, по напрямку на схід, на території Бериславського зернорадгоспу ім. Шевченко, знаходиться кинутий колодязь, над яким відбувались розстріли мирних мешканців колгоспу “Піонер”, за національністю євреї. Усього 84 чоловіка, із них чоловіків – 10, жінок – 48, дітей – 25 чоловік. [4; 4]

Крім цього розстрілу, були зігнані з села 5 чоловік: із них чоловіків – 2, жінок – 3 в село Калініндорф, Херсонської області, де вони були розстріляні в

Калініндорфському полі у танкових ровах у 500 м від села.

У 4 км від колгоспу “Перше травня” Шоломської сільгоспуди, знаходиться кинутий колодязь на території Бериславського сільгоспу “Юркіно”, де виконали розстріл. Розстріляли 23 чоловіка за національністю євреї, із них чоловіків – 5, жінок – 10, дітей – 8. [4; 7]

Акт

29 вересня 1944 року комісія при сприянні Калінінського району Ворошиловської сільгоспуди, Херсонської області, по встановленню та розслідуванню злочинів німецько – фашистських загарбників та їх спільників на території Ворошиловської сільгоспуди, у складі: Коваленко Г., Плющев М., Савченко С., Лобонцева Ф. склали наступний акт про наступне:

29 вересня 1944 року комісія зробила огляд місця злочинів німецько – фашистських загарбників. Оглядом було встановлено, що у 3-х км на північ від села Красного, німецькі загарбники розстріляли та живцем кидали у глибокий колодязь 78 – 80 м глибиною 150 чоловік, за національністю євреї, які були евакуйовані радянською владою з Бессарабії. [4; 14]

На хуторі “Дружному” 3 вересня 1941 року у 3-х км на схід від села Менуньдорфа розстріляно та живцем скидано у колодязь 30 чоловік єврейської національності, 78 місцевих євреїв та 52 евакуйованих євреїв.

Акт

10 жовтня 1944 року комісія Фрайлебенської сільгосп्राди у складі Немчун Ф., Солонецкого І., Матвеєнко К., по розслідуванню злочинів на території сільгоспу, встановлено наступні злочини німецько – фашистськими загарбниками:

18 вересня 1941 року за розпорядженням начальника, прізвище якого невідоме, зібрали все єврейське населення Фрайлебенської сільгосп्राди у приміщенні школи кількістю 416 чоловік, відвели до того ж колодязя, там розстріляли. Їх трупи кинули у колодязь. Розстріли виконували німці, а трупи скидали у колодязь Валка Ф., та Костюк Н.

Після знищення єврейського населення у Фрайлебенській сільгоспрадї, на території цього сільгоспу з'явилась одна єврейська дівчина, яку поліцейські Валка Ф. та Соколан розстріляли у селі Фрайлебен.

18 вересня 1941 року вночі, один старий єврей, рятуючись

від німців, втік у лісосмугу, за ним гнались Товстий Г., наздогнав та побив, поламав ребра та залишив його помирати. [4; 22]

Акт

30 вересня 1944 року комісія при сприянні Ємесовської сільгосп्राди, Херсонської області по встановленню та розслідуванню злочинів німецько – фашистських загарбників та їх спільниками. Комісія в складі: Корнієнко, Пузанова, Пекло, Прокопова, склали цей акт про наступне:

Оглядом встановлено, що в 3 км від 14 ділянки на схід від поселення та поверх балки знаходиться колодязь глибиною 60 м, який до війни було кинуте мешканцями, і до нього кидали померлу худобу.

У 1941 році німці використовували колодязь для цвинтаря, біля якого розстрілювали мирних мешканців.

Розстріл виконували: знищувальний загін "СС", який прибув із Калініндорфа. У розстрілах приймали участь місцеві мешканці 14 ділянки: Спичак П., Єременко А., Мазур Ф., Васильченко П., Москаленко Ф.

Вище згадані особи розстрілювали та кидали всіх у колодязь: чоловіків, жінок, дітей євреїв у кількості 112 чоловік. [4; 18]

В 4 км від села знаходяться Василівські отруба, на південь від села є колодязь глибиною 60 м, який до війни мешканцями було кинуте. Розстріл виконували знищувальні загони "СС". У розстрілі приймали участь місцеві мешканці цієї ділянки: Черненко П., Стеблов Ф., Герасименко А.

Ці особи разом з німцями мешканців розстрілювали біля колодязя та кидали всіх у нього, чоловіків, жінок, дітей євреїв у кількості 161 чоловік. [4; 19]

За станом на 7 вересня 1944 р. у Калінінському районі розстріляно – 3749 чоловік – осіб єврейської національності.

Іванівський район

В селі Іванівка на території маслозаводу розстріляли єврейську сім'ю Глідер, яка складалась з 5 чоловік.

Розстріляні лікарі Н. Семенівської мед ділянки: Лівінкіна А. А. та трьох його доньок – Галю, Віру, Алу, лікар Фаїлер А. С. [13; 26]

Нижньосірогозький район

В цьому районі жандармерією та поліцією розстріляно сім'ю Йнгман, його дружину та четверо дітей віком від 2-х до 12 років.

Нововоронцовський район

В кінці вересня 1941 року знищувальний загін "СС" розстріляв євреїв: чоловіків, жінок, старих та дітей на скотському кладовищі.

Великоолксандрівський район

Протокол допиту

с. Архангельське, 7 вересня 1944 р.

Я, член комісії по розгляду злочинів, вчинених нашої країні німецько – фашистськими загарбниками на території Великоолександрівського району Херсонської області Колесов, допитав у якості свідка Ситнікову Марію, 1908 року народження. Вона мешкає в с. Архангельке, працює завідувачою дитячими яслами колгоспу “Тельмана”:

... *Запитання.* Розкажіть детально, як вони були розстріляні

... *Відповідь.* Другу партію вивезли поліцейські: Кучерявий, Степура, Слюзько, Вибрик та Куріленко. В цій партії були: Патент Ф., Патент Р., Компанєєв Р., Кукуй з жінкою, яких також було вивезено за село Архангельське. Їх перед розстрілом роздягли, а потім розстріляли. Одяг було розподілено між собою поліцейськими.

... *Запитання.* Звідки вам це відомо?

... *Відповідь.* Я працювала прибиральницею сільської управи, і все бачила на власні очі... Я це бачила сама особисто.

При допиті Великої Варі 7 вересня 1944 року. Вона доповнила, що у розстрілах приймали участь німецький комендант с. Архангельське Маляр Карл – за

національністю німець, та староста Фейс Іван, також за національністю німець.

Протокол допиту

с. Високопілья, 6 вересня 1944 року

Я, член комісії по розгляду злочинів, вчинених німецько – румунськими загарбниками на території Великоолександрівського району, Херсонської області Колесов, допитав у якості свідка Порожняк Монтія, 1888 року народження.

Запитання. Розкажіть, що вам відомо про злочини німецьких окупантів над мирними радянськими громадянами.

Відповідь. Про злочини німецьких окупантів над мирними громадянами мені відомо наступне. Приблизно у вересні 1941 року, дату точно не пам'ятаю, німецькими “СД” були замучені та розстріляні мешканці с. Високопілья. Єврейська сім'я Ейбельштейн у кількості чотирьох чоловік. Ейбельштейн Леонід, його дружина та двоє дітей. Ульріх Фаїна, разом з дитиною (дівчинка та мати). Завідуюча аптекою, за національністю єврейка, прізвища не знаю. Сім'я Горелик у кількості трьох чоловік.

Запитання. Скажіть, де і ким були розстріляні перераховані громадяни?

Відповідь. ...були розстріляні біля с. Високопілья у ям, де і були зариті. Їх розстрілювали німецькі солдати, їх прізвища не знаю. Єврейські сім'ї також були розстріляні німецькими солдатами за селом Князівка Високопільської сільгоспуди.

Запитання. Звідки вам про це відомо?

Відповідь. Усіх вказаних людей, які були розстріляні, я знав особисто. [13; 24]

Зовсім секретно

Начальнику УНКГБ по Херсонській області товаришу Крашенінікову

м. Херсон

№ 2641/2 від 14.07.1944 р.

Доповідна записка

21 вересня 1941 року розстріляно у шурфах (каменоломня с. Архангельське): Компанєєв Роза за національністю єврейка, Патент Ріва за національністю єврейка, Патент Фріда за національністю єврейка, Кукуй чоловік з дружиною за національністю євреї.

У вересні 1941 року: Ульріх Фаня разом з дитиною за національністю єврейка, працювала до окупації завідувачою аптекою с. Високопілья, сім'я Горелик у кількості трьох чоловік за національністю євреї, сім'я Ейбельштейн у кількості

чотирьох чоловік за національністю євреї. Вони були вивезені за село Високопілля у балку на відстані 4 км від села та розстріляні. [13; 25]

Мільйони невинно вбитих вірили, що наступить час розплати. У свої останні хвилини, стоячи на краю братської могили, переступаючи поріг газової камери, приречені звертали до вбивць слова прокляття, нагадували їм про неминучу розплату. І розплата прийшла. На Нюрнберзькому процесі, який відбувся у жовтні – листопаді 1946 року над головними нацистськими військовими злочинцями. До відповідальності були притягнуті вищі військові та державні діячі фашистської Німеччини, у тому числі: Г. Геринг, В. Кейтель, Е. Кальтенбрунер, А. Іодль, А. Шпеер, Г. Шахт. 12 чоловік були засудженні до смертної кари, 7 по життєвому тюремному ув'язненню.

Були визнані злочинними: керівний склад націонал – соціалістичної партії та охороні СС загони цієї партії, служба безпеки (СД), державна поліція (гестапо). Головний фанатичний організатор та виконавець “Остаточного рішення” єврейського питання Ейхман після розгрому фашистської Німеччини втік у Аргентину, звідти був вивезен у 1960 році ізраїльською розвідкою та за вироком Ієрусалимського окружного суду 15 грудня 1961 року був визнаний винним та засуджено до смертної кари за злочини проти єврейського народу, проти людяності та за військові злочини.

Слід додатково зазначити що фашисти так же вчинили з циганами, з десятками військовополонених різних національностей, з комуністами, які залишились на окупованій території, партизанами.

На території Херсонської області фашисти розстріляли 28 541 чоловік, у тому числі у Херсоні біля 17 тисяч, замучені у тюрмах та таборах 43 589 чоловік вивезені у фашистське рабство 37 499 юнаків та дівчат. [13; 28]

Голокост перевертає все наше звичне світорозуміння. Він змушує задуматися про те, про що нам ніколи не довелося б задуматися, якби до того не змушував страшний біль нашого часу – біль Голокоста.

Міркування над подіями Голокоста приводять людину в глухий кут, де його власний інтелект, соціологія, історичний і критичний аналіз не дають відповіді на його питання.

Голокост неможливо розглядати тільки “як частину єврейської історії”. Це найважливіша подія історії Європи й України зокрема. Саме з погляду єврейської історії Голокост не виділяють, а розглядають у контексті з всіма іншими переслідуваннями євреїв.

Наслідки були фатальними – тисячі ні в чому не винних людей, в тому числі і діти загинули в результаті злочинної і заздалегідь спланованої акції, яка була невід’ємною складовою частиною політики фашистів.

Список джерел та літератури

1. Державний архів Херсонської області (даліше ДАХО). Фонд Р. – 1479.
2. Областная чрезвычайная комиссия по расследованию злодеяний немецко – фашистских оккупантов на территории Херсонской области. Описание 1, Дело 8. Акты об ущербе, причиненном гражданам города Херсона немецко – фашистскими захватчиками и их сообщниками. – 164 л.
3. ДАХО. Ф. Р. – 1479. Областная чрезвычайная комиссия по расследованию злодеяний немецко – фашистских оккупантов на территории Херсонской области. Описание 1, Дело 58. Акты по учету ущерба причиненного немецко – фашистскими захватчиками гражданам Калининского района. – 21 л.
4. ДАХО. Ф. Р. – 1479. Областная чрезвычайная комиссия по расследованию злодеяний немецко – фашистских оккупантов на территории Херсонской области. Описание 1, Дело 38. Документы о злодеяниях немецко – фашистских захватчиков на территории Генического района. – 8 л.
5. ДАХО. Ф. Р. – 1479. Областная чрезвычайная комиссия по расследованию злодеяний немецко – фашистских оккупантов на территории Херсонской области. Описание 1, Дело 54.

- Документы о злодеяниях немецко – фашистских захватчиков на территории Калининского района. – 23 л.
6. ДАХО. Ф. Р. – 1479. Областная чрезвычайная комиссия по расследованию злодеяний немецко – фашистских оккупантов на территории Херсонской области. Опись 1, Дело 2. Материалы о злодеяниях немецко – фашистских захватчиков на территории Херсонской области (постановления, протоколы). – 123 л.
7. ДАХО. Ф. Р. – 1479. Областная чрезвычайная комиссия по расследованию злодеяний немецко – фашистских оккупантов на территории Херсонской области. Опись 1, Дело 7. Материалы о злодеяниях немецко – фашистских захватчиков на территории Херсонской области. – 91 л.
8. ДАХО. Ф. Р. – 1479. Областная чрезвычайная комиссия по расследованию злодеяний немецко – фашистских оккупантов на территории Херсонской области. Опись 1, Дело 36. Материалы по установлению и расследованию злодеяний немецко – фашистских захватчиков и их сообщников по Большеалександровскому району Херсонской области. – 107 л.
9. ДАХО. Ф. Р. – 1479. Областная чрезвычайная комиссия по расследованию злодеяний немецко – фашистских оккупантов на территории Херсонской области. Опись 1, Дело 122. Материалы об оккупации немецко – фашистскими захватчиками пос. Голая Пристань (справки, списки, переписка). – 55 л.
10. ДАХО. Ф. Р. – 1479. Областная чрезвычайная комиссия по расследованию злодеяний немецко – фашистских оккупантов на территории Херсонской области. Опись 1, Дело 158. Материалы о злодеяниях немецко – фашистских захватчиков на территории Лениндорфского сельсовета, Скадовского района. – 15 л.
11. ДАХО. Ф. Р. – 1479. Областная чрезвычайная комиссия по расследованию злодеяний немецко – фашистских оккупантов на территории Херсонской области. Опись 1, Дело 118. Постановление начальника Управления НКВД о Херсонской области о создании экспертной комиссии, акты экспертной комиссии о совершенных злодеяниях немецко – фашистскими захватчиками. Списки документов, обнаруженных в противотанковых рвах у расстрелянных немецкими фашистами жителей г. Херсона в 1941 году, сведения о виновниках разграбления имущества граждан, колхозов, организаций Херсонской области. – 68 л.
12. ДАХО. Ф. Р. – 1479. Областная чрезвычайная комиссия по расследованию злодеяний немецко – фашистских оккупантов на территории Херсонской области. Опись 1, Дело 121. Списки граждан пос. Голая Пристань расстрелянных, повешенных, замученных немецко – фашистскими оккупантами в 1941 – 1943. – 46 л.
13. Злочинства німецько – фашистських загарбників на Херсонщині
14. (документи і матеріали). Під ред. Г. Ларіної. – Херсон, 1948. – 77 с.
15. Непомнящий Б. З. Черная книга Херсонщины. – Херсон, 1999. – 32 с.
16. Новиков В. Серпень 41 – го. Херсон спливає кров'ю // Надніпрянська правда. – 1996. – 17 серпня

Статті

**ВЗАЄМОСТОСУНКИ НІМЦІВ З ПОЛЯКАМИ В ГАЛИЧИНІ
НАПРИКІНЦІ XIII – 30 РР. XX СТ.**

Проблема взаємостосунків німців і поляків започаткована польською історіографією в 70-их роках XIX ст. Її започаткував польський дослідник В.Рапацький. Потім цієї проблеми у своїх працях торкалися З.Качковський, С.Кіневич, І.Міллер, З.Поплавський, М.Мазур, З.Фрас (Польща), П.Губер, Т.Зеефельд, Т.Цьоклер, Р.Штайнінгер (Німеччина), І.Андрусак, Я.Стоцький (Україна). Щоправда, як в зарубіжній так і вітчизняній історіографії це питання розроблялося побічно, а тому досі не на цю тему не написано окремої статті, а не те, що монографічного дослідження. Отже, мета даної розвідки є спробувати висвітлити взаємостосунки двох національних меншин Галичини з княжої доби до Другої світової війни.

Перші контакти німців краю зі східно-галицькими поляками також почали складатися в княжу добу, коли вони вперше почали розселюватися по найбільших містах краю. У часи шляхетської Польщі німецька діаспора в селах і містечках поступово полонізувалась. Тільки у великих містах краю: Львові і Самборі продовжували існувати невеликі полонізовані громади місцевих німців католицького віровизнання. У новозаснованому містечку Заліщиках на Поділлі проживала мала група німців лютеранської віри. Всі ці три громади німецької меншини до нової хвилі колонізації краю зуміли зберегти свій національний дух.

Із входженням Східної Галичини до Австрійської держави їхнє становище значно покращилось. З меншини, яку постійно, як українців, утискували поляки, німці в австрійській державі стали, якщо не панівною, то рівноправною з поляками нацією. Найбільше з поляками різних верств, насамперед, через службове становище, контактували німецькі чиновники різних рангів, інтелігенція, ремісники й селяни-колоністи католицького віровизнання. Ці категорії німецької спільноти краю першими, на думку В. Рапацького, вже в першому поколінні розмовляли вдома по-польськи, а в другому відчували себе місцевими поляками.

У щоденному житті як в ділових, так і побутових контактах, у спілкуванні з поляками німці користувалися польською мовою. Численні факти свідчать, що більшість німців різних вікових груп міст і сіл Східної Галичини до початку XX ст. добре знали польську мову і нею спілкувалися з поляками. Ось деякі приклади. В інформації з місць греко-католицького духовенства товариству «Просвіта» про достовірність результатів перепису 1900 року дізнаємося, що в селах Вигода (164)*, Новоселиця (49)*, Пациків (33)* на Долинщині та колоній Корости (69)* і Летні (136)* під Дрогобичем всі німці, що там мешкали вільно розмовляли як українською, так і польською мовами. Зі списку мешканців Долини від 6 вересня 1925 року довідуємося, що крім рідної, польською добре володіли Йоганн Біґнер, Філіпп Дум, Зігмунд Людвіг, Густав Левенберґер та багато інших.

Особові справи осіб німецької національності особливо з католицьких родин, що були на службі в польській адміністрації, теж свідчать, що вони добре володіли польською мовою. Так, інструктор лісівництва Городенківської повітової ради Збігнев Шнайдер народився 14 серпня 1910 року в німецькій католицькій родині селі Доброгостові на Дрогобиччині. Польською мовою розмовляв як рідною, а себе визнавав за поляка. Інспектор вівчарства сільськогосподарського інспекторату у Стрию, Адам Максиміліан Шварц був уродженцем католицької громади Кранцберґ

* число проживаючих німців в населених пунктах

на Самбірщині. Він теж польську мову вважав рідною і зачисляв себе до поляків. Їхній співвітчизник-католик Тадеус Краус зі Львова, який працював рільничим інструктором Львівської рільничої палати, добре володів польською мовою і вважав себе поляком.

До речі, полонізація німців католицького віровизнання почалося набагато раніше і на початку ХХ ст. набрало й загального характеру. З цього приводу на сполох була не тільки національна, але й українська періодика Східної Галичини. Зокрема, 13 серпня 1903 року газета «Свобода» у статті «Земля по швабах» писала: «Котрий шваб пішов до школи чи взагалі до міста ставав поляком сам, або вже його діти». 3 грудня того року ця ж газета знову констатувала: «німецькі колонії полонізуються, насамперед, німці католики».

У сільській місцевості добросусідські відносини між німцями колоністами і поляками, які проживали в українських селах (тут польських сіл до 80-х років ХІХ ст. не було; – П. С.) склалися відразу по їх прибутті сюди. Доказом служать приклади кумівства німців і поляків. В українському селі Горохолин на Богородчанщині, де крім українців, поляків і євреїв, мали свою громаду німці, 11 березня 1804 року в родині Андрія і Барбари Венделів відбулися хрестини дитини. За кумів були полячка Маріанна Чехович і німець Томас Бургарт. Вчитель Іван (Йоганн) Фрітц з Лінденфельда приятелював з колегою з сусіднього українського села поляком Маркілом Корчинським, і коли той помер від тифу, то був на його похороні.

У багатьох випадках східно-галицькі німці, коли на нових місцях ще не мали своїх національних храмів, то здійснювали обряди в польських костелах. Саме так на перших порах поступали колоністи Долинщини, Коломийщини, Кам'яно-Бусьччини, Турківщини. У велдіжському костелі на Долинщині похрещено Марію Шьонтаґ, яка народилася 30 травня 1833 року в селі Рахині. У цьому костелі 24 серпня 1845 року зареєстровано шлюб молодої пари з Людвиківки: Фелікса Ґеверта і Францішки Шупшак. У костелі м. Долини хрестили Вінценту Шмідт, яка народилася 19 липня 1806 року в с. Мізуні.

Причому, в польських костелах здійснювали обряди хрещення, вінчання не тільки німці-католики, але й протестанти. Ось, наприклад, в 1905 році при розгляді справи про перехід канцеляриста намісництва у Львові, Адольфа Бунцеля, з лютеранського віровизнання на католицьке, зазначається, що батьки хрестили його в костелі Крехова, про що свідчить запис у метричній книзі Крехівського костелу та саме метричне свідоцтво.

У результаті щоденного спілкування німців з поляками між ними почали налагоджуватися на побутовому рівні добросусідські відносини, які в непоодиноких випадках переходили навіть у родинні стосунки. Мішані шлюби німців з поляками були звичним явищем. Щорічно по всьому краю під вінець ставало кілька таких пар. Найчастіше одружувалися юнаки і дівчата обох національностей католицького віросповідання. Так, в 1802 році в Росільній на Богородчанщині відбулося весілля Мат'яса Мацейовського і Анни Паупер. У 1816 році в Богородчанах побралися Томаш Стефанський та Маріанна Ернест. У 1830 році в костелі міста Долини польський ксьондз повинчав молодих Франца Шльотцера і Антоніну Чолганську з Новошина. 29 січня 1839 року Вільгельм Крендель з Ляндестреу на Калусьщині одружився з Францішкою Пальчинською з Богородчан. Восени того ж року, а саме 22 вересня, в Богородчанському костелі відбувся шлюб Антонія Германа і Елеонори Яворської. Франц Баґн з Микуличина на Надвірнянщині 20 лютого 1844 року одружився з Барбарою Левандовською з Розільної, що на Богородчанщині і т. д.

Багато мішаних родин можна знайти і через записи у парафіяльних метричних книгах. Наприклад, 19 березня 1811 року в Богородчанах

Станіславського циркулу в родині Яна Шушинського і Магдалени Шпілер народилася донька, якій дали ім'я Анна. У цьому місті в мішаного подружжя Антонія Ернеста і Маріанни Латичевської 3 грудня 1814 року народилася донька Розалія. У Францішка Бека і Барбари Добрянської з Горохолина 2 червня 1819 року народилася донька, яку назвали Вільгельміною. У Лісовичах коло Моршина 22 квітня 1825 року охрещено у долиньському костелі дівчинку Амалию, доньку Йоганна Рудольфа Вампаха і Барбари Качуровської. Її хресними були Георгій Герхардт та Гелена Кременловська. У Волоському Селі поблизу Болехова 24 червня 1825 року в родині Венцеслава Шмідта і Терези Реґенсбергер проведено охрещено сина Йоганна. Його хресними стали Станіслав Кардасевич і Тереза Коханська та ін.

Що стосується шлюбів мішаних віросповідань, то тут були свої проблеми. Благословення на такий шлюб потрібно було не тільки від родичів обох сторін, але й від церковної влади обох церков: католицького і протестантського віровизнань. Бували випадки, коли один з душпастирів з якихось особистих міркувань не хотів давати дозволу закоханим на одруження, то молоді зверталися за сприянням до уряду, а саме весілля через тяганину могло відтягнутися на кілька місяців. Наприклад, у місті Миколаєві на ксьондз 20 травня 1930 року у міському костелі оповів про шлюб юнака католика Антонія Надольського з лютеранкою Крістіною Шанквайлер. Це не сподобалось дорнфельдському пасторові Ф. Зеефельду. Закоханим довелося звернутися до львівських повітових властей. Миколаївському ксьондзу довелося поступитися. Молода пара повинчалася шлюб 6 червня 1931 року за протестантським обрядом у кірсі Дорнфельда. Робітник деревообробної фабрики в Скольому Йосип Мазан-Руг', римокатолик, народжений в Гредлові (Демні Вишній; 5. 06. 1914) влітку 1935 року захотів женитися на співвітчизниці Еммі Гайб. Через те, що наречена молодого була лютеранського віровизнання католицький священник Скольного не хотів йому видати свідоцтва народження, для того, щоб євангелістський пастор мав юридичне право оголосити в церкві заповідь. Коли молодий звернувся до властей у Стрию, то священник-католик владі зі злістю відповів: «католицька церква не потребує такого віруючого». Подібна історія того року повторилась, коли Йосип Косс-Діттмер з Верхнього Синьовидська на Сколівщині хотів женитися на Матильді Трітгартт. Молоді призначили шлюб на 24 січня 1935 року, а католицький священник не прийняв заповіді тому, що не було дозволу від пастора євангелістської церкви.

У мішаних сім'ях головну роль відігравав не батько німець, а мати полька. На цю деталь першим звернув увагу польський дослідник З. Качковський. Він у 1899 році щодо цього писав: «як котрийсь з німців женився на польці, то той повністю втрачав самостійність влади, адже жінка брала його за горло і мусів танцювати так, як вона йому грала».

Такої ж самої думки дотримується і Збігнев Фрас. Він твердить, що в мішаних сім'ях полонізувались в першу чергу діти, які ставали польськими патріотами і на підтвердження наводить ось такий приклад: Адам Міхаель Рехбергер, крайовий радник, циркулярний староста в Стрию був одружений з полькою Констанцією Змієвською. Їх син перейшов на польське і 1809 року служив не в австрійській, а в польській армії Йозефа Понятовського. Твердження З. Качковського і З. Фраса підтверджуються і архівними матеріалами. Відомо, що відставний капрал лютеранин А. Бунцель з Крехова, одружився з католичкою Сабіною Банашевською зі Львова. Дітей мішане подружжя виховувало не в лютеранських, а на католицьких засадах.

Переходи німців з протестантського віровизнання на католицизм не були окремими епізодами, а звичним явищем. Так, крайова комісія у справах релігії львівського магістрату тільки 1905 року задовольнила прохання 18 осіб про

перехід з протестантського на католицьке віровизнання: Наталі Вебер, Тересії Манн з Винник, Марії Еплер, Вільгельміни Мюллер з Желдця, Катерини Фохт із Завадова, Філіпіни Ромер із Зашкова, Марії-Ележбети Бек з Карачинова, Адольфа Бунцеля з Крехова, Максиміліана Виспянського зі Старих Бродів, Георга Еплера з Теодоргофа, Ванди Булґарин, Францішека Ваґнера, Кароля Мітшке, Йоли Проксега, Софії Шеер та Леонтини-Терези Шумахер зі Львова.

Зближення східно-галицьких німців з поляками Східної Галичини відбувалося насамперед через спільне навчання в початкових школах, реальних училищах, гімназіях, вищих школах. Наприклад, в Йосипові на Радехівщині, в 1921/1922 навчальному році у місцевій початковій школі навчалося 49 школярів, з яких 4 були польської національності. У 1895/1896 навчальному році у випускному класі Станіславської реальної школи, де навчання велося польською мовою і основний контингент учнів складався з дітей польської національності, вчилася 4 учнів німецької національності. Польську гімназію міста Станіслава у 1912/1913 навчальному році закінчили Владислав Кубіштаць, Фрідріх Лібесманн, Вільгельм Розенраух, Адольф Розенштрайх, Рудольф Фіхтель, Едвард Фрібес.

Наступним середовищем зближення німецької і польської молоді, як далі зазначає З. Фрас, був Львівський університет. Двомовне викладання: латинською і німецькою мовами полегшувало студентам спілкування між собою, сприяло налагодженню товариських стосунків, згладжувало антагонізми у відносинах між студентами німцями і поляками. Не дивно, що саме з цього середовища 30 осіб з самого Львова взяло участь у польському повстанні 1830/1831 рр. Його учасниками, наприклад, були судовий чиновник Едвард Курцваль, писар крайової канцелярії Францішек Гросс, державні службовці Казимир Каміль, Флоріан Вебер, Різнбах, студенти Людвіг Грюнфельд, Фрідерік Коерлер, Адольф Корнберґер, Густав Мюллер, Теодор Райхенберґ, Йоганн Швайтцер.

Їхнім ідейним натхненником був професор історії Львівського університету Йосип Маусс (1778-1856). Професор походив з Бадену. До Львова прибув 1811 року. Львів йому припав до душі, а тому став гарячим прихильником зближення німців і поляків. У часі листопадового повстання 1831 року відверто заохочував студентів до участі на боці польських повстанців.

Полонізовані німці брали активну участь у підпільних гуртках галицьких поляків 30-40-х років XIX ст. Польський дослідник З. Фрас називає таких видних учасників «Молодої Сарматії»: Рішарда Германа, Адольфа Гампеля, Адольфа Лео, Фердінанд Тюрмана, Олександра Шьодлера, а «Синів Вітчизни» – Йосипа Бауманна, Людвіга Вільгельма, Вільгельма Геллера та ін.

Багато полонізованих німців Східної Галичини брали участь у січневому 1863 року повстанню поляків проти російського царизму. Найбільш відомими фігурами цього повстання були Йосип Баум (1820-1883), Янко (Йоганн) Генрик (1806-1887) і Генріх Шмідт (1817-1888). Йосип Баум був селянином, брав активну участь у політичному житті краю. Виборці 1861 року вибрали його послом до Галицького Сейму. Янко Генрик є відомим політиком краю, учасник революційних подій 1846, 1848 рр. На Самбірщині підняв повстання проти австрійців, за що був покараний трьома роками в'язниці. У 1861 році був обраний послом до Галицького Сейму. У 1878 році виступив з різкою критикою проти угодівства «Кола Польського». Генріх Шмідт був політиком-демократом. Щоб уникнути ув'язнення деякий час перебував в еміграції за кордоном, а потім повернувся до княжого Львова.

У Східній Галичині проживали й інші німців-учасники польського повстання 1863 року: Броніслав Шварц (1842-17. 02. 1904), Йосип Ессер (1839-1. 06. 1913), Броніслав Шварц був службовцем крайового відділу у Львові. У часі польського повстання у Варшаві входив до складу «Народного революційного уряду». Похований на Личаківському цвинтарі Львові. Йосип Ессер був свідком

антиросійської маніфестації 1859 року. Був учасником похорону п'яти вбитих росіянами поляків 27 лютого 1861 року, а також особисто знав кравця Ярошинського, який вчинив замах на російського князя Костянтина, коли той виходив з театру. Він бачив страту Ярошинського. У січневому повстанні воював проти росіян під керівництвом Яновського. У битві під Кальварією був поранений. Після одужання ще приймав участь у боях за Еліну, Еріну, Білгорай у повстанському загоні Цвіка. Крім них на території краю мешкали учасниками цього повстання Францішек Вайснер і Бернارد Берісс.

Деякі галицькі німці займали високі пости в місцевій і крайовій адміністраціях і проводили в життя пропольську політику. Ось, декілька прикладів. Тео-філ Герштман (1842-1907) був довголітнім директором львівської реальної школи. Дуже захоплювався туризмом. Був дописувачем польської газети «Gazeta Lwowska», і референтом з питань культури. Неодноразово обирався радником міської ради. Активно працював у польському педагогічному товаристві. Був почесним членом «Товариства викладачів вищої школи» та радником крайового уряду. За активну громадську діяльність був нагороджений орденом Залізної корони III ступеня. Євгеній Краус (1839-13. 08. 1907) народився у Львові. Тут здобув середню і вищу освіту. По закінченні юридичного факультету Львівського університету з 1861 року почав працювати в крайовій скарбовій дирекції. Згодом перейшов працювати до намісництва. Був старостою в Білій, Коломиї, Мільцю. У 1892 році повернувся до Львова і очолив військовий департамент. Через десять років з цієї посади вийшов на пенсію. Був радником віденського двору. В 1892 році став кавалером ордену Залізної корони III ступеня. Всюди він захищав інтереси поляків.

На пропольських позиціях стояв Генріх Макс (1838-1910). Він 1868 року розпочав адвокатську практику в Тернополі. Потім з Тернополя переїхав до Львова, де протягом 25 років адвокатував. Перед смертю на протязі кількох літ був президентом адвокатської палати м. Львова. Ця палата, як зазначає «Діло», мала пропольський характер.

Прихильно ставився до польської громадськості полонізований станіславський німець Ян (Йоганн) Пошінґер (1868-16. 02. 1913). Він працював у всіх польських товариствах Станіслава. У кожне товариство вніс свою лепту. Був одним з найактивніших членів «Towarystwa Szkoły Ludowej». Прикладав багато зусиль, щоб в українських селах Станіславського воєводства виникали осередки цього товариства. Багато працював у земельній спілці та польському спортивному товаристві «Sokol». Був почесним головою Станіславського комітету польського «Народного Дому», дописувачем «Kurjera Stanislawowskiego».

У роки Першої світової війни багато полонізованих німців Східної Галичини воювали в рядах польських легіонів Юзефа Пілсудського. Відомо, що з міста Станіслава легіоністами були Станіслав Гевіншер, Роберт Йосип Емісберґер (помер від ран у Вадовіцах), Людвіг Сайдель (загинув). Францішек Абдерман (1894-1936), який був суддею в Обертині. Там брав активну участь у роботі осередку «Towarystwa Szkoły Ludowej».

Частина полонізованих німців на стороні поляків брали участь у братовбивчій польсько-українській війні 1918-1920 років. Так, у польських підрозділах у битвах за Львів воювали Казимир Бартель (3.03. 1882-26. 07. 1941), Берґманн, Леопольд Рудольф Вебер, Владислав Людвіг Герман, Йосип Клінк, Мартин Модлінґер, Вітольд Ромер (14.07. 1900-19. 04. 1967), Фрідерік Стауб, Артур Шрьодер та ін.

Серед них найбільше відзначився Казимир Бартель. Стриянин, відразу вступив до польського війська і воював у залізничних підрозділах. Добре себе зарекомендував у військових операціях і йому доручили командувати залізничним батальйоном, командиром якого був з 16 жовтня 1919-го по 18 грудня 1920 року, а

потім очолив Міністерство залізничного транспорту Польщі.

Підхорунжий Йосип Клінк у листопаді-грудні 1918 році був учасником бойових дій між українцями і поляками на стороні останніх. Після себе залишив щоденник про події у Львові і довколишніх селах часів війни, у якому є цікаві факти з історії оборони Львова. Ось, наприклад, про німців Кальтвассера він пише, що при активних бойових діях поляків проти українців, колоністи стали на сторону українців і полякам довелося їх опір придушувати силою зброї, а війта громади Францішека Вершнера заарештувати. У іншому епізоді вояк повідомляє, що поручик Бергман відзначився в бою на Персенківці, в якому з української сторони загинуло троє українців, а багатьох поранено. Безперечно, цей щоденник є надзвичайно цінним джерелом до вивчення оборони Львова в ході польсько-української війни і вартий опублікування окремою книжкою.

Так само певна частина полонізованих німців воювали проти радянської влади і гітлерівців у польському підпіллі та Армії Крайовій. У 1940 році працівниками органів безпеки за участь у польській повстанській організації були заарештовані Яків Гоблер з Бурштина, Фердинанд Франт з Делятина, Вечеслава Шмідта з Станіслава; Владислава Фрідріха з Букачівців на Рогатинщині 10 березня 1941 року самим «гуманним» в світі радянським судом засуджено до розстрілу та ін.

У львівському польському антифашистському підпіллі проти співвітчизників у гітлерівській формі боролися Леопольд Адамцьо (18. XII-1.07. 1978), Стефанія Бахман (2. 02. 1920), Йосип Бісс (24. 07. 1913-1977), Леопольд Рудольф Вебер (1. 06. 1889-18. 04. 1968), Марія Яніна Вебер (1910), Адам Екерт (14. 02. 1897-18.08. 1952), Стефан Гайніш (3.08. 1891-29.XII. 1954), Владислав Людвіг Герман (1901-1981), Мартин Модлінґер (22. XII.-22. 03. 1979), Кароль Тадеуш Спітцер (1900-?), Фредерік Стауб (30. XI. 1899-11. 01. 1982), Фрідерік Кароль Тот, Ян Шрам (20. 02. 1894 – 12. 01. 1968) та ін.

Щоправда, деякі німці були стороні ворогів польської державності. Зокрема, в ході радянсько-польської війни окремі колоністи Радехівщини сприйняли встановлення радянської влади і всіляко сприяли її зміцненню. У селі Збоїськах головою місцевого ревкому був Яків Бургардт і Людвіг Мали очолювали збоїський радянський ревком, а Владислав і Кароль Бургардт не захотіли воювати проти Червоної Армії і дезертирували з польського війська. Обидва польським судом 8 березня 1922 року притягалися до відповідальності.

Німці-католики приймали участь в житті польських громад Східної Галичини. Їх найбільшу активність можна прослідкувати в благодійних акціях з будівництва нових костелів на території краю та в роботі національних товариств поляків. Так, у 1902 році коломийський німець Йосип Бургардт на будівництво костелу в селі Ценява поблизу Коломиї пожертвував 20, а Станіслав Лінде з Печеніжина – 5 корон. Протягом 1905-1912 рр. свої скромні заощадження на зведення костелу у протестантській громаді Княгинин-колонії внесли станіславські німці Рудольф Мюллер (5), Кароль Вайнер, Францішек Вайнер, Йосип Емісберґер, Стефа Глассер, Станіслав Лорш, Станіслава Ністенберґер – по 6, Ян (Йоган) Айнзельт, Карл Гаусвальд (20) корон. Між іншим, керував будовою цього костелу не поляк, а полонізований німець Ян Пошінґер, а головою будівельного комітету був теж німець – Леопольд Сайдлер. На будову католицького костелу в селі Волосів на Надвірнянщині пожертвування внесли німці Покуття: Фелікс Блаут (2), Едвард Вінтер (1), Марія Ебенберґер (1), Антоніна Раух (1), Кароліна Коллер (4), Кароліна Лянґ (1), Вільгельм Шнайдер (1), Францішек Штампер (1) та ін.

Багато полонізованих німців були членами польських товариств «Sokol»,

* Народився 1882 року в німецькій колонії Бургталь на Львівщині; загинув в ув'язненні 25 травня 1943 року.

«Kółko Rolnicze», «Towarzystwa Szkoły Ludowej» (ТШЛ) «Ognisko», «Towarzystwa przyjacielej Huculszczyzny» і активно в них працювали. До складу «Ogniska polskiego» в Самборі входили Йосип Коман та Карл Лайнер. Подружжя Адольф і Емма Ліппи для потреб «Ogniska» в Станіславі пожертвували 10 корон.

У станіславському «Sokole» одним із найавторитетніших членів був Вільгельм Андрій Крамер (1867-27. 04. 1910). Він довгий час виконував обов'язки секретаря організації «Sokola» Станіславського округу, а також час був ще членом іншого польського товариства – «Zwiazda». Одним із найактивніших членів «Towarzystwa Szkoły Ludowej» у Станіславі був Ян Пошінґер (1868-12.02. 1913). На стороні поляків у громадську роботу Ян занурився шістнадцятирічним юнаком. Він першим зрозумів необхідність праці цього товариства на селі. З його ініціативи в селах Деліїв і Озерце поблизу Галича засновано осередки ТШЛ. Був він також активним членом станіславських польських громадських організацій Народної бурси ім. Костюшко, НДП, а також входив до складу комітету зі спорудження католицького костелу в колонії німців Княгинин та дописувачем «Kurjera Stanislawowskiego». Його співвітчизник Людвіг Швайґер 1907 року ввійшов до складу Станіславського «Sokola».

В осередках цього товариства в міжвоєнному часі працювало багато німців. У сколівському осередку ТШЛ, його членами в 1930 році значилися німці Ромуальд Брайтмауер, Карл Германн, Барбара Маґр, Владислав Роґлендер, Вільгельм Шаллер, в сморжівському – Ізидор Гіль, Леопольд Міаель, Валер'ян Тіль, а в косівському – Емілія Мюллер (1931; секретар осередку). У 1937 році в дубовицькому осередку активістами були Йосип Гербст, Ян Прайзнер, у голинському – Ян Шиффер, у калуському осередках ТШЛ – Адольф Вурст, Станіслав Геллебрант, Францішек Лютер і Вацлав Фідлер. Того року членами ТШЛ було четверо німців з села Хотинь і 8 осіб з колонії Ляндестреу.

Німці Прикарпаття також були членами польського товариства «Towarzystwa przyjacielej Huculszczyzny» Зокрема, в заснованому в березні 1934 року надвірнянському осередку цього товариства серед засновників числяться Теодор Гайс (віцестароста), Ян Ґьоффнер і Еміль Кальміус (нотаріус). В осередку села Зелене на Надвірнянщині дієво працювали Рудольф Крауппа, Генрік Салінґ та Тадеуш Шульц. У Станіславському осередку «Towarzystwa przyjacielej Huculszczyzny» працювали, Кароль Брейнер, Станіслав Воелпел (голова спілки підфіцерів запасу), Оскар Вілдер, Адольф Досталь (бурмістр Отинії), Олександр Гаас, Кароль Гасе, Крауш, Казимир Кюґн, Кароль Мар, Адольф Рожек, Максим Розенбаум, (директор Євангелістської гімназії), Тадеуш Роттер (директор станіславської торговельної школи), Генрик Сайдлер, Людвіг Унтер, Антоні Фірліх, Теодор Цюклер (суперінтендент лютеранської церкви краю), Генрик Штауфер.

В окремих випадках дисперсні полонізовані східно-галицькі німці були засновниками осередків польських товариств. У Яремчі наприклад, 1913 року, Арпад Обст заклав осередок «Związku Strzeleckiego». ініціатором закладення осередку ТШЛ у селі Княждвір на Коломийщині 10 травня 1927 року був лісничий Йосип Вільмут, а у Снятині – Конрад Бекер (1930).

Деякі німці Східної Галичини заснували ряд низових спортивних товариств поляків: «Strzyjanka», «Policiant» та ін. Так, 23 липня 1928 року засновниками спортклубу стрийської поліції виступили стрийські німці-поліціанти Роберт Беер, Йосип Маєр і Валеріан Нан, а спортивного клубу «Strzyjanka» Якоб Штаєрман і Адольф Туцель. У Станіславі аероклуб засновано німцями Едвардом Шумегою і Фердінандом Шпехтом, а осередок соківського спортивного клубу «Belweder» – Карлом Вархолою та Антонієм Олінґером.

У міжвоєнному часі полонізована німецька молодь теж приймала участь у польських молодіжних організаціях. У Вигоді на Долинщині 8 січня 1930 року, до

складу управи осередку «Towarzystwa Polskiej Młodzieży» входили Йосип Баґер (член управи), Людвіг Меклінг (бібліотекар), Рудольф Шульц (касир). У Снятині (1937) в аналогічному осередку активістами були Йосип Етерле, Конрад Бекер та Адам Белла.

У сільській місцевості в німецьких колоніях теж існували осередки «Towarzystwa Polskiej Młodzieży». На Тернопільщині такий осередок засновано 3 грудня 1932 року в Бекерсдорфі. Щоправда, він у житті місцевої молоді ролі не відігравав, був не численним.

У польських молодіжних товариствах брали участь не тільки юнаки-німці, але й дівчата німкені. Так, у Заболотіві (1935) в їхніх рядах значились Марія Берлінґ і Ванда Шварц, а в Тлумачі (1937) – Йосип Глястцер та Станіслава Шмідт.

Архівні джерела стверджують, що в українських селах і містечках у роботі польських національних товариств активну участь брали не німецькі селяни і ремісники, а інтелігенція, яка була на державній роботі і признавали себе не за німців, а за поляків. Учителька Кароліна Гелм з міста Заложців на Тернопільщині брала участь у роботі осередків польських товариств «Спілка праці жінок», ТШЛ та «Сокола». Співвітчизниця – педагог молодших класів Марія Швайтцер у селі Нетерпинці значилася членом осередків ТШЛ і «Związku Strzeleckiego».

Відомо також, що полонізовані німці очолювали первинні осередки польських товариств. Так, у 1905 році «гніздо» польського «Sokola» в Городенці очолював якийсь Райнох, у Заболотіві – Гайнріх, Обертині – Ваґнер, Снятині – Бекер. У 1931 році в Ланах поблизу Щирця осередком «Kółka Rolniczego» керував Кароль Шрауен, у Яструбкові – Ян Ярті. Цього ж року Мечислав Вайсс у Винниках біля Львова був головою осередку «Sokola»; Йосип Ґверт у – Маличковичах, Ян Прайс – у Прусах «Strzelca». У самому Львові в роботі міського осередку «Strzelca», який у 1938 році налічував 222 членів було 46 осіб з німецькими прізвищами. Найактивнішими з них були власник слюсарної майстерні Броніслав Вайх, промисловець Йосип Вальтер, власник цукерні Геронім Вельц, власник пекарні Станіслав Гесс, купці Тадеуш Рієґль, Ян Судгоф та ін.

Галицькі німці в міжвоєнному часі обирали радними своїх ґмін прихильних до них поляків, які проживали в німецьких колоніях краю обирали радними своїх ґмін. Відомо, що в часі виборів до органів місцевого самоврядування, в грудні 1934 року радними ґміни Фалькенштайн німцями були вибрані Мартин Беднарський та Михайло Трусцінський, а в Розенберзі – Г. Товарницька.

Поляків, що мешкали в німецьких колоніях Східної Галичини німці приймали до окремих товариств, зокрема, добродійних і мисливських. Так, членами місцевих осередків «Gustaw Adolf Ferein» був Людвіг Лепський (1900) у Броніславівці на Золочівщині, Антон Озішка з Теодорсгофа на Жовківщині (1897), Єва Раковська із Шинталю (1900). У національній школі Львова у списках шкільного осередку «Густав Адольф Ферайн» за 1897 р. членами значаться діти польського походження Романна Древлянська та Володимир Рудинський. У списку членів мисливському товариства Дорнфельда за 1925 рік також є польські прізвища: Бартека Козяра та Вільгельма Чуковського.

Що стосується нижчих верств польського населення – селян, ремісників, дрібних купців – то відвертої конфронтації між ними і німецькими колоністами не було. Обидві нації старалися, як свідчать численні приклади, мирно співіснувати. Одні до одних ходили в гості, взаємно запрошувалися на національні свята. А в часі Різдва німці католики ходили колядувати до одновірців поляків. У містечку Долині в 1901 році кілька парубків, – як пише газета «Галичанин» – колядували на латинське Різдво в хаті Єви Стефанишин. Колядник Йосип Лоренц бавився зарядженим пістолетом і по необережності вистрілив. Заряд попав в обличчя другого колядника Вільгельма Крама. Тяжко ранений колядник Крам був

перевезений до Львова».

Першим з дослідників на добросусідські відносини поляків-трудівників і німців-колоністів на це звернув увагу Т. Цюклер. Він у монографії «Німці в Галичині», виданій у Дрездені 1915 року зауважив, що галицькі німці на свої національні свята, особливо на дні церкви запрошували поляків і українців. Сам Т. Цюклер підтримував дружні взаємини з багатьма поляками. У «Kurjere Stanislawowskiemu» на закид цієї газети, яка в статті «Прусак в Станіславі» звинувачувала його в навертанні поляків до протестантизму, у спростуванні зазначав, що з поляками дружить, але жодного не агітував міняти батьківську віру, на ту, яку сам сповідує і готовий це доказати в суді.

Його твердження в наші дні підтверджено конкретними фактами злагоди і добросусідських відносин дослідника польсько-німецьких взаємин міжвоєнного часу, до речі, вихідця з німецької колонії Нойдофа на Дрогобиччині М. Мазура. Він твердить, що німці католики згаданої колонії постійно контактували з поляками, адже мали спільні духовні інтереси, що зближували їх: костел, школа та осередок «Strzelca» і мішані подружжя. При потребі допомагали один одному. Шанували себе взаємно. Кожний знав мову сусіда, більшість з них володіла всіма трьома мовами. Весілля і хрестини були приводом до зустрічей. У випадку смерті одного з подружжя мішаних родин душпастирі двох віровизнань відправляли панахиду. Приятельські відносини німців і поляків зміцнювали також й особисті та групові зустрічі, прогулянки, мандрівки, спільні вечори відпочинку, танці, фестини.

Про тісні контакти бекерсдорфських німців з польським населенням колонії і навколишніх українських сіл згадує наш сучасник П. Губер. Він наго-лошує, що німці цієї колонії через спільність віри більше контактували з поляками ніж з українцями.

Добросусідські взаємини між представниками трьох націй у міжвоєнну добу засвідчує і нас сучасник – гуцул І. Андрусак з Канади. У краєзнавчому нарисі «Битьків» він наголошує: «На краю поблизу Битькова – села стояв великий, мурований з цегли, будинок для польських культурно-розвагових потреб з театральною салею імпазантних розмірів. У його театральній залі дуже часто давали вистави також українські мандрівні театри – «Заграва» Володимира Блавацького, театр ім. Тобілевича й театри Когутяка, Стадника, Карабіневича та інші. Тут теж виступав Гуцульський танцювальний ансамбль Олексі Чуперчука. Всі ці українські виступи мали великі, мистецькі й матеріальні, успіхи так в української, як головно й чужонаціональної битьківської публіки: німців, поляків, чехів, євреїв».

Слід підкреслити, що і самі галицькі німці теж стверджують, що вони жили в дружбі і злагоді з простим польським людом і запозичували від них від них страви національної кухні, разом співали у сільських хорах. Ще 1936 року Т. Зеефельд у «Дорнфельдській хроніці» зазначив, що в селі Завадові поблизу містечка Миколаїв на Львівщині діяв хор, у якому брали участь німці, українці і поляки.

Колишній уродженець німецької колонії Горохолин на Богородчанщині Р. Штайнінгер виступаючи 21 травня 1999 року на міжнародній конференції сказав: «Німці, українці, поляки, євреї, жили дружно, вчилися одні в одних, зокрема рецептів національних страв, таких як українські пироги, голубці, кутя, калачі, німецькі торти й тістечка; польський біґос, канапки; єврейська маца».

Вітчизняні архівні джерела теж твердять, що гризні між простим людом чи то німецької чи польської національностей не було. Німці обирали поляків радними до місцевих органів самоврядування в німецьких колоніях. Вони при потребі, спільно відстоювали робітничі інтереси перед роботодавцями. Так, до складу управи місцевої профспілки деревообробників Брошнева на Долинщині входили німці Матеуш Шмелцер (голова), Владислав Шин (касир), Йосип Білл (член

управи) українець Йосип Скиба (секретар) поляки Едвард Желінський, Йосип Рожік.

Добросусідські відносини робітників німецької і польської національностей були постійно стабільними. Навіть при загостренні міждержавних питань між Польщею і Німеччиною напередодні Другої світової війни, коли шовіністичні польські кола роздували в краї проти нацизму і Гітлера істерію трудовий німецький краю дотримувався традиційного нейтралітету. Це підтверджується спогадами сучасників і поліцейськими донесеннями з місць. Колишній мешканець колонії Нойдорф біля Дрогобича М. Мазур пише: «Наближалася війна, щораз частіше по радіо німці слухали промови Гітлера, наростали антагонізми між поляками, німцями і українцями. Не доходило однак до гострих сутичок – це бачимо з того, що молоді люди-поляки і німці зустрічалися досить часто на спільних спортивних змаганнях і забавах. В часі тих спільних змагань і занять іноді були лагідні непорозуміння, але вони не мали взаємних гострих образ, щоби служили приводом неприязні».

Цю точку зору М. Мазура підтримує тернопільський дослідник Я. Стоцький. Він пише, що в міжвоєнному часі на території Тернопільської області протистояли чи яких-небудь конфліктів на етнічному ґрунті не було, навпаки німці прихильно ставились до поляків.

Лояльність більшості німців Східної Галичини до польського народу і їхньої держави підтверджується і матеріалами поліцейських донесень з місць. Наприклад, у донесенні дрогобицького повітового коменданта поліції старості від 10 травня 1939 року зазначається: «Nie zanotowano również żadnych obchodów organizowanych przez Niemców, ani też oficjalnie do udziału Niemców w obchodach 1-Majowych uprządzonych przez inne ugrupowania».*

Узагальнивши вищесказане можна зробити такі висновки:

1). Налагодження перших контактів східно-галицьких німців і східно-галицьких поляків почалися ще в княжу добу. На той час ніяких конфліктів між ними джерелах не зафіксовано;

2) Новий потік німців за австрійської доби оживив німецьку спільноту краю. На самих теренах краю виникли окремі вогнища німецької діаспори, які спершу зовсім не знали ні української ні польської мов. Звісно, ближче до різних верств польської меншини досліджуваного регіону були німецькі чиновники, які постійно контактували з поляками і приятелювали з ними, що нерідко проводило до появи мішаних шлюбів. Діти в мішаних сім'ях: німців і поляків католицького віросповідання першими ставали гарячими польськими патріотами, тобто в мішаних родинах і відбувались перші явища полонізації німців. Це була полонізація знизу, тобто добровільна без втручання зверху;

3) Полонізовані німці стали на сторону правлячої в краї нації – поляків, тобто вважали себе поляками, брали участь в польських товариствах і творили польську культуру. Що стосується польської спільноти краю в цілому, то вона не завжди з розумінням ставилася до культурного розвитку і збереження національної самобутності східно-галицьких німців.

Джерела та література

1. AGAD. KM (e), syg. 170, k. 99-101.
2. Rapacki W. Ludność Galicji. – Lwów. 1874. – S. 44.
3. ЦДІАЛ, ф. 348, оп. 1, спр. 2548, с. 22, 26.
4. ФОДА, ф. 534, оп. 1, спр. 4, с. 20.
5. ФОДА, ф. 41, оп. 1, спр. 217, с. 235, с. 1-19; спр. 235, с. 1-2; спр. 238, с. 1-2.

* Не відмічено рівно ж жодних святкувань організованих німцями, ані їхньої офіційної участі в святкуваннях Першотравневих, проведених іншими угрупованнями.

6. Свобода. 1903. – 13 серп. – С. 2; 3 груд. – С. 3.
7. AGAD. KM (rzk), syg. 45, k. 51.
8. Шкільна часопись. 1889. – 13 квіт. – С. 56.
9. AGAD. KM (rzk), syg. 283, k. 99; syg. 291, k. 1.
10. Там же. KM (rzk), syg. 282, k. 7; syg. 956, k. 6-20.
11. ЦДІАЛ, ф. 427, оп. 1, спр. 1253, с. 19.
12. AGAD. KM (rzk), syg. 1, k. 66; syg. 46, k. 11, 26, 77, 103.
13. Там же. KM (rzk), syg. 288, k. 1, 4; syg. 45, k. 78, 98, 128.
14. ДАЛО, ф. 7, оп. 1, спр. 296, с. 1-10.
15. Там само. ф. 1141, оп. 1, спр. 141, с. 85, 90, 108.
16. Kaczkowski Z. Moj pamiętnik z lat 1833 – 1843. – Lwów, 1899. – S. 87.
17. ЦДІАЛ, ф. 427, оп. 1, спр. 1253, с. 19.
18. Там само. спр. 1253, с. 1-24.
19. ТОДА, ф. 863, оп. 1, спр. 70, с. 11; Kurjer Stanisławowski. 1896. – 16 sierpn. – S. 2; Rewera. 1913. – 4 lip. – S. 3.
20. Frasz Z. Galicja. – Wrocław-Poznań. Wydawnictwo Dolnośląskie, 2002. – S. 111-112.
21. Frasz Z. Pochodzenie społeczne i narodowe galicyjskich uczestników powstania 1830 /1831. // Genealogia. 1991. – № 1. – S. 73-74.
22. Frasz Z. Szkoła polskości dla cudzoziemców czyli o niektórych skutkach spisków galicyjskich z lat trzydziestych i czterdziestych XIX wieku. // Genealogia, 1994. – №. 4. – S. – S. 83-85.
23. Kieniewicz S., Miller I. Galicja w powstaniu styczniowym. Materiały i dokumenty. – Wrocław-Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1980. – S. 126, 432, 458.
24. Галичанин. 1904. – 21 февр. – С. 3.
25. Gazeta Lwowska. 1907. – 27 wzes. – S. 3.
26. Діло. 1910. – 25 жовт. – С. 6.
27. Gazeta Lwowska. 1907. – 17 sierpn. – S. 3; Kurjer Stanisławowski. 1904. – 3 kwiat. – S. 3; 1913 16 lut. – S. 2.
28. Kurjer Stanisławowski. 1918. – 10 Mart. – S. 2, 4; 17 Mart. – S. 4; 24 Mart. – S. 4; Городенківські вісті. 1936. – 15 верес. – С. 11.
29. ДАЛО, ф. 257, оп. 1, спр. 343, с. 3, 4; Popławski Z. Wykaz pracowników naukowych Politechniki Lwowskiej w latach 1844-1845. – Kraków, 1994. – S. 14.
30. Popławski Z. Wykaz pracowników... – S. 14.
31. ДАЛО, ф. 257, оп. 1, спр. 343, с. 1-5.
32. Реабілітовані історією. Івано-Франківська область. – Івано-Франківськ, 2001. – Т 2. – С. 182, 616; – Т. 4, – Івано-Франківськ, 2002. – С. 56, 120, 373.
33. Mazur C., Wecierski J. Konspiracja Lwowska. 1939-1944. Polski Słownik biograficzny. – Katowice – Kraków. 1995. – S. 130, 174, 175, 189, 215, 243.
34. ТОДА, ф. 863, оп. 1, спр. 70, с. 5-9.
35. Kurjer Stanisławowski. 1907. – 10 lut. – S. 3.
36. Gazeta Kołomyjska. 1902. – 20 kwiet. – S. 1; 4 – 27 lip. – S. 2.
37. Kurjer Stanisławowski. 1907. – 7 kwiet. – S. 3.
38. Kurjer Stanisławowski. 1907. – 10 lut. – S. 3.
39. ІФОДА, ф. 2, оп. 3, спр. 944, с. 4, 83, 86, 90, 96, 108.
40. ІФОДА, ф. 2, оп. 3, спр. 941, с. 207, 212; ф. 370, оп. 1, спр. 13, с. 7 – 11; спр. 28, с. 7, 13, 18; Tygodnik Samborsko-Drohobycki. 1900. – 28 stycz. – S. 2; Kurjer Stanisławowski. 1910. – 1 maja. – S. 2; Rewera. 1913. – 15 lut. – S. 3.
41. ІФОДА, ф. 2, оп. 3, спр. 941, с. 134, 226; Kurjer Stanisławowski. 1913. – 6 kwiet. – S. 1.
42. ІФОДА, ф. 2, оп. 3, спр. 1041, с. 13, 20, 84, 226; спр. 1051, с. 29, 31.
43. Там само. ф. 2, оп. 3, спр. 978, с. 8, 78.
44. ТОДА, ф. 231, оп. 1, спр. 1668, с. 4.
45. ІФОДА, ф. 2, оп. 3, спр. 978, с. 86, 149.
46. ДАЛО, ф. 231, оп. 4, спр. 1281, с. 2.
47. ЛОДА, ф. 7, оп. 2, спр. 37, с. 44, 45 зв., 101 зв. 102; Kurjer Stanisławowski. 1905. – 11 czerw. – S. 3.
48. ЛОДА, ф. 110, оп. 4, спр. 12, с. 26-26 зв.
49. ЛОДА, ф. 7, оп. 1, спр. 1860, с. 66; спр. 1868, с. 19.
50. ЦДІАЛ, ф. 427, оп. 1, спр. 1178, с. 1224; спр. 1200, с. 16, 33.
51. Там само. спр. 560, с. 9.
52. Галичанин. 1902. – 4 янв. – С. 3.
53. Zöckler T. Das Deutschtum in Galizien. – Drezden, 1915. – S. 54.
54. Kurjer Stanisławowski. 1908. – 9 lut. – S. 1.
55. Mazur M. Neudorf-Polminowice. Współżycie narodowości na ziemi drohobyckiej. – Warszawa – Poznań, 1998. – S. 120-122.

56. Huber P. Beckersdorf eine deutsche Kolonie in Galizien. – München. 1974. – S. 189.
57. Андрусак І. Битьків. // Гуцульщина. – Торонто. 1985. – Ч. 2. – С. 14-15, 16.
58. Seefeldt T. Dornfeldes Chronik. – Leipzig, 1936. – S. 159.
59. Штайнінгер Горохолина... – С. 35; Gelsendorf, 1782-1940. – Grosostheim, 2001. – S. 99-100.
60. ІФОДА, ф. 68, оп. 2, спр. 189, с. 77-78 зв.
61. Mazur M. Neudorf-Polminowice.... – S. 122.
62. Стоцький Я. Загальне становище німецьких колоністів у Тернопільському воєводстві за 1921-1934 роки. // Тернопілля. Регіональний річник. – Тернопіль, 1996. – С. 196-199.
63. ЛОДА, ф. 1137, оп. 3 спр. 248, с. 6.

УДК 94 (477):050 “18”

І.С. Гребцова

ФРАНКОМОВНА ПРЕСА ОДЕСИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ. ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Швидкий економічний розвиток Південного степового регіону Російської імперії в першій половині ХІХ ст. стимулював його культурний підйом, одним з проявів якого стало заснування місцевої преси. Зародження періодичної преси в регіоні припадає на період становлення провінційної періодики в Росії загалом і є відносно раннім за часом. Колискою регіональної періодики став адміністративний центр краю – місто Одеса. Помітне місце серед періодики регіону належало пресі, що виходила іноземними мовами. Проте, до цього часу цей масив періодики вивчений ще недостатньо, значна частина його загублена, що робить дослідження іншомовної преси проблематичним. Метою статті є аналіз історії видання та змісту одеської преси, що виходила у першій половині ХІХ ст. французькою мовою, визначення її джерельної значущості для вивчення економічного і політичного розвитку регіону.

У квітні 1820 р. була заснована перша одеська газета “*Messenger de la Russie meridionale, ou feuille commerciale publiee avec l'autorisation du gouvernement*” (“Вісник Південної Росії, або Комерційний листок, що видається з дозволу начальства”). Видавцем і редактором її був француз Ж.Даваллон [1, 2]. Незабаром його компаньйоном став орендар єдиної в місті друкарні літограф К.Сейтц. На жаль, в бібліотеках і архівах України та Росії збереглося лише три номери “*Messenger*” (№ 79, 81 за 1821 р. і № 80 за 1823 р.). Відновити історію видання газети внаслідок поганого збереження представляється можливим тільки за допомогою архівних матеріалів. Ця газета малого формату видавалася переважно в інтересах іноземних комерсантів. Вона висвітлювала проблеми, пов'язані з потребами судноплавства і торгівлі: умови навігації, ціни на товари, відомості про рух кораблів тощо. Іноді в ній публікувались інформаційні статті про розвиток вітчизняної і зарубіжної торгівлі, звістки про театральне життя Одеси. У 1821 р. редакція на прохання групи вітчизняних купців зробила спробу видавати газету російською мовою. Її редагував Г.П.Гибаль. Однак передплатниками російської частини газети стали тільки 7 підприємців [2]. Взявши на себе додаткові витрати в зв'язку з виданням російського варіанту “*Messenger*”, редакція зустрілася з серйозними труднощами, головна з яких – нестача коштів. Вийшло лише 4 номери російського варіанту газети.

“*Messenger*”, як і раніше, користувався попитом лише у іноземних комерсантів. Для того, щоб посилити інтерес до газети, Ж.Даваллон просив місцеву владу сприяти йому в отриманні відомостей з митниці і карантину про товари, що вивозяться, продаж нерухомого майна, транзиті тощо. [3, 8]. Від керівництва одеської митниці на це надійшла ухильна відповідь: “якщо потрібні для видавця газети які-небудь відомості, то вони можуть здобуватися з тих доповідей, що робляться митницею для одеського градоначальника”, а більш оперативну інформацію митниці складати “скрутно” [4, 55]. Така відповідь може бути розцінена

тільки як ввічлива відмова. Інформаційно-рекламний характер газети значно скорочував коло передплатників. Спроби Ж.Даваллона розширити рамки офіційно дозволеної програми за рахунок публікації на її сторінках політичних вістей з центральної преси привели до конфлікту з губернською адміністрацією. 16 жовтня 1823 р. газета перестала виходити.

Незабаром після припинення першої французької газети 17 листопада 1823 р. в Одесі почалося видання другої газети французькою мовою – “*Journal d'Odessa, ou Courrier commercial de la Nouvelle Russie*” (“Одеський вісник, або Комерційний листок Нової Росії”). Ця газета повністю збереглася в фондах центральних російських і частково українських бібліотек. Її вихід датувався двома стилями одночасно: згідно юліанському і григоріанському календарям. Газету видавав К.Сейтц [5, 3-5]. За змістом “*Courrier*” був більш різноманітним ніж попередня газета. Нарівні з торговельними вістями тут публікувались літературні статті, театральні рецензії тощо. Він став першим виданням в краї, що мало в своїй програмі політичний відділ, який включав як “Внутрішні вісті”, так і “Закордонні новини”. Редакція вміщувала на сторінках газети важливі політичні документи. У 1825 р. в “*Courrier*” публікувались матеріали про смерть Олександра І, в тому числі таємний документ про успадкування престолу Миколою Павловичем від 14 січня 1822 р. і маніфест від 26 листопада 1825 р., підтверджуючий зречення від престолу Костянтина Павловича [6].

Кожний номер газети мав додаток під назвою “Публікація по велінню начальства”, в якому вміщувались оголошення “Від одеської міської поліції”, “Від одеської портової митниці” [7]. Інформація, призначена для всіх верств населення краю, друкувалася французькою і російською мовами. Однак і ця газета не змогла добитися поваги з боку читачів. У 1825 р. вона мала тільки 37 передплатників [8]. У лютому 1826 р. К. Сейтц звернувся до генерал-губернатора з проханням, в якому зазначав, що через “нецікавість статей, які дозволено вміщувати в цій газеті, і по багатьох інших обставинах” він зазнав значних збитків і просив звільнити його від видання “*Courrier*” [9, 69-72].

З ініціативи М.С.Воронцова з 5 січня 1827 р. почалося видання двомовної газети “Одесский вестник – *Journal d'Odessa*”, що виходила два рази на тиждень. На її сторінках з лівого боку друкувався текст французькою мовою, з правого – російською. Якщо перші одеські газети мали яскраво виражений комерційний характер і призначалися в основному для обслуговування торговельного стану, то завдання нової газети істотно розширились. За задумом генерал-губернатора місцева преса повинна була стати рупором адміністрації і певною мірою імпульсом для розвитку краю. Редакторами і провідними співробітниками “Одесского вестника – *Journal d'Odessa*” в перші роки його існування були чиновники канцелярії генерал-губернатора: О.І.Левшин і П.І.Бруннов. Редактор російської частини газети О.І.Левшин незабаром став одеським градоначальником, а пізніше товаришем міністра внутрішніх справ. П.І.Бруннов, який керував виданням французької частини, згодом став відомим дипломатом. У газеті співробітничали археологи І.П.Бларамберг, І.О.Стемпковський, поет В.І.Туманський. Автором статей про розвиток торгівлі був француз Е.Тетбу-де-Маріньї. Підводячи підсумки першого року видання, редакція підкреслювала, що її зусилля були підлеглі “не суєтному задоволенню розуму, але користі і вигодам Новоросійського краю” [10]. У 1830 р. до “Одесского вестника – *Journal d'Odessa*” став виходити особливий додаток “*Feuille de commerce de la Nouvelle-Russie*”, що містив тільки комерційні вісті та оголошення.

У наступному році газета була розділена на два самостійних видання, а ще через рік російська і французька частини вже виходили на великих листах однакового формату. Їх редакцію взяв на себе за дорученням М.С.Воронцова

випускник Московського університету, молодий літератор М.П.Розберг, що служив з 1829 р. у канцелярії генерал-губернатора. Програма "Одесского вестника" і "Journal d'Odessa" будувалася за зразком столичних газет і містила ряд відділів: 1) внутрішні вісті, 2) іноземні вісті (спочатку матеріали для нього передруковувалися з центральної преси), 3) статті та фейлетони, 4) торговий бюлетень, 5) оголошення.

Після від'їзду М.П.Розберга до Дерпту на нове місце служби в 1834 р. редакцію російської і французької газети погодився очолити випускник Рішельєвського ліцею О.Г.Тройницький. Перші роки редакторської діяльності він присвятив вдосконаленню зовнішньої форми і внутрішнього змісту "Одесского вестника" і "Journal d'Odessa". Через три роки їх видання було передане О.Г.Тройницькому "під повну відповідальність його відносно до редакції і витрат, але з тим, що він буде вносити на користь міської друкарні по 20 крб. з друкарського листа обох газет" [11,1]. Редактор збільшив обсяг газет, що видавалися, ввів нові рубрики. Приступаючи до видання "Одесского вестника" і "Journal d'Odessa", О.Г.Тройницький мав в штаті тільки чотирьох співробітників: по два для кожної газети. Згодом йому вдалося об'єднати під своїм керівництвом згуртований авторський колектив. У газеті щорічно співробітничали від 30 до 40 кореспондентів з Херсона, Сімферополя, Катеринослава, Таганрога, Керчі, Ростова: М.Гербановський, І.Бартенев, О.Афанасьєв, В.Негреськул, Г.Славоні, Б.Хиждеу та інші [12]. Головними помічниками редактора в "Journal d'Odessa" були Е.Тетбу де-Маріньї і вчитель французької мови Ф.Вейс. Редакція по праву пишалася тим, що в її газетах переважно публікувалися оригінальні авторські статті, передруки ж з центральних видань, якими звичайно заповнювалися сторінки офіційної губерньської преси, для них не були характерні.

Якщо перші одеські газети, що видавалися французькою мовою, були недовговічними, то "Journal d'Odessa" проіснував до 1881 р. Газета була орієнтована на конкретне читачке коло і адресована частково російському дворянству, але більшою мірою іноземцям, переважно етнічним французам, що постійно або тимчасово мешкали у регіоні. Їх інтерес до подій за кордоном був цілком закономірний, тому в "Journal d'Odessa" іноземні вісті становили основну частину газетної інформації. Газета містила матеріали з історії і статистики краю, приділяла велику увагу розвитку торгівлі в Росії і за її межами. З цією метою в "Journal d'Odessa" була включена рубрика "Новини торгівлі з-за закордону", що мала практичну значущість для комерсантів [13]. Газета до початку 50-х р. XIX ст. знаходилась в "безпосередньому підпорядкуванні Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора" [14, 6].

З січня 1852 р. "Journal d'Odessa" повністю розмежувався з "Одесским вестником", створивши свою окрему редакцію. Газету очолив Ф.Вейс. "Journal d'Odessa" почав виходити три рази на тиждень. Редакція в основному дотримувалась колишньої програми. У перший рік видання нова редакція ряд статей присвятила подіям внутрішнього життя: "Про заснування інституту благородних дівчат в землі Війська Донського", "Про торгівлю росіян при Дунайських портах в 1851 році", "Декілька слів про мінеральні води" та інші [15]. Але найбільш змістовним залишався розділ газети "Іноземні вісті". У ньому були опубліковані аналітичні статті "Про фінанси Австрійської імперії", "Про Пруську митницю", "Про заснування міліції в Англії" тощо [16].

Іноді редакція передруковувала цікаві з її точки зору статті з іноземних газет і журналів. Одна з таких публікацій, яка була запозичена редакцією з французької газети "Journal de la cour" і мала нешкідливу назву "Про новий спосіб лову китів", була з неохвалою зустрінута центральною цензурою. У ній Головне управління цензури побачило особливо небезпечне порушення – "неповагу до королівського

двору", який автори французької газети мали сміливість ототожнити з урядом [17, 4]. Редакторська діяльність Ф.Вейса викликала не менше невдоволення губернської адміністрації. Вже 3 червня 1853 р. генерал-губернатор довів до відома одеського градоначальника своє рішення про подальшу долю редактора газети: "Знаходячи, що колезький асесор Вейс не виправдовує довір'я покладанням на нього видання газети "Journal d'Odessa" і вибором самою редакцією статей, що становлять політичну частину цієї газети, я не визнаю можливим продовжувати з наступного року надане йому право видання цієї газети" [18, 43]. Ф.Вейс був усунений від редагування "Journal d'Odessa".

У 1854 р. редактором французької газети став племінник одного з фундаторів Одеси Й.М. Де-Рібаса неаполітанський віце-консул М.Ф. Де-Рібас. У "Journal d'Odessa" крім місцевих проблем, як і раніше, широко висвітлювалося політичне і економічне життя Європи. У середині сторіччя газета виступала за розвиток зовнішньої і внутрішньої торгівлі, залізничного транспорту, пом'якшення митних бар'єрів, ратувала за свободу торгівлі і підприємництва. У той же час в період підготовки селянської реформи навколо "Journal d'Odessa" об'єдналися поміщики-кріпосники. Газета стала опонентом "Одесского вестника" з селянського питання. У "Journal d'Odessa" неодноразово публікувались різкі виступи проти ліберальної програми скасування кріпацтва, запропонованої "Одесским вестником". Ці статті надсилали до "Journal d'Odessa" представники місцевого консервативного дворянства. Перша з них була надрукована у 20-му номері "Journal d'Odessa" за 1858 р. [19]. Згодом, полемізуючи з "Одесским вестником", редакція знов опублікувала гостру кореспонденцію предводителя дворянства Бобринецького повіту Херсонської губернії К.Рощаковського і поміщика П.Скаржинського, які категорично виступили проти викупу селянами земельних наділів [20]. Це надало додаткового імпульсу полеміці з даного питання двох найвпливовіших одеських видань.

Загалом в епоху реформ з більшості питань (окрім селянського), що обговорювались у пресі, газета дотримувалася ліберальних позицій. Число передплатників на "Journal d'Odessa" в середньому коливалось від 150 до 300 чоловік. Хоч в кількості передплатників "Journal d'Odessa" значно поступався "Одесскому вестнику", потрібно зазначити, що французька газета користувалась авторитетом у краї. Син редактора О. де-Рібас пізніше писав з цього приводу: "Навколо батька і редакції збиралися всі одеські французи. Незважаючи на труднощі, газета була живою і цікавою" [21, 314]. Періодично до "Journal d'Odessa" виходили змістовні додатки комерційного характеру.

У системі періодичної преси, що виходили в Одесі в першій половині XIX ст., помітне місце займає періодика наукових товариств. Першим науковим товариством в краї стало засноване у 1828 р. "Товариство сільського господарства Південної Росії", яке повною мірою відповідало інтересам становлення молодого регіону. З перших кроків існування воно проголосило одним з своїх пріоритетів видання наукових праць. З 1 липня 1830 р. почався випуск спеціальних "Листків" як додатків до газети "Одесский вестник – Journal d'Odessa". Перші шість номерів друкувались одночасно двома мовами: російською і французькою. Видання редагував комітет, в який входили дійсні члени товариства І.Демоль, О.Левшин, Л.Репе. У перший рік "Листки" виходили один раз на місяць і безкоштовно надсилалися передплатникам газети. Але такого роду безкорислива діяльність приводила до серйозних матеріальних витрат. З 1831 р. видання "Листків" товариство вирішило припинити і обмежитися щорічним випуском своїх звітів [22]. Вихід "Листків" поновився лише через рік, коли редакція знайшла можливість російський і французький текст видавати роздільно.

У кінці 1832 р. були вперше одночасно видані "Записки Общества сельского

хозяйства Южной России" (російською мовою) і "Memoires de la societe d'economie rurale de la Russie Meridionale" (французькою мовою), які редагував секретар наукового товариства П.Т.Морозов. Як за змістом, так і за обсягом ці два томи значно відрізнялися, доповнюючи один одного. Проте систематичне видання "Записок" було ще не під силу молодому науковому товариству, і воно вирішило тимчасово повернутися до випуску "Листків", створюючи абсолютно самостійні, російський і французький варіанти, які з 1834 р. стали виходити щомісяця у вигляді брошур невеликого формату. У програму видання входили відділи: 1) відомості про нові узаконення в області сільського господарства і промисловості; 2) розпорядження Товариства сільського господарства і протоколи його засідань; 3) аграрна статистика; 4) статті і матеріали про розвиток сільського господарства; 5) ціни на сільськогосподарські продукти; 6) бібліографія; 7) метеорологічні спостереження. Усі рубрики "Листків" наповнювались цікавим і корисним науковим матеріалом, тому видання мало успіх у читачів.

Таким чином, преса першої половини XIX ст., що виходила в Одесі французькою мовою, являє собою цінне джерело з історії соціально-економічного розвитку і політичного життя регіону.

Джерела та література

1. Державний архів Одеської області (ДАОО). – Ф. 1. – Оп. 190 (1823). – Спр. 86. – 199 арк.
2. Одесский вестник. – 1858. – 4 января.
3. ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 1 (1820). – Спр. 40. – 326 арк.
4. ДАОО. – Ф. 88. – Оп. 1 (1820). – Спр. 54. – 118 арк.
5. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 190 (1830). – Спр. 69. – 41 арк.
6. Journal d'Odessa, ou Courrier commercial de la Nouvelle Russie. – 1825. – 12/24, 16/28, 19/31 décembre; – 1826. – 17/29 avril.
7. Journal d'Odessa, ou Courrier commercial de la Nouvelle Russie. – 1824. – 10/22 janvier; – 13/25 mai; – 1825. – 1/13, 4/16 avril тощо.
8. Одесский вестник. – 1858. – 4 января.
9. ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 1 (1820). – Спр. 40. – 326 арк.
10. Одесский вестник – Journal d'Odessa. – 1827. – 29 декабря.
11. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 191 (1837). – Спр. 37. – 47 арк.
12. Одесский вестник. – 1840. – 25 декабря.
13. Journal d'Odessa. – 1833. – 3/15 janvier, 10/22 janvier, 4/16 avril; – 1834. – 16/28 janvier, 16/28 mars.
14. Російський державний історичний архів (РДІА). – Ф. 776 (1867). – Оп. 3. – Спр. 823. – 152 арк.
15. Journal d'Odessa. – 1852. – 3/15 juin, 6/18 juin, 10/22 juin.
16. Journal d'Odessa. – 1852. – 13/25 juin, 17/29 juin, 20 juin/2 juillet.
17. РДІА. – Ф. 772. – Оп. 1 (1852). – Спр. 2877. – 6 арк.
18. ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 1 (1852). – Спр. 357. – 73 арк.
19. Journal d'Odessa. – 1858. – 20 fevrier/ 3 mars.
20. Journal d'Odessa. – 1858. – 19/31 mars.
21. Де-Рибас А. Старая Одесса. 1794-1994. – М.: Изд-во "Димомф и К", 1995. – 480 с.
22. Одесский вестник. – 1831. – 3 января.

SUMMARY

The article runs about information potential of the French press of Odessa in the early half of the XIX century as historic source for research of social-economic and political problems of that region development.

УДК 94 (477. 74): 371

О.Ф.Самойлов

ОДЕСЬКА МАРІЇНСЬКА ЖІНОЧА ГІМНАЗІЯ: ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ ВИКЛАДАЦЬКОГО СКЛАДУ

В другій половині XIX – на початку XX ст. Одеса була містом з розгалуженою

мережею навчальних закладів різного профілю та рівня. Одним з найбільш відомих серед них Маріїнська жіноча гімназія.

Масив спеціальних праць, присвячених історії Маріїнської гімназії, досить скромний. З досліджень дореволюційного часу пряме відношення до обраної теми має нарис викладача французької мови цього навчального закладу А.Шапеллона "Исторический очерк Одесской Мариинской городской женской гимназии, 1868-1894 г." [29, 17] та однойменна книга попечительки гімназії К.П. Коцебу. [23, 5] В них подаються відомості про відкриття гімназії, про створення Попечительської ради, розповідається про вчителів, начальниць, наводяться дані про учениць, їхні нагороди тощо.

Певна увага історії гімназії приділяється в книзі "Одесса. 1794 –1894". [24] Інтерес представляє також робота одесских историков Ф.Самойлова, М.Скрипника, О.Ярещенко "Одеса на зламі століть (кінець XIX початок XX ст.)". [27, 147-148] Остання глава в цьому історико-краєзнавчому нарисі присвячена культурному житті Одеси, в ній також зачіпаються й питання, які торкалися розвитку середньої освіти в місті, наводяться цікаві дані про Маріїнську гімназію.

Більш глибоке дослідження історії гімназії можливе за рахунок залучення нових джерел. Передусім це: "Отчеты Попечительского Совета и Представителя Педагогических Советов Одесских Городских Общественных Мариинской и 2-й женских гимназий с 1894 по 1914 год". [25] В них можна знайти маловідомі факти про заснування цього навчального закладу, про кількість учениць та викладачів в ньому, детально описується матеріальна база, процес навчання та виховання. Багато цікавого матеріалу містять "Справочник на 1915 год об учебных заведениях Одесского учебного округа и служащих в них" [28], а також "Памятная книжка Одесского учебного округа на 1912/13 год". [26]

Чимало матеріалів щодо історії гімназії зберігається в Державному архіві Одеської області. Більшість з них сконцентровані в фонді 47 – "Маріїнская гімназія". Матеріали фонду, зокрема "Список класних наглядчо́к" (Спр. 5829), "Список осіб, що викладають в гімназії" (Спр. 5831) дозволяють простежити динаміку чисельності вчителів та вихователів, довідатися про їхні нагороди та премії, фінансування гімназії тощо. Особливою інформаційною насиченістю відрізняються справи про вчителів гімназії: "Справа про викладачку Марію Олександрівну Д'якову" (Спр. 5744), "Справа про викладачку Генрієту Заузе" (Спр. 5748), "Справа Маріїнської гімназії про службу вчителя Августа Шапеллона" (Спр. 5812), "Про лікаря гімназії Олексія Васильовича Бертенсона" (Спр. 5725) та ін. [1]

На діяльність багатьох навчальних закладів Південної Пальміри впливав той факт, що Одеса була університетським містом. Чимало професорів, співробітників, випускників Новоросійського університету працювали в інших навчальних закладах міста, в тому числі й Маріїнській гімназії. [27, 145]

Так, в даній гімназії викладав М.І.Пирогов. Він давав показові уроки з природознавства та анатомії, ввів літературні бесіди, на які двічі на місяць збиралися учениці двох останніх класів гімназії, рекомендував ввести для гімназисток практичні педагогічні заняття та господарські практичні вправи. Незважаючи на свою не дуже привабливу, сувору часом навіть похмуру зовнішність, М.І. Пирогов був доступний та простий у спілкуванні, в процесі навчання та виховання. Діти, які в більшості своїй здатні майже безпомилково розпізнавати характер людини, анітрошки не соромилися його, жваво й сміливо задавали різноманітні питання й інстинктивно відчували, що цей суворий на вигляд попечитель (а попечителем Одеського навчального округу М.І.Пирогов став в листопаді 1856 р.) – сама доброта й любов, що він проникнутий інтересами їхніх життів. [21, 123]

Разом з роботою в Новоросійському університеті певний час викладав

природну історію в старших класах гімназії й професор І.М.Сеченов. В 1870-х рр. в гімназії існував звичай, коли викладачі старших класів по завершенню курсу дарували своїм вихованкам фотографії, часто з іменними дарчими написами, автографами. Таку фотографію І.М.Сеченов подарував Ганні Опанасівні Котляревській, яка закінчила загальний курс Маріїнської гімназії в 1879 р. [24, 617]

З 1875 по 1884 р. Загальну та Російську історію викладав в гімназії доцент, а з часом ординарний професор Новоросійського університету О.І.Маркевич. 20 грудня 1877 р. він прочитав гімназисткам лекцію "Характеристика Олександра I та з'ясування значення його царювання", 20 жовтня 1880 р. – "500-річчя Куликовської битви", написав історію перших 15 років Маріїнської гімназії. [24, 618]

Приват-доцент місцевого університету, а пізніше – професор, академік Михайло Єлисейович Слабченко (1882 – 1952 рр.) також паралельно з роботою в університеті читав лекції з історії української літератури в Маріїнській гімназії. [2]

Одним з самих відомих вчителів гімназії був викладач французької мови Август Альфонсович Шапеллон, син відомого в ті часи викладача французької мови й поета А.Шапеллона. Август Шапеллон закінчив Ришельєвський ліцей з правом викладати в гімназіях.[3] Вчителем французької мови в Маріїнській гімназії він працював від часу її відкриття в 1868 р. До того ж, будучи обраним в жовтні 1876 р. на посаду викладача французької мови, він викладав цю дисципліну на історико-філологічному факультеті Імператорського Новоросійського університету. [4] Крім того, за період роботи в гімназії він обіймав посади бібліотекаря та класного наставника. [5] А.А.Шапеллон написав та опублікував працю "Исторический очерк Одесской Мариинской гимназии. 1868 –1894" [29] – одну з найкращих книг з історії цього навчального закладу.

За "відмінно-старанну службу й особливі праці" він був нагороджений орденом Св.Станіслава 3-го ступеню (1874 р.), орденом Св.Ганни 3-го ступеню (1877 р.) та Св.Володимира 4-го ступеню. Коли в 1894 р. закінчився термін 25-річної служби А.Шапеллона в Маріїнській гімназії, він попросив лишити його викладати ще на п'ять років. За свою довгу викладацьку діяльність й за вислугу років Августу Альфонсовичу було присвоєно чин Колезького радника, вручено подарунок в 300 руб. (1901 р.) й золотий перстень з вензелем імператора, прикрашений діамантами (1902 р.). [6]

30 грудня 1905 р. А.А.Шапеллон порушив перед представником педагогічної ради Маріїнської гімназії клопотання про звільнення його з посади викладача французької мови в гімназії, посиляючись на погане здоров'я. [7]

З 1879 р. по 1917 р. російську мову в гімназії викладала Марія Олексіївна Дьякова. Она була уродженкою Санкт-Петербурзької губернії, освіти отримала там же, в приватному пансіоні пані Стражевої. По закінченні пансіону, прочитала спробні лекції з російської та французької мови в Санкт-Петербурзькому університеті. В результаті їй було присвоєно звання вчительки.[8]

В 1875 р. вона була призначена вчителькою російської та французької мов в Севастопольську гімназію, а через чотири роки доля занесла її в Одесу, де Марія Олексіївна давала приватні уроки.[9] Але більшу частину свого викладацького життя Марія Алексеевна віддала Маріїнській гімназії. Тут вона працювала до 73 років. В цьому похилому віці М.О.Дьякова подала прохання про звільнення: "...унаслідок розстроєного здоров'я й ослабленого зору честь маю найшанобливіше просити Ваше Превосходительство про звільнення мене з посади викладачки російської мови у трьох нижчих класах. При сьому уклінно прошу Ваше Превосходительство виклопотати призначення мені пенсії за мою 49-річну навчально-виховну діяльність".[10] Прохання М.О.Дьякової було задоволене й вона була звільнена за власним бажанням.]

За "відмінно-старанну службу й корисну діяльність в установах міністерства

народної освіти" М.О.Дьякова була нагороджена: срібною медаллю з написом "за усердие" для носіння на грудях на Олександрівській стрічці й золотою медаллю з написом "за усердие" для носіння на грудях на Ганнинській стрічці.[11] Крім цього, як "одноразову нагороду від царського імені" в розмірі 100 руб. Марія Олексіївна отримала з коштів казначейства.[12]

Великий авторитет мала в гімназії також Генрієта Емілієвна Заузе, викладачка німецької мови. Походила вона з Саксонії, її батько прийняв російське підданство. В 1881 р. вона закінчила навчання в Маріїнській гімназії й отримала свідоцтво на звання домашньої вчительки німецької мови. В 1883 р. Попечителем Одеського навчального округу Г.Е.Заузе була призначена викладачкою німецької мови в Маріїнську гімназію.[13]

Але через декілька років через сімейні обставини вчителька змушена була подати прохання голові Педагогічної ради О.Соколову про звільнення: "не маючи можливості продовжувати виконувати обов'язки викладачки німецької мови в Одеській Маріїнській гімназії через сімейні обставини, честь маю просити Ваше Превосходительство звільнити мене з посади, що обіймаю...". [14] В 1890 р., пропрацювавши в гімназії 7 років, Генрієта Емілієвна була звільнена.[15]

Широко відомим в гімназії та й в місті були вчителі: О.П.Автономов, Н.К.Пахиопуло (російська мова), А.Я.Дренгер (німецька мова), В.О.Жуковский (історія та географія), М.С.Рогали (географія), К.С.Бородін К.С. (фізика та природна історія) та ін. (Див. Додаток).[16]

Штатним розкладом гімназії була передбачена посада лікаря. Її обіймав Олександр Бертенсон. Спочатку, в 1868 р., він був запрошений для виконання обов'язків лікаря одеським міським головою, в 1873 р. він остаточно був призначений на цю посаду. Сам Олександр Васильович був родом з харківської губернії, в 1850 р. закінчив Імператорський Харківський Університет, отримав звання лікаря В Одесі працював в міській лікарні, пройшов довгий шлях від титулярного радника до потомственого дворянина, з правом на внесення в дворянську родову книгу.[17]

За час своєї довголітньої служби при гімназії пан О.Бертенсон виконував покладені на нього обов'язки зі зразковою ретельністю, любов'ю до справи, без будь-якої грошової винагороди. Крім прийому хворих учениць гімназії О.Бертенсон відвідував також уроки гімнастики, лікував хворих учениць на дому, брав активну участь в обговоренні і вирішенні питань, що мали відношення до шкільної гігієни.[18]

За сумлінне ставлення до справи Олександр Васильович отримав чимало нагород: орден Св. Володимира 4-го ступеню (до 30-річчя служби); ордени Св. Ганни 3-го та 2-го степенів; ордена Св. Станіслава 3-го та 2-го степенів за старанну службу в Маріїнській гімназії, перстень з діамантами та гранатом за лікування тифу. В пам'ять про Кримську війну 1853-1856 рр. Олександр Васильович отримав бронзову медаль, а в пам'ять про російсько-турецьку війну 1877-1878 рр. – темно-бронзову медаль. Визнаний гідним знака Червоного хреста, а також срібних медалей в пам'ять імператорів Миколи I та Олександра III.[19]

Звільнений з посади О.В. Бертенсон був у віці 72 років за сімейними обставинами. Але враховуючи прохання Попечительської ради, він продовжував надавати медичну допомогу в гімназії до 1897 р. [20]

Щорічно з ученицями Маріїнської гімназії працювало в середньому до 18 класних наглядочок. За період з 1885 р. по 1896 р. їхня кількість збільшилась з 14 до 20. [Див. 16]

Багато з класних наглядочок за сумлінну роботу отримували винагороди. Так, в 1885 р. матеріальну винагороду в розмірі 50 руб. отримала Н.І.Відинська; в 1887 р. – 3 класні наглядочки; в 1891 р. – 3; в 1893 р. – 4; в 1898 р. – 6 виховательок.

Деякі з класних наглядочок за вказані роки (з 1885 по 1898 рр.) отримували винагороди по декілька разів: Відинська – 5 разів, Фролова – 4 рази, Занчевська – 5, Алферєва – 6, Шишковська – 5.[Див. 16]

Як видно з Додатку, більшість вчителів гімназії викладали й в інших навчальних закладах Одеси. Але всі класні наглядочки перебували на службі тільки в гімназії.

Факт морального й матеріального заохочення вчителів та вихователів Маріїнської гімназії свідчив, мабуть, як про високий рівень їхньої кваліфікації, так і про існування й застосування на практиці більш справедливої, упорядкованої, ніж у радянські часи та й нині в нашій державі, системи винагород насправді сумлінних працівників на ниві народної освіти.

Додаток № 1 (Складено за: ДАОО. – Ф.47. – Оп.1. – Спр. 5831. – Арк. 1 – 4)

Список осіб, що викладали в Маріїнській гімназії в 1901-1902 рр.

А. Особи, які перебували на державній службі тільки в Маріїнській гімназії

I Викладачі

1. Фізика та природна історія	– К.С.Бородін
2. Німецька мова	– А.Я.Дрангер
3. Історія та географія	– П.І.Іванов
4. Малювання	– П.П.Ладанов

II Викладачки

1. Російська мова	– М.О.Дьякова
2. Арифметика	– В.М.Юрченко
3. Географія	– М.С.Рогалі
4. Французька мова	– М.А.Балдіна
5. Французька мова	– А.М.Баранова
6. Підготовчий клас	– К.Писаревська

Примітки: Всі класні наглядочки перебували на службі тільки в Маріїнській гімназії.

Б. Викладачі, які перебували на державній службі в інших навчальних закладах

м. Одеси

I. Законовчителі

1. Православного сповідання священик І.В.Сапоровський (в Одеському Інституті ім. Імператора Миколи I)
2. Римо-католицького сповідання священик А.Й.Келлер (в Ришельєвській гімназії)

II. Викладачі

1. Закон Божий
Одеській духовній семінарії).	– правосл. сповідання К.К.Спаський (в
3. Закон Божий
лютеранській церкві).	– лютеран. сповід. Г.И.Бек (в Одеській
2. Російська мова й словесність	– А.Я.Никольский (в Ришельєвській
гімназії).	гімназії).
3. Російська мова й словесність	– П.Бракенгеймер (в Одеській 4-й
гімназії).	гімназії).
4. Математика
прогімназії).	– В.Логиновський (в Одеській
5. Математика	– М.Є.Панченко (в Одеській 3-й
гімназії).	гімназії).
6. Математика	– Е.Прейфер (в Одеській 3-й гімназії).
7. Краснопис	– Є.О.Павленко (в Одеській 4-й
гімназії).	гімназії).

8. Історія та географія – В.А.Жуковський (в Одеському реальному училищі Св. Павла).
9. Французька мова – А.А.Шапеллон (в Імператорському Новоросійському Університеті).
10. Спів – В.Подгаєцький (в Одеському реальному училищі Св. Павла).
11. Російська мова та педагогіка – О.П.Флерьев (в Ришельєвській гімназії).

III. Викладачки

1. Німецька мова – А.М.Бендер (в Одеській 2-й жіночій гімназії).
2. Краснопис – К.А.Бальц (в Одеській жіночій гімназії О.Г.Шольп).
3. В. Особи, які працювали в Маріїнській гімназії за вільним наймом
4. Німецька мова – М.А.Лупарьова.
5. Танці й гімнастика – О.А.Мирец.
6. Рукоділля – М.Юргенсон.

Джерела та література

1. Державний архів Одеської області (Далі – ДАОО).
2. ДАОО. – Ф.47. – Оп.1. – Спр. 5812. – Арк. 15, 16.
3. ДАОО. – Ф.47. – Оп.1. – Спр. 5812. – Арк. 18.
4. ДАОО. – Ф.47. – Оп.1. – Спр. 5812. – Арк. 20.
5. ДАОО. – Ф.47. – Оп.1. – Спр. 5812. – Арк. 20, 21, 23, 47.
6. ДАОО. – Ф.47. – Оп.1. – Спр. 5812. – Арк. 53.
7. ДАОО. – Ф.47. – Оп.1. – Спр. 5812. – Арк. 135.
8. ДАОО. – Ф.47. – Оп.1. – Спр. 5812. – Арк.97, 99.
9. ДАОО. – Ф.47. – Оп.1. – Спр. 5812. – Арк. 136-138.
10. ДАОО. – Ф.47. – Оп.1. – Спр. 5812. – Арк. 145.
11. ДАОО. – Ф.47. – Оп.1. – Спр. 5812. – Арк. 140, 141.
12. ДАОО. – Ф.47. – Оп.1. – Спр. 5812. – Арк. 144.
13. ДАОО. – Ф.47. – Оп.1. – Спр. 5812. – Арк. 25, 26, 27.
14. ДАОО. – Ф.47. – Оп.1. – Спр. 5812. – Арк. 28.
15. ДАОО. – Ф.47. – Оп.1. – Спр. 5812. – Арк. 28.
16. ДАОО. – Ф.47. – Оп.1. – Спр. 5831. – Арк. 1 – 4.
17. ДАОО. – Ф.47. – Оп.1. – Спр. 5725. – Арк. 15.
18. ДАОО. – Ф.47. – Оп.1. – Спр. 5725. – Арк. 45, 47, 53.
19. Там само. – Арк. 96, 101, 104.
20. Там само. – Арк. 117, 118.
21. Загоруйко В.А. По страницам истории Одессы и Одешины. Вып. II. – Одесса, 1960. – 152 с.
22. Історія Одеси. – Одеса: Друк, 2002. – 560 с.
23. Коцебу Е.П. Исторический очерк Одесской Мариинской городской женской гимназии. – Одесса: Центр. типо-литогр., 1896. – 105 с.
24. Одесса 1794-1894. – Одесса: О.Шульц, 1895. – 836 с.
25. Отчёты Попечительного Совета и Представителя Педагогических Советов Одесских Городских Общественных Мариинской и 2-й женских гимназий с 1894 по 1914 год. – Одесса: Управление учебного округа, 1895. – 1915.
26. Памятная книжка Одесского учебного округа на 1912 / 13 год. – 1. Ч. 1. – Одесса: Тип.Францова, 1913. – 497 с.
27. Самойлов Ф.О., Скрипник М.О., Яреценко О.Т. Одеса на зламі століть (кінець XIX – початок XX ст.). – Одеса: Маяк, 1998. – 232 с.
28. Справочник на 1915 год об учебных заведениях Одесского учебного округа и служащих в них. – Одесса: Управление учебного округа, 1915. – 475 с.
29. Шапеллон А. Исторический очерк Одесской Мариинской городской женской гимназии, 1868-1894 г. – Одесса: Центр. типо-литогр., 1896. – 117 с.

SUMMARY

The article is devoted to the staff and the activity of teachers of Odessa Maryinskaya female grammar school.

ВІДОБРАЖЕННЯ ОСОБИСТОСТІ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА В НАРАТИВНИХ ДЖЕРЕЛАХ

Потреба реконструкції психологічного складу будь-якої особи викликана необхідністю розуміння сутності її вчинків, діяльності, а також того спадку, що вона залишає після себе. Особливо це стосується вчених, суспільних діячів, політиків – тих людей, які своєю діяльністю мають можливість справити неабиякий вплив на історію держави чи масову свідомість народу. Така реконструкція повинна пояснити не тільки глибинні мотиви поведінки цієї людини, а передусім, допомогти при відтворенні її цілісного образу.

Зміна наукових парадигм в сучасній українській науці призводить до перегляду істориками значення ролі особистості в історичному та історіографічному процесах. Сучасна історіографія прагне до “олюднення” історії, перш за все “олюднення” самої історіографії як історії історичної науки. Це відбувається в руслі загальної тенденції вивчення психології мас, ментальностей, аналізу ролі особи в історії, репрезентованою французькою школою „Анналів”. Проте, спроби з’ясування психологічних особливостей тих, хто не творять, а пишуть історію, є поодинокими. Це не просто заважає висвітленню образів істориків, а підчас приводить до нерозуміння дослідниками спадщини того чи іншого вченого або більш-менш об’єктивного висвітлення розвитку історіографічного процесу. Тому відтворення психологічних портретів істориків, визначення ступеню впливу їх психологічних особливостей на творчість, поступово займає поважне місце в сучасних історичних та історіографічних дослідженнях.

Ім’я Михайла Драгоманова (1841-1895) є достатньо відомим в українській історіографії. Діяльність цього історика з широким діапазоном наукових зацікавлень, фольклориста, суспільного діяча, завжди привертала до себе пильну увагу дослідників. Втім, характерною особливістю досліджень, присвячених М.Драгоманову, стала відсутність реконструкції психологічного образу цієї непересічної особистості та його відображення в творчій спадщині вченого. Як результат – образ М.Драгоманова, створений в українській історіографії, не є цілісним.

На сьогодні не існує окремого наукового дослідження, в якому було б зроблено спробу комплексного висвітлення психологічного складу характеру М.Драгоманова.

Найбільш повно особистість вченого розкривають наративні джерела, але вони складають незначну частину від загальної кількості джерел про життя та діяльність М.Драгоманова. Видання наративних джерел переважно здійснювалось його учнями (передусім, М.Павликом) або в діаспорі й припадає на першу третину ХХ ст. Абсолютну більшість з них складає епістолярна спадщина М.Драгоманова. Втім, в обраних видавцями листах М.Драгоманов і його кореспонденти торкаються питань політичної доктрини вченого, що дозволяє скласти лише приблизне уявлення про його особистість. Тому, найбільш інформативними при відтворенні психологічного образу вченого в комплексі наративних джерел залишаються джерела особистого походження: “Автобіографія” самого Михайла Петровича, щоденники та спогади рідних, друзів і співробітників історика.

В сучасній українській історичній науці створено два образи М.П.Драгоманова. Відомий історик В’ячеслав Липинський влучно сказав: “Бо єсть в історії не один, а кількох Драгоманових...” [18, 113], маючи на увазі непостійність політичних поглядів історика, ця характеристика може якнайкраще виявити сутність постаті Михайла Петровича.

Перший був створений самим М.Драгомановим в “Автобіографії” й

автобіографічній повісті "Два вчителі". Інший було складено в українській історіографії в період більш ніж столітнього розвитку так званого "драгоманознавства". Внаслідок неоднозначності постаті вченого в його історіографічному образі чітко розрізняються ще два: позитивний та негативний. Виникли вони в результаті існування двох історіографічних традицій при висвітленні життя і діяльності історика та заідеологізованості української історичної науки. Позитивний психологічний портрет М.Драгоманова ґрунтується переважно на основі спогадів рідних та друзів вченого. Негативний – на його епістолярній спадщині та публіцистичних працях. Започатковано цю традицію було статтею Я.Франка "Суспільно-політичні погляди М.Драгоманова", в якій український поет піддав критиці особистість та концепції свого вчителя. Цікавим аспектом обох психологічних образів Михайла Петровича можна вважати апелювання авторами до джерел образу вченого, створеного ним самим. Різниця лише в тому, що позитивні відгуки базуються на буквальній трактовці цих джерел, а при негативній реконструкції дослідники намагаються відшукати в них прихований підтекст.

Створення (конструювання) свого психологічного портрету М.Драгоманов поставив, на мою думку, одним із завдань при написанні "Автобіографії". Його "Автобіографія" на сьогодні залишається основним та, напевно, найповнішим джерелом вивчення життя вченого, але вирізняється вона не детальним викладом подій, а своїм емоційним наповненням. "Автобіографія" М.Драгоманова майже позбавлена "людскості", справляє враження біографії не людини, а пам'ятника, де відсутні прояви власного відношення до певних подій, всі формулювання в ній нейтральні. Саме в "Автобіографії" М.Драгоманова відобразилося прагнення осмислення себе в історичному просторі, свого місця в ньому, яке є певним чином характерним для цього виду джерел [16, 320]. Проте, його жвава натура все ж проривалась в тексті й допускала, можливо, мимоволі автора, цікаві припущення щодо своєї місії, діяльності та її значення і т.п.

Виходячи з вивчення автобіографії М.Драгоманова, формування його особи, як будь-якої звичайної людини, відбувалося у дитинстві, в колі родини, але то не була звичайна родина. Вже тоді сім'я заклала у нього таку основну рису його вдачі як амбівалентність (протирічивість). Так, ця особливість характеру вченого пізніше проявилася у невідповідності зовнішнього вигляду та стилю поведінки М.Драгоманова його творам й манері листування. Крім того, вплив родинного кола відчувається у наукових зацікавленнях, в яких перевагу надавав він суспільно-політичним проблемам не стільки в історичній ретроспективі, скільки в сучасній та майбутній інтерпретації.

З дитинства М.Драгоманов знаходився під впливом батька та дядька. За свідченням історика, вони, як і більшість представників українського шляхетства, нащадки української козацької старшини, служили в Петербурзі, поєднавши у своєму світогляді традиційні цінності українства (любов до рідної землі, її традицій, мови) з новітніми демократичними віяннями (його дядько був членом таємного товариства "Соединенных Славян"). М.Драгоманов писав у своїй "Автобіографії", що ідеї батька являли собою "мішанину християнства з філософією XVIII в. та якобинства з демократичним цезаризмом" [13, 115]. Ця суміш, впливаючи на молодого Михайла, створила сприятливі умови для проникнення в його свідомість ідеалів, які пізніше вилилися у своєрідну політичну доктрину.

Не згадуючи матір, М.Драгоманов зазначає, що саме батько закла в ньому постійний потяг до знань, до читання. За спогадами сестри духовний розвиток дітей і початок науки завжди знаходилися під контролем батька [25, 49]. Перевагу він віддавав історичним працям (перечитував двічі "Историю Государства Российского" Карамзіна) й російській літературі – О.Пушкіну, М.Лермонтову,

М.Гоголю [25, 51].

Роки навчання, формування своїх наукових та політичних зацікавлень, взаємовідносини з вчителями вчений оминув у своїй "Автобіографії" та жваво описав у автобіографічній повісті "Два вчителі". В останніх класах гімназії він був серед найкращих учнів, реалізуючи закладений батьком потяг до освіти, хоча робив це доволі цікавим чином, підкреслюючи, що в гімназії йому робити було нічого. Аналіз загальних та екзаменаційних відомостей М.Драгоманова за IV-VII класи свідчить, що його інтереси лежали в галузі літератури, історії, латинської мови, закону Божого та природничих наук. З цих предметів у нього були стабільні відмінні оцінки. Пізніше це знайде свій прояв у науковій діяльності вченого [6, 65-67].

У взаємовідносинах з оточенням М.Драгоманов поступово починає проявляти ті риси свого характеру, що потім зумовили його суспільну діяльність. Вже тоді він майже не буває втягнутий у різного роду шалості, що притаманні для підліткового віку, говорячи, що за свої провини він бував покараний лише раз на два тижні [14, 586]. Користуючись, своїми історичними знаннями, він швидко здобуває собі авторитет серед гімназистів. Коли повстало питання про виключення М.Драгоманова з гімназії, то попечителю київського округу М.І.Пірогову було надіслано листа від його товаришів з проханням відмінити рішення педагогічної ради гімназії, пом'якшити його наслідки.

Одночасно цей авторитет стверджував в ньому прагнення до абсолютного невизнання будь-яких авторитетів. При найменшій можливості він переставав ходити на лекції або займався на них чимось стороннім. До того ж саме в гімназії проявився заснований на сильному самолюбстві потяг до доведення всім своєї правоти: "Драгоманов мене (О.Кониського – Ю.К.) не дивує, людина він недужа; самолюбство звело його з круга сонця...Драгоманов людина з хворим самолюбством і занадто егоїстичний чоловік, своє "Я" в нього перша річ. Я його знав ще гімназистом, знав не на користь йому" [21, 163].

В результаті, його навчання в середніх і старших класах – це історія його постійних конфліктів з викладачами та втручання у відносини між ними та іншими гімназистами. І як наслідок – два роки навчання в V класі, що він трактує як звичайну помсту з боку вчителів, з якими він конфліктував [14, 588-589]. Саме з цього моменту починається дружба М.Драгоманова з новим учителем історії М.Строніним [14, 591], який заступався за нього. Вони зішлись на ґрунті однакових поглядів на тодішню систему освіти в Російській імперії, обидва прагнули її лібералізації, особливо у взаємовідносинах між учнями та викладачами. І це поклало початок тій ситуації, яка і привела в подальшому до виключення М.Драгоманова з гімназії.

Порушення status quo між гімназистами та вчителями, яке М.Драгоманов побачив у словах чергового надзирателя О.Казначеева до іншого гімназиста, призвело до серйозного конфлікту. В рапорті О.Казначеева були детально окреслені риси характеру М.Драгоманова, які були визначальними і в подальшому його житті. Він характеризує М.Драгоманова як учня дуже здібного, що дбає про свій духовний розвиток і має великий авторитет між іншими учнями. О.Казначеев відзначає його схильність до різного роду різких суджень, які сам М.Драгоманов вважає істинними. Одночасно емоційність та переконаність у власній правоті породжують в ньому егоїзм та несумісну з його реальним розвитком і статусом самовпевненість, дають йому підстави втручатися у справи, що не мають до М.Драгоманова безпосереднього відношення. При чому він не обирає засобів при доведенні своєї правоти [20, 297].

Поряд з цим рапортом діаспорний дослідник В.Міяковський подає текст бесіди самого М.Драгоманова з представниками адміністрації гімназії, в якому

також можна знайти досить цікаві відтінки драгоманівської поведінки. Наприклад, він, який рідко погоджувався з тими, хто вказував йому на його помилки, і тут не відходить від своєї думки. Проявивши властиву йому агресивність, говорить, що, нібито, все рівно якими словами і хто кого назвав, це не має жодного значення, було так, як каже він і "крапка" [20, 300-301].

Цей конфлікт, який привів до досить неприємних наслідків, на майбутнє багато чому навчив М.Драгоманова. Це є свідченням того, що він був людиною, яка може сприймати життєві уроки і робити з них відповідні висновки. Підтвердження можна знайти в "Автобіографії", де він з дитинства переходить до навчання в університеті.

Розповідаючи про свої античні студії в Київському університеті, а головне, реакцію на них, і особливо на магістерську дисертацію "Питання про історичне значення Римської імперії і Тацит", критика якої у відгуку професора В.А.Більбасова була нищівною [5], М.Драгоманов пояснює неготовністю російської вченої спільноти сприймати об'єктивні та складні формули, а рецензію практично не аналізує [13, 120-122]. Втім, ще за часів навчання в гімназії, вчитель історії М.Стронін попереджав молодого Михайла: "Ви маєте охоту до філософування, стережіться, щоб не впасти в абстракції без фактичної підстави" [14, 596], що, на думку рецензента, фактично і сталося. Це лише підтверджує припущення О.Казначеева про те, що М.Драгоманов надто цінить свої судження, щоб просто від них відмовитись чи визнати можливість їх перегляду.

В "Автобіографії" М.Драгоманов викладає сутність своєї полеміки, що складає основу його політичної публіцистики: ...мені через все моє життя доводиться полемізувати з багатьма. — ...одночасно... Ніщо мені так не осоружне, як полеміка. Перед тим як завести полеміку з яким-небудь гуртком чи...особою, я, майже завжди, вишукував лагідних засобів налагодження й брався до друкованої полеміки тільки тоді, коли бачив, що згода неможлива, а особливо, коли натикався на "mauvaise foi" (лиху віру) та нещирість мого противника. Веду полеміку тільки доти, доки це здається мені потрібним для вияснення думки мого противника та моєї. Після того я замовкаю й терплю все, без відповіді, особливо особисті на мене напади... я ні разу не стрівся з противником цілком добропорядним, ...доля давала мені таких противників, які починали з самого безцеремонного перекручування моїх думок, а вершили наклепами на мою особу...значить — справа, котрій я служу певна, якщо проти неї за такий час не найшлося добропорядного супротивника" [14, 136-137]. Він, напевно, не припускає навіть думки, що на ті методи, якими він вів цю полеміку, відповідали тим же, бо інакше її вести було просто неможливо.

Щодо самого М.Драгоманова, то про нього на основі цього уривку можна сказати, що написаний в 1883 р., підкреслений ореолом емігрантства (на його думку "несправедливого"), він дає вихід певній схильності до кокетування цим. Далі в "Автобіографії" він продовжує грати роль всіма зневаженого, незрозумілого (це слово, напевно, найкраще підходить до його публіцистичних творів) і неоціненого сучасниками борця: "Le moyen d'avoir raison dans l'avenir est a certaines heures de savoir se resigner a etre demode" (Для того, щоб мати слушність у майбутності, треба в певні хвилини уміти зважитися стати немодним). І справді, після 1883 р. я став demode навіть для більшості своїх колишніх друзів" [13, 139]. Цей уривок також підкреслює лукавство М.Драгоманова. Проте, воно взагалі не було йому притаманним і використовувалося лише тоді, коли потрібно було привернути до себе увагу суспільства, відвернену дійсно значимими подіями в суспільному житті.

Психологічний образ М.Драгоманова, сконструйований ним самим, постає дуже уривчастим і суперечливим. Вчений майже не торкається багатьох аспектів свого життя та діяльності, які найбільше цікавлять дослідників. Серед них історія з

його призначенням на посаду приват-доцента кафедри загальної історії в Київському університеті, обставини розриву з гуртком російської революційної еміграції в Женеві, взаємовідносини з тими, кого вважали його учнями – Я.Франком, М.Павликом, С.Подолінським. Тим більше, що трактування цих аспектів складає основу негативного образу М.Драгоманова в українській історіографії.

Позитивний психологічний портрет історика, створений в українській історіографії, реконструюється на основі спогадів його сестри, дочки та друзів. Так в спогадах своєї дочки Лідії Драгоманов-Шишманової та російського політичного емігранта Льва Дейча, з яким він деякий час приятелював, перебуваючи в Женеві, М.Драгоманов постає досить привабливою людиною.

Описуючи батька, Л.Драгоманов-Шишманова порівнювала його зовнішність з бюстом Юпітера у Ватикані, не по правильності рис обличчя, а по тому враженню, яке вона справляла на людей: "Вся фігура мого батька імпонувала. Де б він не перебував, він приковував очі людей: викликав до себе повагу. Люде мимоволі почували, що мають перед собою не – аби – кого" [11, 36].

Це знаходить підтвердження у спогадах Л.Дейча, який згадує просту, врівноважену, м'яку, терпеливу людину. Він ставить М.Драгоманова на перше місце в емігрантському середовищі у Женеві за духовним розвитком та ерудицією. Проте, зовсім іншим на думку Л.Дейча постає вчений у своїй публіцистиці, де за натяк на непогодження з його думкою від М.Драгоманова діставалося "і правим і винуватим" [9, 205-221].

Дочка розповідає, що коли М.Драгоманов працював, то міг писати годинами, не звертаючи уваги на гамір в квартирі, на те, що робилося довкола нього, що сильно дратувався, коли рука уставала писати й потрібно було робити перерву. За її словами, для нього було звичайною справою, кинути все, коли в нього з'являлась яка-небудь ідея, яку можна було втілити на папері [12, 70-73]. Сувору дисципліну та досить високі вимоги до інших проявлялися, наприклад, в тому, що вчений не терпів того, що він називав "terrere tempus" (гаяти час) за пустими балачками чи справами. Особливо це стосувалось зборів емігрантів, які проводилися, як правило, на його квартирі, бо він вважав, що ці розмови – переливання з пустого у порожнє й тільки відриває від справжнього діла. А коли людина, не виконувала того, що він вимагав від неї, або виконувала не так, як він собі уявляв, він не припускав думки, що хтось може не вміти, не знати, не розуміти чогось чи не хотіти вміти, знати, розуміти того, що вміє, знає, розуміє він. Кожна особа з його оточення повинна була відповідати встановленим ним самим стандартам. Дочка відмічає потяг батька до моралізації, який був заснований на впевненості у непогрішимості власних думок і суджень: "В розмовах та листах Драгоманов нападав і на своїх, і на противників, коли вважав, що вони були несправедливі" (а як бачимо з його "Автобіографії" так було завжди). Через це ті, що стояли близько до Драгоманова, почували його тяжку руку мораліста. Неможливо було йти проти нього, як і проти свого сумління..." [12, 72-73].

Вона позитивним виставляє небажання батька пристосовуватися до інших у розмовах, хоча для інших це було недоліком М.Драгоманова [12, 73]. Підтвердження цьому можна знайти в словах його соратника по Київській Старій Громаді О.І.Лопачевського-Петруняки, написані ним в листі в період конфлікту М.Драгоманова зі Старою Громадою (сам О.І.Лопачевський-Петруняка був на боці М.Драгоманова): "...не раз чув такі докори: начеб ви недужі признатись у своїй помилці и, раз ставши на змильну дорогу, тилки з непомірним силкуванням зможете зійти з неї, а то часом и зовсім бракує вам сили признатись, що ваша дорога непевна; наче б то часом ви кажете сами проти себе, аби тилки не признатись, що ви зхибили. Почав я придивлятись: мені те ж саме видалось" [1,

164]. Подібну точку зору бачимо і в словах одного з його учнів – С.Подолинського: “...а тепер він не хоче вислухати ніякої думки, пішов у пророки й каже, що кожний, хто його не хоче слухати – дурень” [21, 159] та діаспорного дослідника К.Подолянина, що називає його “Гав-Гав Драгоманов” [24, 28]. Для дочки це лише вияв незвичайної натури батька, його оригінальності та своєрідності, тим часом, коли це є, можливо, проявом звичайної неповаги до оточуючих.

Достатньо нестандартним є психологічний портрет М.Драгоманова відтворений дослідником його творчості Д.Овсянко-Куликовським. У висвітленні Д.Овсянко-Куликовського вчений постає жвавим, добродушним, врівноваженим, без будь-яких претензій в побутовому, та особистісному розумінні на роль “проводиря” й “пророка” (які він вмів приховувати і випускав лише в своїх творах). Дослідник відмічав несхильність М.Драгоманова до містицизму, ексцентричності у судженнях, нездатність до самопожертви та ностальгії. Проте, вважав, що він належить до цікавого типу суворо моральних людей, які є не просто нормальними, а “нормативними”, що передбачає безкомпромісність М.Драгоманова у вирішенні будь-яких питань. “Психологічно, Драгоманов уявляв із себе завершений тип “російського європейця”” [22, 51-55].

Тут йому протирічить Л.Драгоманов-Шишманова, коли згадує почуття ностальгії, які охоплювали батька [11, 38-39]. Підтвердження цьому є у споминах дочки В.Антоновича Ірини, що пише про свій таємний приїзд з батьком до Драгоманових у Женеву у 1880 р. Найбільше її вразили зміни у характері Михайла Петровича, якого вона пам’ятала завжди веселим, врівноваженим, його пригнічений стан та ті злидні, в яких жила родина [27, 131-134].

Характеристики М.Драгоманова женеvського періоду є досить передбачуваними. Всі, хто знав М.Драгоманова в цей час, підкреслюють особисту харизму, величезну ерудицію вченого, яка дає змогу йому грати провідну роль в середовищі емігрантів [15, 185; 10; 25]. В приватному спілкуванні М.Драгоманов вирізнявся простотою, привітністю, гостинністю, коректністю та делікатністю, а Бен-Амі навіть пише, що Драгоманов мав всі якості “хорошого єврея старого закала” [3, 359]. На протязі приблизно п’яти років – з 1877 р. до 1882 р. – він активно приймає участь в житті емігрантської колонії, займаючись суспільно-політичною проблематикою. В 1882 р. стався розрив між М.Драгомановим та представниками російської революційної еміграції. Розійшлися вони в розумінні сутності та завдань діяльності останньої. Втім, внаслідок некоректної поведінки, передусім, М.Драгоманова, це призвело до майже повної його ізоляції від емігрантського середовища [8; 9; 10; 15]. Сім років, які М.Драгоманов провів у своєрідному бойкоті, злидні, в яких перебувала родина, змусили його прийняти пропозицію болгарського уряду і переїхати до Софії для викладацької роботи.

Останні роки життя М.Драгоманова недостатньо висвітлені в історіографії. Оpubлікована частина його болгарського щоденника, який дає уявлення про перші тижні перебування родини в Болгарії, та щоденник дружини вченого – Людмили, де описані останні дні життя чоловіка. В них немає навіть натяку на якісь непорозуміння між ним та оточуючими, напевно уроки Женеви не пройшли для нього даремно. Тим більше, посилення хвороби не залишало йому часу на сварки, й болгарський період відзначився посиленням роботи над фольклорними студіями, лекціями в інституті. М.Драгоманов оточує себе лише найбільш близькими людьми, а святкування 30-тиріччя його суспільної діяльності надало йому бадьорості й відсунуло смерть [2; 27]. Єдиним спогадом про М.Драгоманова софійського періоду стали свідчення І.Гревса, в ньому він постає оригінальним, приємним в повсякденному спілкуванні, кристально чесним, надзвичайно ерудованим. Свої відносини з М.Драгомановим І.Гревс визначає не тільки як дружбу, а як шанування ним вченого [7, 114]. Це, на мою думку, становить

квінтесенцію позитивного психологічного образу М.Драгоманова, створеного на основі наративних джерел.

Негативні психологічні характеристики відрізняються тим, що вони створювались переважно не на основі особистого спілкування з М.Драгомановим та широкому колі наративних джерел, а в першу чергу на незгоді з так званою політичною філософією вченого. В більшості таких досліджень в якості аргументів наводяться уривки з епістолярної спадщини Михайла Петровича, але це не дозволяє об'єктивно реконструювати його психологічний портрет. Хоча абсолютно всі дослідники життя та діяльності історика констатують те, що називали "очаруванням Драгоманова" [23, 52], незалежно від того враження (позитивного чи негативного), яке він справляв на оточуючих.

Психологічні образи М.Драгоманова, які відтворені в українській історіографії, є усталеними та статичними. Проте, психологічний портрет Михайла Драгоманова змінюється протягом життя. Його становлення відбувалося в кілька етапів.

Перший відбувався переважно під впливом батька. Він зумів передати сину не тільки свій потяг до знань, любов до історії, але й закласти у ньому підґрунтя для формування складного за структурою світогляду, що був ніби віддзеркаленням часто несумісних одна з одною ідей, поглядів, гіпотез та конструкцій. Одночасно підсвідоме співвіднесення себе з витоками рідного народу, як підтвердження свого походження, привело до неможливості уточнення своєї національної ідентичності й постійних хитань між різноманітними національними прагненнями, які пізніше вилилися в концепцію космополітизму.

Другий етап припадає на час навчання в Полтавській гімназії, де закладене в родині розвивається, змінюється, але до нього додаються інші фактори. Одним з найважливіших було прагнення реалізації своїх претензій на лідерство, які він намагається реалізувати, використовуючи свої природні здібності та дійсно широку ерудицію. Це не завжди приводить до утвердження авторитету серед оточення. Тому молодий М.Драгоманов намагається підкреслити їх репутацією оригінала, ефектними, яскравими вчинками, що справляють враження "роботи на публіку". Особливістю цього періоду стає прихильність до нових, передових, незвичних поглядів, до людей, які сповідують подібні ідеї (наприклад, вчителя історії М.Строніна). До цієї ж групи вчинків можна віднести й намагання М.Драгоманова завжди бути в центрі уваги, бажано з таких приводів, які б в кінцевому рахунку надавали йому ореол борця за справедливість і правду. При чому для нього не була суттєвою його обізнаність з сутністю справи, потреба в його втручанні й висловлених ним оцінках. Звідси – постійні конфлікти з викладачами, які закінчувалися для М.Драгоманова неприємно, але він одночасно отримував можливість бравіювати цим і підкреслювати свою долю страждальця за інших. Продовжує ряд подібних епатацій демонстративне нехтування М.Драгомановим будь-якими авторитетами, національними чи державними, адже для нього цінною була тільки його окрема думка, яку він відстоював незалежно від ситуації.

Третій етап – навчання в Київському університеті. Цей час згадується в джерелах досить сухо і не дає можливості більш-менш цілісної реконструкції особливостей його характеру. Втім, цей період є важливим для аналізу обраного М.Драгомановим життєвого шляху. Політична діяльність, до якої він активно прилучається в студентські роки, лише зайвий раз підтверджує його прагнення бути в центрі уваги. Як свідчив Я.Стефанович: "При всякому його стремлінні завжди бути в перших ролях, що в нього зручно маскувалося хохлацькою простотою й начебто філософським об'єктивізмом, ціле його життя – ряд невдач. Ніде не пощастило йому зайняти бажане місце... Природньо, що крізь філософсько софістичну безсторонність усе більше проривалось роздратоване відношення до всього, що розвивалося без його участі і впливу" [21, 159]. В цей період він

починає займатись політичною публіцистикою, щоб мати можливість впливати хоча б на якійсь події й, в перспективі, на щось дійсно важливе в суспільному житті. Його публіцистична творчість повинна була стати засобом впливу на масову свідомість, володіння якою є основою для реалізації справжнього впливу – реальної влади в суспільстві.

В цей же час він вчиться бути стриманим, вчиться розумінню, що реалізація мети вимагає певного зречення. Звідси, перегляд стилю поведінки – від відвертого епатажу до спокійного зваженого спілкування з оточуючими; від прагнення краху всіх авторитетів – вогненні промови під час поховання Т.Шевченка (за нього він прийметься пізніше, вже в еміграції). Також відкинув М.Драгоманов устремління до доведення всім своєї правди, відстоювання прав інших, можливо, прийшовши до розуміння того, що це може безпосередньо завадити подальшій кар'єрі. І як результат – кафедра загальної історії Київського університету, на яку його рекомендував професор Я. Шульгін.

Після цього вже можна говорити про остаточне складання психологічного складу особистості М.Драгоманова, яка є досить своєрідною і наклала неабиякий відбиток на подальшу його наукову, публіцистичну й суспільну діяльність. Основу характеру його складала протирічивість між його натурою і неможливістю відкритого її прояву. Звичною формою його повсякденної поведінки стала доброзичливість, щирість, простота, спокій, життєрадісність. Він був як "багатоликий Янус": для кожного таким, яким його хотіли бачити, і ніколи – справжнім, над чим стояв тверезий розрахунок, так було зручно. Негативний спектр своїх емоцій він акумулює і спрямовує на свою творчість, що доповнило його природню працелюбність. Вміння перетворювати свої недоліки в позитивні риси дало можливість звичайну неповагу до думки іншої людини й відстоювання тільки власної ідеї назвати принциповістю та інтелектуальною чесністю. А на цьому підґрунті він залишав за собою право вказувати іншим на їх недоліки.

Користуючись своїм величезним впливом на молодь, він з висоти прожитих років та в положенні несправедливо скривдженого, висланого за кордон борця за ідею, міг дозволити собі ігнорувати будь-які закиди йому чи негативне до нього ставлення (те, що він називав "бути немодним"). Це робилось для того, щоб стати в перспективі не просто зрозумілим, але "модним" (в значенні – "знаним", "читаним"); автором, погляди якого, неоціненні сучасниками, будуть визнані нащадками та втіляться в життя. Для нього така ситуація була задоволенням і, головне, заспокоєнням в тій нелегкій полемічній боротьбі, яку він вів чи не з цілим українським й російським політичним світом. Саме в ній він реалізовував все те, що не міг сказати у вічі. Втім, полеміка, тим більше під псевдонімами, в основному захищала його від прямих звинувачень у непорядності, хамстві, самовпевненості, й приводила до того, що в повсякденному житті він активно користувався своєю харизмою, тим самим збільшуючи коло своїх прихильників.

Михайло Драгоманов – це особистість надзвичайно складного психологічного складу, яка ніби була вся з контрастів. Будучи непоганим психологом, він досить швидко вивчав людей, часто просто використовуючи їх. Проте, ніколи не забував він своєї заповітної мети, задля якої старався – стати для України другим Т.Шевченком, в свідомості людей, бути таким символом, який назавжди залишається і ніколи не втрачає свого історичного значення.

Джерела та література

1. Архів М.Драгоманова / Ред. Р.Смаль-Стоцький. – Варшава, 1938. – 258с.
2. Атанасов П. Неспокійне серце // Жовтень. – 1964. – №5. – С.99-101.
3. Бен-Ами. Мои сношения съ М.Драгомановым и работа въ "Вольном Словѣ" // Еврейская Старина. – 1915. – Вып. III – IV. – С.347-366.
4. Бен-Ами. Мои сношения съ М.Драгомановым и работа въ "Вольном Словѣ" // Еврейская Старина. – 1916. – Вып. I. – С.75-101.

5. Бильбасов В.А. Римъ и Византія въ Кіевъ // Исторические монографіи. – т.5. – С-Петербургъ, 1905. – С.169-210.
6. Бужинський М. До гімназіяльних літ Драгоманова // Україна. – 1926. – №2-3. – С.65-67.
7. Гревс И.И. М.П.Драгоманов о Тургеневе // Былое. – 1925. – №3. – С.113-130.
8. Дебогорій-Мокрієвич В. Къ вопросу о переговорахъ "Исполнительнаго Комитета Народной Воли" съ "Добровольной Охраной" (Изъ воспоминаній) // Былое. – 1907. – №4. – С. 56-61.
9. Дейч Л. М.П.Драгомановъ въ изгнаніи // Вестник Европы. – 1913. – кн.10. – С.201-226.
10. Дейч Л. Украинская и общерусская эмиграція // Вестник Европы. – 1914. – кн.8. – С.209-233.
11. Драгоманів-Шишманова Л. Спомини про Михайла Драгоманова // Нова Україна. – 1922. – ч. 13. – С.35-44.
12. Драгоманів-Шишманова Л. Спомини про Михайла Драгоманова // Нова Україна. – 1923. – ч.6. – С.70-80.
13. Драгоманов М. Автобіографія // Самі про себе: Автобіографії видатних українців ХІХ-го ст. / Ред. Ю.Луцького. – Нью-Йорк: Видання Української Вільної Академії Наук у США, 1989. – С.115-145.
14. Драгоманов М. Вибране. – К.: Либідь, 1991. – 688с.
15. Засулич В. "Вольное Слово" и эмиграція // Современник. – 1913. – №6. – С.179-191.
16. Источниковедение / Данилевский И.Н., Кабанов В.В., Медушевская О.М., Румянцева М.Ф. – М, 2000. – 701с.
17. Ліндфрідс С. Децо з спогадів за М.П.Драгоманова // Записки історико-філологічного відділу АНУ. – 1926. – кн. VII-VIII. – С.399-401.
18. Лисяк-Рудницький І. М.Драгоманов і його місія // Сучасність. – 1979. – ч.3(219). – С.91-115.
19. М.П.Драгоманов. Із споминів В.Дебогорія-Мокрієвича // АН УРСР. Записки наукового товариства в Києві "За сто літ". – 1927. – кн.І. – т.24. – С.275-295.
20. Міяковський В. Надруковане й забуте: громадянські рухи ХІХ ст. – т.1. – Нью-Йорк, 1984. – 509с.
21. Мухін М. Більше світла // Визвольний шлях. – 1960. – №2. – С.157-167.
22. Овсянко-Куликовський Д. М.П.Драгоманов // Наше минуле. – 1918. – 32. – С.50-57.
23. Пам'яті М.Драгоманова. 1895-1920. – Харків: Поюр, 1920. – 112с.
24. Подолянин К. З минулих літ // Визвольний шлях. – 1953. – №12. – С.27-33.
25. Пчілка О. Спогади про М.Драгоманова // Україна. – 1926. – №2-3. – С.38-64.
26. Романченко І. Болгарський щоденник М.П.Драгоманова // Жовтень. – 1965. – №6. – С.125-136.
27. Спомини І.В.Антонович про М.П.Драгоманова // Україна. – 1926. – №4. – С.120-134.

SUMMARY

The article is devoted to the psychological portrait of the famous Ukrainian historian of the second half of XIX century – Michail Drahomanov in the narratives sources.

УДК 930. 1/2 (477)

А.Є.Рум'янцева

СТУДЕНТСТВО НОВОРОСІЙСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ В ПЕРІОД РЕВОЛЮЦІЇ 1905-1907 рр.: СТИСЛИЙ ОГЛЯД РАДЯНСЬКОЇ Й СУЧАСНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛ

Досвід революції 1905-1907 рр., крім іншого, цікавий й цінний своїм політичним плюралізмом. Історія політичного руху студентства в Новоросійському університеті – приклад такого явища в молодіжному вузівському середовищі. Механізм співіснування політичних партій в екстремальну, переломну епоху – проблема, що являє безумовний інтерес не тільки з точки зору науково-історичної, але й політичної. Звичайно, важко та, ймовірно, неможливо, та й не треба проводити паралелі чи шукати точні аналогії політичного життя Росії початку ХХ століття в днях сьогоднішніх. Тим не менш, сама "переломність" досліджуваної та пережитої епох робить неминучими ті чи інші порівняння, добування повчального досвіду й т.п. Нинішнє різноманіття напрямків та форм суспільно-політичного життя молоді, студентства в тому числі, є разючим контрастом політичній однаковості, що панувала свого часу під покровом обюрокращеного комсомолу.

Конкретно-історичні факти, наведені в даній статті, на наш погляд, свідчать

про те, що політичний плюралізм серед дореволюційної студентської молоді був досить помітним.

Місце студентства в станово-класовій структурі російського суспільства на початку XX ст., його політична структуризація, політичне життя студентських колективів, а також боротьба за молодь різних партій отримали висвітлення в науковій літературі. В цьому відношенні краще вивчена діяльність більшовиків, політика ж буржуазних та дрібнобуржуазних студентських організацій досліджена гірше. [9, 12; 18, 98]

Радянська історіографія проблеми базувалась на ленінській концепції студентського руху в Росії. [18, 96; 7, 88]

Суть її можна висловити в таких тезах:

1. неоднорідність соціального походження російського студентства, яке не займає самостійного місця в системі суспільного виробництва;
2. спільність його академічних та побутових інтересів;
3. політична орієнтація визначається політичною диференціацією всього суспільства, класовим розподілом та носить тимчасовий характер;
4. студентство не єдине, в громадсько-політичній боротьбі бере участь його краща, демократична частина;
5. джерело всіх негативних явищ в студентському середовищі – його дрібнобуржуазність, що зумовлює несвідоме змішання ідей демократичних, примітивно-соціалістичних, посилене юнацькою категоричністю;
6. задача соціал-демократії відносно студентства – підтримувати його демократичні устремління, утягувати його у класову боротьбу пролетаріату;
7. яким би сильним не був студентський рух, він не може сам по собі призвести до серйозних політичних змін без зв'язку з робітничим рухом;
8. оцінка ролі студентства в революції 1905-1907 рр.: бойова сила революції; союз його з пролетаріатом – ода з умов перемоги буржуазно-демократичної революції.

Масив літератури, що має відношення до розглядуваної теми, можна розділити на дві групи:

1. праці, спеціально присвячені історії Новоросійського університету кінця XIX – початку XX ст. та в роки революції 1905-1907 рр. зокрема;
2. роботи, в яких досліджується місце та роль інтелігенції взагалі та студентства в тому числі в суспільно-політичному житті Росії на початку XX ст.

Розгляд першої групи досліджень в хронологічній послідовності їх опублікування, на наш погляд, дозволяє простежити еволюцію оцінок авторів, з'ясувати тенденції у вивченні проблеми на тому чи іншому етапі розвитку історичної науки.

В ювілейному випуску "Пятнадцатилетие Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете" [33] розглядається діяльність різних підрозділів ВУЗу, однак, в ньому відсутній концептуальний підхід до оцінки історії університету.

Видання "Трудов Одесского университета", присвячене його 75-річчю, містить дві цінні з даної тематики статті: А.Фадєєва та Л.Ю.Портного. Перша – "Одесский университет в 1900-1917 гг." [43] присвячена науковому життю університету, діяльності Одеського відділення Академічного Союзу та окремих його членів (професорів Є.М.Щепкіна, М.К.Лисьонкова, І.М.Занчевського); разом з багатством фактичного матеріалу стаття характеризується компактністю, насиченістю

оповідання й спробами проблемного викладу діяльності Одеського Союзу викладачів вищої школи. У другій – “Студенческое движение в Одесском университете в 1900-1914 гг.” [32] розглядаються питання взаємодії студентів з Одеським відділом Академічного Союзу, Одеським комітетом РСДРП та робітничим рухом і цілому. Багатство конкретно-історичного матеріалу не підкріплюється, однак, належним рівнем його теоретичного осмислення. Стаття має характер добротного переказу змісту джерел.

Праця С.І.Лебедева “К 90-летию Одесского государственного университета им. И.И.Мечникова” [22] – скоріше історичний екскурс, ніж історичне дослідження; вона містить уривчасті, фрагментарні дослідження про життя університету в 1865-1955 рр. Призначення статті – ювілейна – зумовила її парадність, ілюстративність, безсистемність в добірці фактичного матеріалу.

Стаття П.А.Некрасова “Одесский университет в 1905 г.” [27] містить цінні відомості про діяльність Коаліційної Ради в університеті, про політичну боротьбу всередині Одеського відділення Академічного Союзу. Однак, в роботі мають місце спроби “притягання” аргументів на підтвердження деяких висунутих автором гіпотез: таким шляхом доводяться тези про гостру боротьбу студентів-більшовиків з кадетами та про реакційність учинків Є.М.Щепкіна в 1905 р. Теоретична частина статті обмежується висновком про послідовне керівництво революційним рухом в місті, в тому числі і в університеті, виключно більшовиками Одеси.

В статті І.С.Бережного [2] розглядається студентство Новоросійського університету в соціальному аспекті, наводяться статистичні данні, які відображають динаміку соціально-станового складу студентства з 1899 по 1904 рр. Однак, на наш погляд, висновки автора статті про демократизацію соціального складу студентства Новоросійського університету напередодні революції 1905-1907 рр. потребують конкретизації та певних пояснень.

100-річчю Одеського університету присвячена колективна монографія, створена його науковцями та викладачами. Розділ “Університет з 1895 р. по 1917 р.” та II частина розділу “Студентство у визвольній боротьбі проти самодержавства” [20, 80-87] в порівнянні з названими вище статтями з історії університету, значно багатші на факти, пов’язані з подіями 1905-1907 рр. Вперше в монографії детально висвітлюється підготовка, прийняття та наслідки впровадження в життя “Тимчасових правил” від 27 серпня 1905 р., а також діяльність “Клубу марксистів” в університеті. Однак, при достатку нових фактів, в роботі відчувається їхня концептуальна розрізненість, а також нестача висновків відносно загальних моментів ідейно-політичного життя студентства в досліджуваний період.

Вся вищезазначена література першої групи становить безумовну фактологічну цінність. Однак, тільки статті І.С.Бережного та А.Фадєєва можна відзначити як найбільш вдалі спроби теоретичного осмислення авторами досліджуваних ними аспектів теми.

Питання, присвячені розгляду форм, масштабів участі студентів Новоросійського університету в революційному русі на початку XX ст., в тому числі в 1905-1907 рр. знайшли відображення також в колективній монографії “Одесский университет. 1865-1990”. [29] Однак, мабуть, обмежений обсяг книги не дозволив авторам навіть торкнутися питання про політичну структуризацію студентів університету в зазначений період.

Більш ґрунтовно ці аспекти теми зачіпаються та глибше, об’єктивніше, без властивої попереднім виданням політизації та тенденційності розкриваються в книзі “Історія Одеського університету (1865-2000)”, [21] хоча й у даній праці автори не наводять відомостей про питому вагу представників, прибічників тих чи інших політичних партій у студентському середовищі.

Дослідженню участі учнівської молоді України взагалі, студентів Новоросійського університету зокрема, в національному русі, в діяльності "Громад" та "Просвіт", в мітингах й демонстраціях політичного характеру присвячена стаття З.В.Першиної й Ф.О.Самойлова. Автори цілком слушно відзначають, що в досліджуваний період "аудиторії стали ареною агітації різних партій". [31] Однак, ступінь впливу на студентів тих чи інших партій не розкривається.

Більш конкретно ці питання розглядаються в публікації Ф.О.Самойлова, в якій аналізуються матеріали Одеського обласного архіву як джерело з історії Новоросійського університету напередодні революції 1905-1907 рр. [35]

До літератури другої групи досліджень про інтелігенцію та студентство Росії кінця XIX – початку XX ст. належать передусім історико-філософсько-публіцистичні статті, написані "по гарячих слідах" сучасниками тогочасного революційного руху чи невдовзі по описуваних подій. Сюди відноситься глава "Вища школа" з "Записок" І.І.Толстого про його діяльність на посаді міністра народної освіти в кабінеті С.Ю.Витте (1906 р.); [40] стаття Є.І.Трубецького "Максималізм" (1907 р.); [41] фрагменти доповідей В.І.Вернадського на с'їзді Таврійської наукової асоціації в 1920 р. "Русская интеллигенция и новая Россия"; [4] А.В.Луначарського "Интеллигенция в ее прошлом, настоящем и будущем". [24] Всі вони допомагають відтворити соціально-психологічні характеристики інтелігенції, зокрема студентства початку XX ст., їхні ідейно-політичні традиції. Не за часом виходу у світ, а за змістом сюди примикає глава "Ленин и Бухарин" з книги Ю.В.Ємельянова "Заметки о Бухарине: Революция. История. Личность", [16] в якій здійснена спроба порівняння двох поколінь інтелігенції та студентства, зокрема – 80-х рр. XIX в. й початку XX ст., особливостей їх морального стану, професійної та загальної культури.

Монографія Л.К. Єрмана "Интеллигенция в первой русской революции" [17] – фундаментальне дослідження, яке дозволяє з достатньою повнотою визначити чисельність, та соціальний склад інтелігенції в зазначений період. Робота містить елементи соціологічного дослідження, результат якого – висновок про подвійність становища університетської молоді в революції, що обумовлює співіснування в студентському середовищі таких явищ, як зростаюча в епоху соціальних перетворень революційність та хиткість політичних орієнтацій.

Стаття В.П.Яковлева "Политика царского правительства в университетском вопросе (1905-1910)", [44] написана в основному на матеріалах ЦДІА СРСР. Це добротне дослідження еволюції вузівського законодавства, починаючи із Університетського статуту 1884 р., містить також характеристику "Тимчасових правил" від 27 серпня 1905 р. Використані в ній матеріали з історії Новоросійського університету – ілюстративного призначення.

Монографія П.С.Гусятникова "Революционное студенческое движение в России. 1899-1907." [9] – фундаментальне дослідження з обраної теми. Віддаючи у добір джерел перевагу матеріалам центральних архівів та оцінюючи власні теоретичні висновки як універсальні для всієї Росії, автор пояснює це авангардністю революційного студентського руху в столицях по відношенню до периферії й типовістю явищ суспільного життя в цей період. Мета дослідження, визначена автором: "...простежити основні етапи та характер руху революційного та революційно-демократичного студентства в період з 1899 р. по 1907 р. та діяльність РСДРП по керівництву цим суспільним рухом", [22, 4-5] – цілком у відповідності з її результатами. В монографії зачіпаються також питання термінології, періодизації та історіографії студентського руху в Росії.

В.П.Іванов в статті "Университеты России в 1905 г." [19] відтворює загальну картину революційного руху університетської інтелігенції в 1905 р., піднімає питання взаємовпливу рухів студентського, пролетарського та ліберальної

буржуазії, політичні коливання останньої, еволюцію тактики студентства в перший рік революції; аналізує результати використання тимчасової університетської автономії на місцях.

Одна з найбільш яскравих серед робіт про інтелігенцію початку ХХ ст. – історико-соціологічне дослідження В. Р.Лейкіної – Свірської. [23] В монографії дається глибока оцінка революційної діяльності “Союзу Союзів” в 1905-1907 рр., характеристика процесу формування та діяльності різних груп інтелігенції на початку ХХ ст., їх чисельності, суспільно-політичних позицій, участі окремих професійних організацій, в тому числі й Академічного Союзу, в системі “Союзу Союзів”. Безумовне достоїнство роботи – аргументованість теоретичних узагальнень, солідний рівень аналізу та синтезу багато конкретно-історичного матеріалу.

Збіркою статей з проблемних питань історії інтелігенції в трьох російських революціях є книга “Интеллигенция и революция. XX век”. Ряд статей безпосередньо стосуються ролі інтелігенції в подіях 1905-1907 рр.: про ставлення різних партій до інтелігенції, про професійну та політичну класифікацію інтелігенції, про історію її громадських організацій, а також про студентський рух в умовах буржуазно-демократичних революцій. [8; 3; 25; 39; 7; 18]

Багатий конкретно-історичний матеріал наводиться в монографії О.В.Ушакова “Демократическая интеллигенция периода трех революций в России” [42] та історико-філософському дослідженні П.В.Алексєєва “Революция и научная интеллигенция”. [1]

Про боротьбу царського уряду із студентським рухом, про позицію вчителів та вузівської інтелігенції в роки революції йде мова в ряді публікацій Ф.О.Самойлова. [36; 37]

Якою ж є джерельна база зазначеної проблеми? Основний масив матеріалів, що мають відношення до вивчення стану та діяльності студентів Новоросійського університету в 1905-1907 рр., умовно можна розділити на три групи:

- 1) опубліковані документи;
- 2) матеріали преси;
- 3) архівні матеріали.

До першої групи джерел відносяться окремі матеріали, опубліковані в численних збірках документів про революцію 1905-1907 рр. [5] В цих виданнях кількість свідoctв, присвячених безпосередньо революційному студентському руху в Новоросійському університеті, досить обмежене й в основному вони містять дані про взаємозв'язок робітничого та студентського руху в Одесі, про вплив Одеського комітету РСДРП на студентство тощо.

Збірка опублікованих документів, повністю присвячених подіям 1905-1907 рр. в університеті – видання Академічного Союзу студентів С.-Петербурзького Політехнічного інституту “Революционное гнездо...”. [34] Воно містить численні дані про діяльність Коаліційної Ради, Центрального Студентського органа, першої та другої груп Одеського відділення Академічного Союзу в університеті, про політичні угруповання студентів, відгуки одеської преси про події 1905-1907 рр. в університеті, показання деяких професорів, що містять характеристику місцевого революційного руху.

Серед опублікованих джерел – “Список студентов и посторонних слушателей Императорского Новороссийского университета в осеннем полугодии 1904-1905 учебного года”. [38]

Безсумнівно цінність в дослідженні вказаної теми мають такі цікаві джерела, як мемуари, які дозволяють з'ясувати низку моментів, які не можливо почерпнути з інших джерел: про діяльність конкретних учасників тих чи інших подій, їхніх особистих якостях, політичних поглядах, ідейну еволюцію тощо. В цьому плані на

особливу увагу заслуговує книга "Новороссийский университет в воспоминаниях современников". [28]

Друга група джерел – матеріали тогочасних одеських газет "Новороссийский телеграф", "Одесский листок", "Одесские новости" та ін. Політична орієнтація цих газет була різною, тому досить відмінними були оцінки одних й тих самих подій. Тим не менш на їхні шпальта потрапляла інформація про стан справ в університеті, настрої і конкретні акції студентства, про його ставлення до нового проекту Університетського Статуту, до подій навколо панцирника "Потьомкін", чимало даних, що прояснювали матеріальне та соціальне становище одеських студентів.

Третя група джерел – матеріали архівних установ і передусім Державного архіву Одеської області. В фондах останнього документи про революційний рух в Новоросійському університеті в 1905-1907 рр. з Колекції листівок та прокламацій [10] містять відомості про політичні угруповання в студентському середовищі, про взаємодію місцевих відділень різних партій з відповідними студентськими політичними фракціями.

В матеріалах канцелярії попечителя Одеського учбового округу [11] – свідоцтва про політичну спрямованість сходок в університеті. Низка цікавих документів зосереджені в іменних фондах, зокрема фондї професора університету І.А.Линниченко. Так, "Воззвание студентов юридического факультета Новороссийского университета от 15 января 1905 г." [12] дає картину політичної диференціації студентства на юридичному факультеті. "Открытое письмо студенчеству и молодежи профессора И.А.Линниченко" [13] подібно до вказаних вище статей Є.І.Трубецького, В.І.Вернадського та А.В.Луначарського, можна віднести до жанру публіцистики. Це – роздуми про суспільне призначення інтелігенції, порівняльно-історичний аналіз ролі, історичної долі інтелігенції в Росії та країнах Західної Європи. "Письмо..." цікаве підходом автора до оцінки основних рис, програмних установок провідних російських партій, оцінкою міри їхнього впливу на студентство, ступеню самостійності учнівської молоді у виборі політичної орієнтації, негативних сторонах політизації університетського життя й т.п. "Копия протокола показаний попечителя Одесского учебного округа Мусин-Пушкина о революционном движении в университете в 1906 г." [14] містить свідчення про діяльність політичних організацій в університеті, про їх взаємодію, про роботу студентського та професорського судів. Цінним неопублікованим джерелом, що містить маловідомий, хоча й цінний матеріал з історії революційного руху в Новоросійському університеті в 1899-1913 рр., є записки професора церковної історії О.П.Доброклонського "Студенческое движение. Часть II". [15] Документ являє собою щоденник засідань Ради університету, який вів професор, його щоденні нотатки. Дані записки не є історичним твором у повному розумінні цього слова, це скоріш за все підготовчі матеріали до історичного нарису, які відбивають строкатість думок у викладацькому середовищі, відомості про студентські сходки, характер політичних дискусій, діяльність в 1905-1907 р. Одеського відділення Академічного союзу та ін. Характер цього документу, а також інших матеріалів, зосереджених у фондї професора О.П.Доброклонського, на наш погляд, дає підстави для припущення, що вчений збирався писати історію Новоросійського університету, але тодішні й подальші драматичні події не дозволили реалізувати задумане.

Таким чином, значний масив опублікованих до сьогодні праць про студентство Новоросійського університету в період революції 1905-1907 рр. потребує уточнення і доповнення. Для цього потрібні як більш об'єктивний, глибокий науковий аналіз, нова, без політизації та однобічності, інтерпретація опублікованих джерел, так і залучення ще не введених у науковий обіг архівних

документів та матеріалів.

Джерела та література

1. Алексеев П.В. Революция и научная интеллигенция. – М., 1987. – 272 с.
2. Бережной И.С. Коротка характеристика соціального складу і умов життя студентів Новоросійського /Одеського/ університету напередодні першої російської революції // Праці Одеського державного університету ім. І.І.Мечникова: Збірник робіт дисертантів. – Одеса, 1961. – Вип. 5. – Т. 151. – С. 98 – 109.
3. Вандальский М.Г. К вопросу о содержании понятия "интеллигенция" в литературе начала XX века // Интеллигенция и революция. XX век: – Сборник статей / Отв. Ред. К.В.Гусев. – М., 1985. – С. 57 – 62.
4. Вернадский В.И. "Довольно крови и страданий" // Век XX и мир. – 1990. – № 1. – С. 24 – 30.
5. Всероссийская стачка в октябре 1905. – Ч. I. – М.-Л., 1955. – 777 с.
6. "Генеральная репетиция" Великого Октября. Документы, материалы, иллюстрации о революции 1905 – 1907 гг.: Сборник. – М., 1967. – 159 с.
7. Георгиева Н.Г. В.И.Ленин о месте студенчества в буржуазно-демократической революции // Интеллигенция и революция. XX век: – Сборник статей. – С. 87 – 95.
8. Гусев К.В. Интеллигенция России и борьба политических партий. Там само. – С. 34 – 44.
9. Гусятников П.С. Революционное студенческое движение в России. 1899-1907. – М., 1971. – 264 с.
10. Державний архів Одеської області (Далі – ДАОО). – Колекція листівок та прокламацій. – Інв. №№ 486; 2282; 2286; 2288; 2289; 2292; 2294; 2313; 2681.
11. ДАОО. – Ф.42 (Канцелярія попечителя навчального округу). – Оп. 35. – Спр. 417. – Арк. 1 – 62.
12. ДАОО. – Ф. 153 (Професор І.А.Линниченко). – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 2 – 4.
13. ДАОО. – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 29 (Відкритий лист студентству і молоді). – Арк. 2 – 39.
14. ДАОО. – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 323 (Копія протоколу свідчень попечителя навчального округу Мусін-Пушкіна про революційний рух в університеті в 1906 р.). – Арк. 1 – 14.
15. ДАОО. – Ф. 157 (Професор О.П.Доброклонський). – Оп. 1. – Спр. 78. – Арк. 1 – 118.
16. Емельянов Ю.В. Заметки о Бухарине: Революция. История. Личность. М., 1989. – 320 с.
17. Ерман Л.К. Интеллигенция в первой русской революции. – М., 1966. – 373 с.
18. Иванов А.Е. Проблемы изучения студенческого движения в трех российских революциях // Интеллигенция и революция. XX век: – Сборник статей. – С. 96 – 102.
19. Иванов В.П. Университеты в России в 1905 г. // Исторические записки. – М., 1974. – № 93. – С. 114 – 147.
20. Історія Одеського університету за 100 років.– К.,1968.– 423 с.
21. Історія Одеського університету (1865-2000). – Одеса, 2000. – 226 с.
22. Лебедев С.Ю. К 90-летию Одесского государственного университета им. И.И.Мечникова // Труды Одесского государственного университета им. И.И.Мечникова. – Одесса, 1955. – Т. 145. – С. 7 – 22.
23. Лейкина-Свирская В.Р. Русская интеллигенция в 1900 – 1917 гг. – М., 1981. – 285 с.
24. Луначарский А.В. Интеллигенция в ее прошлом, настоящем и будущем. – М., 1924. – 129 с.
25. Муравьев В.А. Революция 1905 – 1907 гг. и русские историки / к постановке проблемы // Интеллигенция и революция. XX век: – Сборник статей. – С. 68 – 73.
26. Начало первой русской революции. Январь – март 1905 г. – М., 1955. – 363 с.
27. Некрасов П.А. Одесский университет в 1905 г. // Труды Одесского государственного университета им. И.И.Мечникова. – Одесса, 1956. – Т. 146. – С. 97 – 122.
28. Новороссийский университет в воспоминаниях современников. Автор-составитель Ф.А.Самойлов. – Одесса, 1999. – 296 с.
29. Одесский университет. 1865 – 1990. – К., 1991. – 159 с.
30. Первая русская революция и ее значение: Сборник документов и материалов. – М., 1975. – 519 с.
31. Першина З.В., Самойлов Ф.О. У суспільному русі на межі XIX-XX ст. // Историческая память: Историко-краеведческий ежегодник. – Вып. 2. – Одесса, 2000. – С. 54 – 60.
32. Портной Л.Ю. Студенческое движение в Одесском университете в 1900-1914 гг. // Труды Одесского государственного университета им. И.И.Мечникова / Одесский университет за 75 лет. – Одесса, 1940. – С. 69 – 96.
33. Пятнадцатилетие Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете. – Одесса, 1905. – 21 с.
34. Революционное гнездо. Из истории. Новороссийского университета. Дело ректора Занчевского и проректора Васьковского. – СПб., 1909. – 187 с.
35. Самойлов Ф.О. Матеріали Державного архіву Одеської області як джерело з історії Новоросійського університету напередодні революції 1905-1907 рр. // Тези доповідей і

повідомлень V Всеукраїнської конференції "Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України". – Київ – Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 39-43.

36. Самойлов Ф.О. Борьба прогрессивной интеллигенции Украины за демократизацию освіти в 1905 – 1907 гг. // Украина: становлення незалежності. Всеукраїнська науков-методична конференція. Одеса, жовтень 1993. – Одеса, 1993. – С. 42 – 44.
37. Самойлов Ф.О. Учителі Півдня в революційних подіях 1905 р. // Південь України і складання Української державності: історія і сучасність. Тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Одеса, 1994. – Ч. I. – С. 98 – 101.
38. Список студентов и посторонних слушателей Императорского Новороссийского университета в осеннем полугодии 1904-1905 учебного года. – Одесса, 1904. – 183 с.
39. Степанский А.Д. Общественные организации русской интеллигенции и революционное движение // Интеллигенция и революция. XX век: – Сборник статей. – С. 63 – 67.
40. Толстой И.И. Записки // Вестник высшей школы. – 1990. – № 3. – С. 80 – 87.
41. Трубецкой Е.И. Максимализм // Юность. – 1990. – № 3. – С. 62-64.
42. Ушаков А.В. Демократическая интеллигенция периода трех революций в России. – М., 1985. – 159 с.
43. Фадеев А. Одесский университет в 1900 – 1917 гг. // Труды Одесского государственного университета им. И.И.Мечникова / Одесский университет за 75 лет. – С. 37 – 48.
44. Яковлев В.П. Политика царского правительства в университетском вопросе (1905-1910) // Вестник Ленинградского университета. – Л., 1969. – Вып. I. – № 2. – С. 157 – 164.

SUMMARY

The article is devoted to the number of works of soviet authors that deal with the students of Novorossia University during revolution 1905-1907 years. The sources which give the possibility to specify the points of view on the problem have been defined.

В.Н. Дариенко

ПРОВАЛ ПЛАНА КАЛЕДИНА–ДУТОВА В УРАЛЬСКОМ КАЗАЧЬЕМ ВОЙСКЕ (октябрь 1917 – февраль 1918 г.)

Антибольшевистскому вооруженному выступлению в Донской области, поднятому атаманом Калединым Алексеем Максимовичем, посвящена значительная литература. В ряду обстоятельно освещающих его исследований выделяются работы В.А. Антонова-Овсеенко, Л.И. Берза и К.А. Хмелевского, В.Д. Поликарпова [1]. Наиболее полной и всесторонней является монография Ю.К. Кириенко «Крах каледищины». В ней на широкой документальной базе исследованы все важнейшие аспекты темы, в том числе и вопрос о попытках сторонников Каледина превратить Дон в центр объединения всех антибольшевистских сил России с расчетом на помощь государств, в первую очередь империалистов США.

В настоящем сообщении ставится задача осветить еще один вопрос темы – показать причины провала плана калединовцев по вовлечению Уральское казачества в вооруженную борьбу против большевистской власти на основе материалов, впервые вводимых в научный оборот.

Анализ документальных источников показывает, что воздействие на уральцев с целью мобилизации их людских и экономических ресурсов на первом этапе Гражданской войны осуществлялось по трем каналам. Первый – это центральные учреждения Временного правительства и подпольные организации, координировавшие свои действия с иностранными дипломатическими и агентурными органами. Второй шел с Дона и третий – от дутовцев. Будучи непревзойденным мастером политически эффектных ярлыков, В.И. Ленин термин "калединцы" на первом этапе Гражданской войны употреблял нередко для обозначения всего антибольшевистского лагеря, настаивая на его теснейшей

связи с международным империализмом [2]. «Каледины и Рябушинские, – подчеркивал он, – вместе с их империалистскими друзьями всех стран...» [3].

Руководящие верхи донского казачества исторически заявляли свои особые притязания на управление поведением "младших уральских братьев". И надо отметить, что верхи казаков Урала охотно и издавна принимали донское покровительство. Им выгодна была такая поддержка для утверждения и сохранения привилегированного положения в общине. Ещё во времена петровских розыскных (карательных) экспедиций они настаивали на легенде, согласно которой уральское казачество сформировалось не из беглых великорусских крепостных, а из свободных выходцев с Дона. В интересах солидарной борьбы против крепостников демократические низы также приняли эту версию своего социального происхождения [4]. Пропагандистски она довольно успешно работала в качестве "нравственной основы" казачьего межобщинного братства. Правящие верхи Донской общины всегда могли, по их мнению, рассчитывать на успех в своих притязаниях на роль "старшего брата", то есть роль ведущего руководителя в серьёзных политических комбинациях. Или, по меньшей мере, на сословную солидарность.

Телеграфные переговоры центрального и фронтовых штабов свидетельствуют, что уже в первые часы Октябрьского вооруженного переворота большевиков в Петрограде предпринимаются энергичные попытки увести Уральскую казачью дивизию с фронта не домой, то есть в станицы Степного Приуралья, а на территорию Донского казачьего войска, передать её под командование Каледина.

В силу оперативной специфики использования Уральской казачьей дивизии в первой мировой войне все ее девять полков рассредоточивались по различным армиям и фронтам. Основное ядро из 4-го, 5-го, 7-го полков, находившихся в первые месяцы 1917 г. на боевых позициях, в августе было снято с них в связи с тем, что дивизия совместно с I-ым гренадерским Екатеринославским полком выполняла "особую задачу" по подавлению антивоенного выступления 229 Дубненского полка [5]. Штаб дивизии располагался в Ганцевичах (Белоруссия), где и была получена резолюция общеказачьего фронтового съезда. В своей резолюции организаторы съезда, проходившего под определённо выраженными антибольшевистскими лозунгами, призывали «все казачьи части и всех казаков до одного сложить свои головы уверенно» во имя разгрома большевистского выступления. Из Совета Союза казачьих войск (председатель Александр Ильич Дутов), из ставки Верховного главнокомандующего Н.Н. Духонина, из аппарата общесфронтового казачьего съезда в уральские полки шли телеграммы. В них давались заверения, что антибольшевистские силы, «продолжая организовывать борьбу с большевиками», непременно добьются успеха. Но только при условии решительного выполнения плана Духонина по сведению казачьих частей в крупные соединения и отправки их с оружием в свои области. «Необходимо теперь же приступить к выполнению нашего *плана о сведении казачьих частей в крупные отряды*, – призывал по телеграфу и бывший комиссар казачьих войск Реуцков, обращаясь также и к 3-му уральскому полку, находившемуся отдельно от дивизии, во Пскове, – лучше всего вам – выйти из Пскова и двигаться на присоединение к отряду генерала Краснова» [6].

Динамика событий будет понятна, если отметить, что это фактически был уже не первый план отбора вооружённых сил для подавления большевистского выступления в Петрограде. Первоначальные мотивы и действия Духонина и Дутова, выражаясь современным языком, скорее следует назвать реактивными и импульсивными, нежели предпринятыми на основе заранее заготовленного плана. Такого плана, детали которого вдумчиво просчитываются

предусмотрительными штабными головами. Только уже после успешных акций большевиков по вооружённому захвату власти Духонин формирует в Ставке верхового главнокомандующего специальную группу для координации действий на внутренних фронтах. Во главе её он ставит беспомощного генерал-квартирмейстера М.К. Детерикса. Само же обращение Духонина к российской армии не ориентировало высших офицеров на какие-либо инициативные действия. 5 октября Духонин писал: «...под влиянием агитации большевиков большая часть Петроградского гарнизона... примкнула к большевикам... Священный долг перед Родиной... требует от армии спокойствия, самообладания и прочного положения на позициях, тем самым оказывая содействие правительству и Совету Республики...».

После того как закончились неудачей собственные усилия Духонина направить на Петроград казачьи части с фронта, а также вызвать их из мест их постоянного проживания и созрел тот вышеупомянутый духонинский план, который рассылался по казачьим полкам. Крайняя его неоперативность и морально-политическая непродуманность, видна, как говорится невооружённым глазом. Возвращать казаков в родные станицы по расстроеным железным дорогам, через десятки бурлящих пролетарской революционностью городов, а потом выдёргивать их из истосковавшихся по воинам станиц для похода на столичные города России – так планировать могли только генералы, которые не знали или забыли старинное присловье вольнолюбивого казачества: «Живи казак тихо, пока Москва не узнала».

Юго-восток Европейской части России, где находились крупнейшие казачьи части, был намечен местом сбора и формирования основных, в то время антибольшевистских сил страны не по стечению случайных обстоятельств, а как объективный результат специфики развития социально-экономических отношений в этом регионе, в первую очередь, в среде казачества [7].

Однако рядовая казачья масса, по словам командиров, "действовала нерешительно", уральские полки идти на Дон определённо отказалась. Только несколько десятков офицеров сами отправились к Каледину и увезли с собою обоз оружия [8].

Большее понимание нашли калединцы, побуждая на активную подготовку к антибольшевистскому выступлению уральское войсковое правительство, монархические, кадетские, эсеровские и меньшевистские организации г. Уральска и Уральской области. Основные инструкции оперативно были доставлены из Петрограда. От ЦК партии кадетов прибыл профессор Н.А. Бородин, от Совета "Союза казачьих войск" – Г.М. Фомичев и А.А. Михеев. От старого генштаба тайком, под видом мешочника, доставил на подготовку антибольшевистского движения миллион рублей подполковник В.И. Хорошхин. Он же привез информацию и установки от центральных подпольных организаций и дипломатических кругов. Явился в Уральск и товарищ министра внутренних дел свергнутого Временного правительства В.Д. Богуцкий. Однако, судя по газетным отчетам о работе экстренного войскового съезда, наибольшую, при этом открытую, активность развил в Уральской области эmissар донских калединцев есаул Г.П. Янов, действовавший в контакте с дутовским эmissаром, посланным от имени Оренбургского казачества Р.Н. Ивановым.

Янов привез не простой призыв к вооружённому антибольшевистскому выступлению. Учитывая морально-политическое и психологическое состояние уральских полков он предложил, по существу, широкую программу реорганизации самой структуры управления войском. Он предложил реорганизовать послемартовскую демократическую структуру управления с тем, чтобы превратить ее в тоталитарный режим. Предлагались конкретные меры дальнейшей

милитаризации жизни казачьей общины. Перестройки взаимоотношений с не казачьими сословиями населения, с соседними мусульманскими народами, казаками, татарами, башкирами, калмыками и др. Янов выдал также ряд конкретных рекомендаций по использованию статуса казачьего войска в условиях противоборства в стране революционных и контрреволюционных сил с учетом обещанной казачеству щедрой зарубежной поддержки. Итоговая цель миссии Янова сводилась к одному – форсировать подготовку уральского казачества для совместного Доном и другими очагами антибольшевизма широкого наступления на большевистские центры страны.

Большевики поволжских городов, и в первую очередь, Саратова еще до Октября обращали внимание большевиков г. Уральска и всех трудящихся Поволжья на большую опасность, которую могло бы представлять совместное выступление объединенных вооруженных сил донского и уральского казачества. Верной гарантией против них должны были, по их мнению, стать рабочие дружины. Адресуясь к крестьянам по поводу грозящей опасности складывающегося союза помещиков и "контрреволюционного казачества" газета «Социал-демократ» в передовой статье писала: «Вы не смотрите, что их мало, у них и газеты, у них и генералы Корниловы и Каледины, найдется у них и войско» [9].

Опасение саратовских и уральских большевиков подтвердились сразу же после победы большевиков в Петрограде. Связи калединцев давали себя знать далеко за пределами Дона. «Пошли слухи, – писал 19 ноября 1917 г. «Социал-демократ», – о вывозе больших денежных сумм из банков Саратова в Донскую область к атаману Каледину». Хвалынский Совет в письме в Совнарком также с тревогой сообщал, что юнкера, офицеры и другие калединские «элементы надеются на спасение с Дона» [10]. Что же касается Уральского казачества, то борьбу за вовлечение его в свои планы калединцы вели открыто, пользуясь полным отсутствием у Уральского Совета рабочих депутатов каких-либо вооруженных сил.

Уже в ответ на поступившие из Новочеркасска от Каледина телеграммы с призывами "к оружию" войсковой съезд направил ответы о солидарности и фактически этими актами официально объявил войну большевикам и их сторонникам. После консультаций с Яновым председатель войскового съезда П.И. Чуреев направил такую же телеграмму и верховному главнокомандующему Духонину. Он несколько самонадеянно заверяя его, якобы уральское «войско, укрепляя на месте власть и организуя силы, как член единой казачьей семьи, готово идти заодно со всеми». Однако, время и обстоятельства показали, уральские белоказачи смогли выступить существенно позднее калединцев и дутовцев. Их политики и командиры понимали недостаток собственных сил, трезво оценивали возможность ударов со стороны солдатских гарнизонов, в первую очередь из пролетарского Саратова [11].

Уже в первом своем обращении к депутатам войскового съезда Янов рекомендовал уральцам под предлогом лучшей постановки продовольственного дела «выделиться в единую территорию, переменить тон обращения с министерствами прежнего Временного правительства». «У вас съезд, – поучал он депутатов, – просит, ходатайствует, а у нас доводит до сведения. И это самое подходящее. Для того, чтобы добиться желаемого, необходимо требовать ультимативно» [12]. По его настоянию, решено было возвратиться к дофевральским структурам управления и учредить пост атамана Уральского войска. До приезда калединского эмиссара исполнительная высшая власть отправлялась председателем. Теперь не просто оказалось подобрать кандидатуру на пост атамана. После перетасовки фигур сошлись на кандидатуре генерала

Василия Патрикиевича Мартынова [13]. Официальное избрание Мартынова вынесли на экстренное заседание войскового съезда 29 октября. Но, характерна кухня войсковой «демократии» – поздравления с избранием от Каледина и Дутова поступили ещё 26-го октября, то есть за три дня до начала работы съезда.

При обсуждении конструкции аппарата атаманской власти кадет Еремин прямо указывал депутатам съезда, что необходимо «поступить по примеру донцов и оренбуржцев» – соединить должность атамана с обязанностями председателя войскового правления, наделить его правами главнокомандующего войсками, назначить двух помощников из членов правления, включая начальника штаба. Вопрос о замене начальника штаба из казаков, полковника Г.Н. Исеева, прибывшим от генштаба полковником В.И. Хорошхиным, присланным от подпольных организаций Петрограда, также был предreshен [14]. На указанной конституции Янов, настаивал жестко, ссылая на её эффективность в практике Донского войска.

Бесцеремонная перетасовка управления войском вызвала, однако, у части депутатов и членов правления замешательство. Было не ясно, как к этим переменам отнесутся едущие домой фронтовики. Среди недовольных оказался сам председатель войскового правления И.К. Кожевников [15]. Некоторых депутатов шокировало и то обстоятельство, что эмиссары Петрограда и Дона протаскивали в атаманы В.П. Мартынова, которого Уральское казачество отвергло весьма настойчиво и с политическим шумом еще в мае 1917 г. Именно в такой, накалённой ситуации ликвидировался сам институт атаманства.

А на пост начальника штаба эмиссары рекомендовали человека не из казаков, что противоречило вековым традициям вольной уральской общины. Все понимали, что приезжие политики хотят поручить бразды правления сторонникам крайних мер вооруженной борьбы, которые немедленно двинут уральцев в поддержку вооружённого выступления каледицев. «Все сознавали, – вырвалось позднее, уже в эмиграции, признание есаула Леонида Масянова, – что бороться горсти казаков против необъятной России – безумие [16]. Некоторые депутаты открыто бросали Янову на съезде отрезвляющие реплики-предупреждения: «Не теряйте своей головы, донцы!» Но калединец становился только напористее и твердил свое: «Не теряйте казачью душу!» [17].

«Страсти разгораются», – описывала заседание 11 ноября 1917 г. газета «Уралец». Определилось четыре группировки. Одни предлагали выразить доверие прежнему войсковому правлению, другие хотели его переизбрать, третьи – найти способ слияния прежнего правления и сформировавшейся атаманской клики, четвертые напористо требовали единоличной атаманской власти. Под давлением местной торгово-промышленной буржуазии, офицерства, духовенства и административно-управленческой бюрократии, съезд склонился к компромиссному постановлению. Все военные вопросы атаман решает единолично, хозяйственные – с войсковым правлением, остающимся в персональном составе, избранном на майском 1917 г. Учредительном съезде. «Все должны согласиться, – заметил депутат Найденов, – что с выбором атамана положение членов войскового правления стало несколько фальшивым».

Но эмиссару калединца Янова и такого ограничения прерогатив атаманской власти показалось много. На следующий день он в пространным выступлении на съезде внёс предложение создать Малый круг. Созывы съездов выборных (так назывались казачьи депутаты) – это «слишком громадная вещь, требует больших средств», фарисейски убеждал Янов, между тем приходится решать массу мелких вопросов, которыми де и будет заниматься Малый круг. Фактически же речь шла об органе, призванном заменить и войсковое правление, и съезд выборных, и одновременно прикрыть диктатуру единоличной власти войскового атамана

видимостью наличия представительного. Вопрос о представительстве в Малом круге и его прерогативах также явился предметом новых расхождений в позициях депутатов. На Дону, вновь убеждал Янов, Малый круг взял в свои руки продовольственное дело и не включал в свой состав фронтовиков. «Малый круг нужен, – твердил он еще и еще. – Бояться малого круга не надо». Однако некоторые депутаты, видимо, действительно боялись засилья нового органа. Поэтому, вместо предложения составить круг по одному депутату от двух страниц или по пять от отдела (отделов в Уральском войске было три: Уральский, Лбищенский и Гурьевский), они хотели «ради справедливости иметь по одному депутату от каждой страницы. А также предоставить в кругу места фронтовикам и военному комитету». В результате споров к единому мнению прийти не смогли. Решение о Малом круге было протянuto через формальное голосование [18].

С уверенностью, что проделанная работа обеспечивает подключение казачества Урала к калединскому вооружённому выступлению, Янов, прощаясь с депутатами съезда, сказал: «Пусть нас, казаков, поносят, пусть нас бояться, но история сама справедливо оценит нашу работу. Приехавши, я скажу, что в лице Яицкого казачества мы видим, имеем единых с нами союзников» [19].

Большевики Поволжских городов довольно тщательно отслеживали эту координацию донских и уральских вооруженных сил. 10 декабря 1917 г. газета Саратовской партийной организации «Социал-демократ» в передовой статье, посвященной, как она выразилась, этому союзу, «львов, рыкающих из Донской и Уральской областей», призвала трудящихся «быть опять готовыми к борьбе» [20]. 14 декабря на совместном заседании Саратовского Совета совместно с представителями воинских и фабрично-заводских комитетов подчеркивалось: «Для нас победа Каледина не только потеря территории, но и гибель революции. Казаки постараются сжать нас в Саратовской и Самарской губерниях и отрезать весь Юго-восток» [21]. Оснований для тревоги у большевиков Астрахани, Саратова и Оренбурга было более чем достаточно. На Дону продолжалось формирование калединских сил, в Оренбуржье – дутовских.

Активность Дутова вызывала особую тревогу не только местных властей, но и центрального большевистского правительства. Сосредоточив в своих руках всю полноту военной и гражданской власти, получив мандат депутата Всероссийского Учредительного собрания, заручившись поддержкой представителей всех политических партий, за исключением большевиков, он развернул активную пропаганду с позиций защитника легитимной власти. Он развернул пропаганду по дискредитации большевиков не только как противников российской государственности, но и этнически чуждых её ценностям политикам, пользующимся, к тому же, финансовой поддержкой германских властей. Открывая 7 декабря 1917 г. заседания 2-го очередного Круга Оренбургского казачьего войска Дутов говорил: «Ныне мы переживаем большевистские дни. Мы видим в сумраке очертания царизма, Вильгельма и его сторонников, и ясно, определёнno стоит перед нами провокаторская фигура Владимира Ленина и его сторонников: Троцкого-Бронштейна, Рязанова-Гольденбаха, Каменева-Розенфельда, Суханова-Гиммера и Зиновьева-Апфельбаума. Россия умирает. Мы присутствуем при последнем её вздохе. Была Великая Русь от Балтийского моря до Тихого океана, от Белого моря до Персии, была целая, великая, грозная, могучая, серая земледельческая, трудовая Россия – нет её».

В Уральской области не было столь напористых политиков и таких же темпераментных ораторов, тем не менее началась и форсировалась подготовка из бойскаутов кадетской белой гвардии, офицерских комитетов и дружин, а из числа зажиточных старообрядцев и православных формирование "крестоносных дружин".

В декабре 1917 – феврале 1918 г. в Оренбург и в Астрахань из Уральска посылались отдельные вооруженные сотни, а затем два фронтовых полка. Однако развертывание широких операций сдерживала позиция «нейтрализма», заявленная трудовыми казаками-фронтовиками, а главное – борьба рабочих г. Уральска и нефтяных промыслов Эмбы, которые, став на сторону большевиков, потребовали провозглашения Советской власти и признания Совета Народных Комиссаров в качестве нового правительства Российской республики. Резолюцию о передаче всей власти в Уральской области Совету рабочих депутатов большевики провели на заседании Совета еще 27 октября 1917 г. [22]. Хотя под давлением войскового правительства меньшевики и правые эсеры отменили то решение. Рабочие-строители военных объектов остались на большевистских позициях, и повели борьбу за «очищение» Совета «соглашателей».

Проходивший 11-12 декабря 1917 г. съезд Советов крестьянских и иногородних депутатов также не признал притязаний войскового атамана на единоличную власть во всей Уральской области и потребовал отмены объявленного им военного положения [23].

Атаманская группировка и правозерсовский городской исполком с тревогой ожидали прибытия фронтовых полков, которые запаздывали из-за дальности дороги и вследствие задержки в городах Слущке, Воронеже и Саратове. Намерение офицеров во что бы то ни стало провезти в эшелонах оружие привело в этих городах к вооруженному столкновению с силами революционных местных гарнизонов. Несмотря на то, что атаманские уполномоченные встречали фронтовиков у Астрахани, Саратова и по дороге к Уральску вели их политическую обработку, часть казаков возмутилась произведенной без их участия реорганизацией управления войском по донскому калединскому образцу. Они потребовали немедленного смещения ген. В.П. Мартынова с должности атамана и ликвидации института атаманства. Настаивали также на отстранении от должности начальника войскового штаба полковника Хорошхина, ликвидации Малого круга. «Желаем чисто народной власти», – заявили фронтовики.

Уральские большевики во главе с учителем местной гимназии П.И. Дмитриевым, находившиеся, по существу, в условиях подполья, начали напряженную работу по перетягиванию казаков-фронтовиков и местного гарнизона на сторону большевистской власти. Одновременно большевиками велась борьба за вытеснение из Советов меньшевиков и правых эсеров, которых они расценивали «как препятствие на пути мобилизации и объединения революционных сил», разобщаемых на почве сословных и национальных различий [24]. В помощь им Саратовская партийная организация и Саратовский Совет прислали группу большевиков во главе с М.И. Усановым. Он был хорошо знаком с местными условиями, поскольку до декабря вел подпольную работу в Уральске [25]. Надо подчеркнуть: задолго до приезда большевиков, им, большевикам, по сообщению газеты «Уральский вестник», «тщательно готовилась» вооруженная расправа [26]. Поэтому М. Усанову вскоре пришлось покинуть Уральск.

Пытаясь овладеть положением, кадеты и непримиримые офицеры, принявшие ценности белого движения, 26 декабря 1917 г. объявили через газету, что атаман и начальник штаба «вследствие болезненного состояния» подают в отставку. Одновременно проводится целая система экономических, политических и военных мер по изоляции и подчинению фронтовиков. Создаются специальные вооруженные отряды «охраны порядка», ликвидируется войсковой арсенал, оружие раздается «надежным старикам» по специальному списку. Предпринимается попытка изымать оружие у нелояльных фронтовиков.

Последняя мера привела к вспышке негодования. Один из бойскаутов белой

гвардии, обезоруживая фронтовика, застрелил его. Разгневанные фронтовики разгромили помещавшийся в гимназии штаб "белой гвардии", избили и разогнали самых гвардейцев, произвели ряд неорганизованных экспроприаций собственности крупной буржуазии. Но и в этой акции сказался сословный подход. Экспроприровалось имущество только у зажиточного не казачьего населения, традиционно именовавшегося иногородним. Однако генералам, кадетам и правым эсерам удалось через сеть провокаторов внести во вспыхнувшее в последней декаде декабря и продолжавшееся до начала января 1918 г. волнение казаков элементы анархизма, усилить его стихийность и межсословную неприязнь.

С целью скомпрометировать в глазах населения демократически настроенную часть фронтовиков провокаторы учинили погромы винных складов, продовольственных и промтоварных магазинов, организовали винокурение. А генералы под предлогом «наведения порядка» создали дополнительные силовые управления и вооружённые формирования.

Газета «Правда» верно отмечала, что одновременно с дискредитацией фронтовиков преследовалась другая, главная цель – не допустить победы большевиков в компании переизбрания Советов: «вызвать в городе беспорядки и потопить в крови большевистскую крамолу» [27]. Началась настоящая охота за саратовскими и местными большевиками. Велась также травля выступавших в блоке с ними левых эсеров.

Основная масса фронтовиков, заручившись от войскового правления обещанием убрать атамана и начальника штаба, удовлетворившись понижением на две трети цен на товары, разъехалась по станицам. Там, в станицах, монархическая и кадетская сеть пропагандистов и провокаторов, пользуясь помощью и поддержкой правых эсеров и меньшевиков, занялась ее психологической дообработкой. А 3-й казачий полк ген. Матвея Филаретовича Мартынова за 15 руб. в день на человека взялся служить новому составу войскового правительства: «охранять» город от «смутьянов»-фронтовиков, продолжавших выражать недовольство политикой войскового правительства [28].

На 2 января 1918 г. организаторы антибольшевистского движения назначили созыв войскового съезда. Большевики, видя недостаточность сил у своих сторонников, предприняли еще одну попытку найти мирное решение вопроса об установлении в области новой, большевистской власти. В помещении городского театра ими назначается собрание рабочих организаций. На него приглашаются все казачьи полковые комитеты семи возвратившихся к тому времени с фронтов полков и 10-го запасного полка. Приглашение было направлено также войсковому правительству.

Однако оно силой не допустило собрания рабочих. А свой войсковой съезд перенесло со 2 на 11 января 1918 г., рассчитывая произвести выборы нового состава депутатов в те дни, когда значительная часть фронтовиков, покинув Уральск, будет еще находится в пути к своим станицам. Несмотря на неполный состав экстренного январского казачьего съезда и неучастие в его выборах большинства фронтовиков, он все же вынужден был принять отставку атамана [29].

Таким образом, тщательно проведенная по требованию Каледина и Дутова реорганизация политической системы управления Уральским войском не достигла поставленной цели. План немедленной и широкой мобилизации его полков, вовлечение их в вооружённое движение, поднятое в Донской и Оренбургской областях, потерпел крах. Именно фронтовое казачество на данном этапе отказалось выступить с оружием в руках на борьбу против новой большевистской власти, хотя легитимность этой власти не признавало. Не поддержало фронтовое казачество Уральской области и идею создания казачьих Советов на местах, не

приветствовало и вхождение казаков в состав не казачьих Советов. Сохранение этого межсословного раскола стало одним из многих других факторов, усиливавших драматизм гражданской войны.

Войсковому правительству с помощью правых эсеров и меньшевиков на этом этапе удалось нейтрализовать фронтовое казачество. Оно не препятствовало наплыву в Уральскую область беглых помещиков, буржуа, офицерства, не препятствовало также отправке отдельных вооруженных отрядов в помощь дутовцам и антибольшевистским силам. Только после поражения, нанесенного уральским белоказачам в связи с разгромом дутовцев под Каргалой и очищением от них Оренбурга (18 января 1918 г.), а также ликвидация белоказачьего выступления в Астрахани (25 января 1918 г.), в Уральской области складываются благоприятные условия для дальнейшего подъема революционного движения, созыва Первого съезда Советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов, провозгласившего в феврале 1918 г. Советскую власть в большевистском партийном облике.

Однако и после этого акта в руках общероссийских и донских антибольшевистских сил, помимо войсковых правительств и сохранившихся военно-сословных структур, оставался образованный 29 октября 1917 г. «Юго-Восточный союз казачьих войск, горцев Кавказа и вольных народов степей», правительство которого возглавлял крупнейший деятель антибольшевизма, член ЦК кадетской партии Харламов [30]. Уральское войсковое правление, официально присоединившись к Юго-Восточному союзу еще 31 октября 1917 г., назначило туда в качестве своего главного представителя активнейшего борца с большевизмом А.А. Михеева.

Михеев, будучи одновременно заместителем председателя Совета «Союза казачьих войск» играл серьезную роль в укреплении связей всего казачьего антибольшевистского движения с иностранными империалистами США. Местные газеты всегда на видных местах помещали информацию о его визитах в иностранные посольства, к Керенскому, подавали информацию о них, как актах, якобы поднимающих престиж казачества и свидетельствующие об особом его государственном весе. Из информации о визите и разговоре Михеева с американским послом, а разговор велся от имени всех казачьих войск, явствовало, что США отводят особое место казачеству в своих планах борьбы против большевистской России [31]. А кадет Н.А. Бородин на заседании уральского войкового съезда 31 октября 1917 г. открыто заявил: «Если мы захотим спасти Россию, то получим деньги от Америки» [32].

Судя по газетным откликам, участие представителей уральского казачества в Юго-Восточном союзе всегда координировалось в первую очередь с антисоветским движением на Дону. И. Михеев, и подъесаулы Г.И. Ливкин и П.И. Иванаев обо всех своих поездках в Новочеркасск и Екатеринодар (октябрь, ноябрь, декабрь, 1917 г., февраль 1918 г.) докладывали войсковому правлению и войковым съездам. Частые визиты и консультации с Новочеркасском по делам Юго-Восточного Союза объяснялись, несомненно, еще и той ролью, которая отводилась уральскому белоказачеству, как связующему звену с намечавшимся Восточным союзом казачьих войск и мусульманских националистов, в который предполагалось включить уральское, оренбургское, семиреченское, а также все остальные, расположенные в Сибири войска и огромные территории, населенные нерусскими народами Урала, Поволжья, Казахстана и Средней Азии [33].

Кадеты, эсеры, меньшевики и анархисты активно поддерживали федералистские и автономистские устремления белого казачества, помогали систематической пропагандой, расписывая фиктивные экономические, социальные и политические выгоды автономизма [34]. Правые эсеры через газету

анархиста-коммуниста Ф.М. Неусыпова «Уралец» посвятили специальную серию статей, посвящённых экономическим проблемам Юго-Восточного союза. Выступал в газетах и сам Неусыпов. В начале 1918 г. он подготовил в Москве специальный выпуск журнала «Революционное творчество», адресованный всем анархическим течениям страны с призывом построить в рамках Юго-Восточного союза «свободное» государство. В качестве первоначального ядра предлагал использовать «полусоциалистическую» уральскую казачью общину [35].

Подводя итог, отметим: основная целевая установка атамана Каледина и Дутова в отношении Уральского казачества в период, так называемого, «триумфального шествия» по стране Советской власти потерпела крах. Укрепленные же ими старые связи антибольшевистских сил Дона и Урала, а также созданные новые – с войсковым правительством и активными деятелями правых партий и организаций, использовались затем в течение всей гражданской войны и иностранной интервенции. По их каналам руководители белого казачьего движения осуществляли также тесное военно-политическое сотрудничество с империалистами Запада, получая некоторые виды помощи и верно выполняя военно-политические установки своих зарубежных кредиторов и покровителей. Однако существенной поддержки для противостояния превосходящим силам, возглавленным большевиками, ни англичане, ни США, ни французы, ни тем более японцы не оказали. Это обстоятельство и предопределило трагический исход участия Уральского казачества в гражданской войне. Его живые силы были выбиты, гражданское население в массе своей вымерло от эпидемических болезней. Его плодородные земли в бассейне реки Урала Ленин официально предлагал европейским державам в обмен на техническую помощь в аграрном секторе, с тем, чтобы накормить Европу. Сделка не состоялась. Ныне же, после распада СССР даже сама историческая территория вольной Уральской казачьей общины, а с петровских времён Уральского казачьего войска, оказалась вне пределов государственных границ Российской Федерации. Она стихийно отошла в состав Казахстана. Такова цена политического авантюризма безответственных политиков.

Источники и литература

1. Библиографию см.: Кириенко Ю.К. Крах калединщины. – М., 1976. – С. 218-244.
2. Ленин В.И. Полн. собр. соч. – Т. 35. – С. 53-55, 75; Т. 36. – С. 7-8.
3. Ленин В.И. Полн. собр. соч. – Т. 35. – С. 230.
4. См.: Дариенко В.Н. Классовая борьба на Яике в XVII – начале XVIII в. – М., 1966. – С. 13-16.
5. Центральный государственный военно-исторический архив СССР /ЦГВИА/. – Ф. 5252, оп. 1, д. 94, л. 8-9, 51-59.
6. ЦГВИА. – Ф. 2007, оп. 1, д. 88, л. 171-171 об.
7. См.: Козлов А.И. На историческом повороте. – Ростов н/Д., 1977; Его же. Октябрь и казачество Дона, Кубани и Терека // Вопросы истории. – 1981. – № 3. – С. 20-33; Минц И.И. 1918-й год. – М., 1982. – С. 341-352; Козлов А.И., Этенко Л.А. Итоги и задачи изучения гражданской войны на Дону и Северном Кавказе (1960-1980 гг.) // Историография гражданской войны и империалистической интервенции (1918-1920 г.): Сб. ст. – М., 1983. – С. 157-167; Хмелевский К.А. Крах казачьей контрреволюции: Итоги и задачи изучения // Там же. – С. 133-146.
8. Масынов Л. Гибель Уральского казачьего войска. – Нью-Йорк, 1969. – С. 38; Известия, отчеты о заседаниях Малого круга. – 1917. – 22 дек.; Уральский вестник. – 1918. – 27 янв.
9. См.: 1917 год в Саратовской губернии: Сб. док. – Саратов, 1957. – С. 148-149, 155.
10. Там же. – С. 215-217.
11. В ставке получена 19 ноября. См.: ЦГВИА. – Ф. 20003, оп. 1 д. 17, л. 20.16; Антонова Н. Дипломатические отношения Саратовского Совета // Годовщина социальной революции в Саратове: Сб. ст. – Саратов, 1918. – С. 45.
12. Уралец. – 1917. – 25 нояб.
13. Масынов Л. Указ. соч. – С. 98. Почти во всех исторических сочинениях путают ген. Василия Патрикиевича Мартынова с ген. Матвеем Филларетовичем Мартыновым, героем русско-японской войны. Последний никогда на атаманскую должность не избирался, занимал в

- войске командные посты. По матери родной дядя будущего советского адмирала Льва Анатольевича Владимирского.
14. См.: Уралец. – 1917. – 3 нояб.
 15. Уралец. – 1917. – 25 нояб.
 16. Мясников Л. Указ. соч. – С. 110.
 17. Уралец. – 1917. – 10 дек.
 18. См.: Уралец. – 1917. – 29, 30 нояб.
 19. Уралец. – 1917. – 10 дек.
 20. Социал-демократ. – 1918. – 4 янв.
 21. Саратовский Совет рабочих депутатов: 1917-1918: Сб. док. – М.-Л., 1931. – С. 282.
 22. Правда. – 1918. – 19 (6) февр.
 23. Уралец. – 1917. – 21 дек.
 24. Правда. – 1918. – 19 (6) февр.
 25. См.: Саратовский Совет рабочих депутатов. – С. 297-298.
 26. См.: Уральский вестник. – 1917. – 18 нояб.
 27. См.: Правда. – 1918. – 19 (6) февр.
 28. Там же.
 29. Яицкая воля. – 1918. – 1 (14) февр.
 30. См.: Кириенко Ю.К. Крах калединщины. – М., 1976. – С. 25-27.
 31. Яицкая воля. – 1917. – 19 окт.
 32. Уралец. – 1917. – 12 нояб.
 33. См.: Оренбургский казачий вестник. – 1918. – 28 авг.
 34. См.: Сирин С.Н. Юго-Восток России. – Берлин, 1922. – С. 16-132.
 35. Революционное творчество. – М., 1918.

В.Я. Павленко

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ СТОСУНКИ 1919-1920 РОКІВ У МЕМУАРАХ УЧАСНИКІВ ПОДІЙ

Суспільно-політична актуальність даної теми визначається необхідністю об'єктивного висвітлення україно-польських стосунків в доленосний період історії обох країн. Це потрібно для того, щоб "темні плями" вже ніколи не заважали становленню добросусідських відносин між ними. Крім того, існує ще й наукова актуальність проблеми, так як у Вітчизняній історіографії вона ще не отримала адекватного своєму значенню відображення. Більш того, в свідомості багатьох людей й досі продовжує домінувати застаріле розуміння подій 1919-1920 років, яке сформувалось під впливом пропаганди, а не знання необхідних джерел та літератури, а тому не відповідає дійсності.

Виходячи із сказаного, автор робить спробу в міру своїх можливостей показати основні аспекти україно-польських стосунків у названий період і охарактеризувати їх на основі наукового підходу, надаючи сучасну не заангажовану оцінку документальним фактам. Водночас зазначаємо, що для більш повного і глибокого висвітлення даної проблеми, яка є дуже складною і багатогранною, потрібно комплексно вивчити і проаналізувати ще й польські джерела та архівні документи, яких автор, нажаль не мав, а тому і не претендує на вичерпність дослідження та категоричність суджень. Однак, і ті матеріали, що були використані, дають підставу зробити ряд відповідних висновків.

Для того, щоб склалось більш повне уявлення про весь спектр, а інколи і діаметральну протилежність оцінок україно-польських стосунків 1919-1920 років, звернемось до спогадів їх активних учасників. Спочатку розглянемо як джерело мемуари Ю.Тютюнника, талановитого воєначальника і сподвижника С.Петлюри. Але у 1923 р. він опинився в полоні у радянських властей, а вже у 1924 р. в Радянській Україні вийшла його книжка з красномовною назвою "З поляками проти Вкраїни". Це видання містить багато цікавого фактичного матеріалу, який невідомий широкому загалу, адже її автор був одним із тих, хто формував

військову політику УНР. Тому спогади Ю.Тютюнника одне із цінних джерел для вивчення даної проблеми. Разом з тим, перебуваючи в неволі, Ю.Тютюнник дає яскраво виражену негативну оцінку особі С.Петлюри (колишнього свого соратника) та його діям, спрямованих на укладення союзу з Польщею для спільної боротьби проти більшовиків. Також негативно він зображує і всі дії польської сторони по відношенню до України, підкреслюючи загарбницькі плани поляків і зраду національних інтересів українського народу С.Петлюрою: "Національні герої типу Петлюри та Левицького торгували землями української нації" [1; 14].

З огляду на полон, в якому перебував Ю.Тютюнник пишучи такі рядки, слід зважати, що його оцінки повинні були співпадати з більшовицькими. Лише за такої умови Ю.Тютюнник міг розраховувати на збереження свого життя. Як наслідок, його мемуари попри їх велику інформативність і багату конкретику вимагають критичного підходу і вміння аналізувати подібні твори. Так, не прикрашають автора вирази типу "маніяк Петлюра" [2; 17], "не помазаний гетьман" [2; 101] відчувається, що він виконує політичне замовлення в дусі більшовицької пропаганди. Подібних ярликів та ідеологічних штампів в книзі багато, включаючи передмову до неї М.Любченка, який з позиції войовничої агітації того часу, і прагнучи принизити постать С.Петлюри із задоволенням відзначає, що "для характеристики недоробленого корсіканця з Кобеляк, без трьох хвилин Муссоліні – мемуари Тютюнника дають багато цікавого матеріалу" [3; 6].

Але мемуари Ю.Тютюнника містять крім подібних випадів і звинувачень ще й багато інших матеріалів, вартих уваги. Це, наприклад, детальні свідчення про умови, в яких опинились українські вояки в незвичній ролі союзників Польщі та ставлення до них, зокрема щодо забезпечення їх спорядженням, як це передбачав Варшавський договір. Читаючи Ю.Тютюнника, дізнаємося як він виконувався: "...Привезли трохи одежи та взуття, але все воно уже поношене, потерте; поляки новеньке собі повибирали. Вся стара одежа та взуття дісталися полякам від колишньої Австрійської Армії... Поляки не поспішали надати нам набоїв, певно вважаючи нашу кров не дуже коштовною, бо останньою доводилося компенсувати недостачу амуніції"[4; 20].

Про моральний стан польських солдат на Україні та їх почуття свідчить такий запис : "Настрій у поляків змінився на гірше. Вони ще намагалися амбітно дерти носа до гори, але в очах можна було вже помітити невпевненість у собі. Часом жовніри попросту лаялися: "Дідько нас припер сюди. Тут кожен хлоп може тебе застрелити". Вони вже відчували, що наш сільський дядько не дуже привітно ставиться до "визволителів" і боялися, що він почне "дякувати", як дякував у свій час німецьким генералам" [5; 21].

Той факт, що надійні союзницькі відносини між поляками і українцями, нажаль, не склалися, підтверджує багато інших джерел. Так ще один учасник подій, визначний український воєначальник О.Удовиченко який в цілому оцінює україно-польські стосунки 1919-1920 рр. позитивно і наголошує на взаємовигіді сторін, не замовчує гострі конфлікти і непорозуміння між ними: "Українське населення ...підозріло ставилося до приходу поляків. Сотні більшовицьких агітаторів пускали чутки про наміри поляків відібрати в селян колишні панські землі ...про контрибуції та інше. З другого боку поляки поводитися з населенням як у завойованій країні. Відбувалися самочинні безконтрольні реквізиції збіжжя, цукру, фуражу, коней і худоби. Скарги населення залишалися без наслідків, а це призвело до напружених відносин між українцями й поляками"[6; 159]. Як бачимо, автор не лише показує деякі "темні" сторони україно-польського союзу, а й об'єктивно пояснює це явище.

Непривабливу картину україно-польських стосунків переконливо доповнює в своїй книзі "Історія Української держави двадцятого століття" широковизнаний діяч

національно-визвольного руху, історик і священник І.Нагаєвський, якого не можна запідозрювати в більшовицьких поглядах і нещирості. Не будучи учасником подій, він використовує багато спогадів і свідчень про той час. Зокрема, оприлюднює факти із меморіалу-протесту С.Петлюри до Й.Пілсудського з приводу поводження поляків з українським населенням на тих територіях, куди вони були запрошені для допомоги ще в грудні 1919 р. Польські власті діяли там грубими методами: "...скасовуючи українські заклади та позбавляючи українських урядовців їх законних прав, поляки знищили український університет в Кам'янці на Поділлі; вони реквізують у населення харчі, майно, мешканців і накладають на людей деякі контрибуції; поляки арештовують українських діячів, одним словом заводять там свій тиранський режим" [7; 330].

В іншому розділі І.Нагаєвський досліджує становище Української церкви в Галичині, в даний період, і, зокрема, зазначає, що "в продовж одного тільки року вивезено в глибину Польщі 375 священників, 44 ченці, 41 чернець і 6 кандидатів духовного стану. Загалом у польських тюрмах сиділи більше як одна тисяча священників за лояльність своєму народові і своїй державі. П'ятьох з них поляки розстріляли без суду" [8; 382]. Тут же вміщено лист митрополита Андрія Шептицького до Й.Пілсудського із проханням припинити насильство над Українською церквою і населенням [9; 381-382].

Для впевненості в неупередженості згаданих джерел звернемось ще до одного автора, представника іншого табору з власним баченням ситуації. Це спогади А.Гольденвейзера, київського присяжного повіреного і єврейського громадського діяча. Повністю вони були надруковані в VI томі "Архиву Русской революции", і побачили світ в Берліні в 1922 р. Їх скорочений варіант вміщено в збірнику "Ревалюция на Украине по мемуарам белых", який видано в СРСР в 1930 р. (Репринтне видання 1990р.). Характерно, що укладачі збірника, внаслідок політики більшовицького керівництва кваліфікували всіх, хто не підтримував радянської влади, як білогвардійців. Тому поряд із спогадами справжніх представників цього руху вміщено записи В.Винниченка, Д.Дорошенка і того ж Гольденвейзера. Про перебування польських військ у Києві він пише: "Ни в один из пережитых нами переходных периодов, даже при большевиках, экономическая разруха не чувствовалась так остро, как в пять недель польской оккупации ...настроения киевлян в недели польской оккупации были мрачными и озлобленными" [10; 63].

Як бачимо, автор називає поляків окупантами, що відображало настрої значної кількості населення із різних соціальних груп і різних національностей. Але об'єктивно аналізуючи дане джерело зауважимо, що не поляки, які перебували в Києві лише з 7 травня по 12 червня 1920 р. спричинили розруху. Відповідальність за неї лягає на попередні влади, насамперед на більшовицьке керівництво та його політику "воєнного комунізму". Однак співставляючи різні джерела із свідченнями дуже несхожих між собою людей, які були носіями різної ідеології, приходимо до однозначного висновку, який не можна заперечити.

Повертаючись до мемуарів Ю.Тютюнника, спробуємо виявити ще один їх аспект, який пов'язаний з болючим питанням – перебування українських військ на польській території після відступу в результаті натиску переважаючих сил Червоної Армії. Автор зображує сумну картину утримання бійців армії УНР в польських таборах. Люди тут жили в бараках, які за спостереженнями Ю.Тютюнника "залишалися гірші, ніж стайня у доброго господаря" [11; 35].

І за його ж словами, харчування в таборах було дуже погане "...замість м'яса почали годувати нас юшкою...потім поляки почали дорізувати в нас відібраних хорих та бракованих коней і варили їх для нас. Згодом у багатьох людей почав розвиватись туберкульоз та інші хвороби. Хворих ізолювати не було куди. Взагалі

санітарна справа в таборах була поставлена нижче всякої критики"[12; 35]. Подібним чином Ю.Тютюнник описує і табірний режим, де українці утримувались фактично як в'язні, а не як союзники, і підкреслює, що моральний стан вояків був тяжким [13; 36-37].

Порівнюючи його спогади з іншими мемуарами, маємо великі розходження. Так у О.Удовиченка про життя в таборах залишилось навіть приємне враження: "За короткий час вояки перебороли тяжкі моральні переживання, відпочили фізично, й не гаючи часу приступили ...до удосконалення своїх знань – розпочали військовий вишкіл, налагодили культурно-освітню роботу. У таборах розпочалась жвава праця й очікування того часу, коли вояків знову буде покликано до зброї" [14; 187]. Далі перед нами очима О.Удовиченка постає ще більш життєрадісна картина: "Було засновано військові школи, культурно-освітні курси, відкрито різні майстерні, побудовано церкву, театр, організовано хори, літературні гуртки, видавалися свої газети, журнали, книжки. Частину вояків відправили на працю за межами таборів. Життя в таборах вирувало"[15; 187].

Складається враження, що Ю.Тютюнник та О.Удовиченко перебували в цей період, але кожен окремо, в різних країнах, і в різних таборах, та ще й пишуть про різних людей з різним настроєм. В усякому разі їх спогади спростовують один одного. Хоча цілком можливо, що табори могли розрізнятися між собою, але не з такими контрастами. Скоріш всього, істина десь посередині, адже мемуарний жанр дуже суб'єктивний. В усякому разі існує необхідність подальшого і більш глибокого вивчення даної проблеми із залученням інших джерел, в тім числі польських документальних матеріалів. Як на нашу думку, Ю.Тютюнник із відомих причин акцентує увагу лише на труднощах, пов'язаних з перебуванням на чужій території, і замовчує позитивне. Щодо О.Удовиченка, та наведені уривки з його спогадів виглядають дуже оптимістично і лише в рожевих фарбах. При цьому автор ігнорує гострі проблеми, які не могли не виникнути в конкретній ситуації перебування українських вояків на чужій землі.

Продовжуючи розгляд мемуарів Ю.Тютюнника зазначимо, що в них ще чимало такого, що є цікавим, але водночас потребує уточнення, перевірки, тобто подальшого вивчення. От, наприклад, він повідомляє, як польський генштаб готував вторгнення на Україну та організував повстання на її території, і в них прийняли участь польські офіцери. При цьому Ю.Тютюнник наголошує, що саме він писав для польського міністерства закордонних справ проект відповідей на протести уряду Радянської України. Якщо це дійсно так, то в історії дипломатії такі випадки трапляються не часто. Даючи узагальнюючу оцінку україно-польським стосункам в досліджуваній період, Ю.Тютюнник категорично вважає, що "поляки полюбили Україну, як кіт любить сало" [16; 100] і зазначає, що "серед українських еміграційних сил, що опинились у Польщі, відбувається еволюція не на користь полякам"[17; 100].

Необхідно сказати, що мемуари Ю.Тютюнника сподобались радянському керівництву України, але він так і не отримав обіцяної амністії і в 1929р. був розстріляний. Відношення до його особи та мемуарів неоднозначне і суперечливе, так як і той час в якому відбувалось багато суперечливих подій. Зрозуміло одне, що Ю.Тютюнник неординарна особа в історії україно-польських стосунків, а його мемуари при відповідному кваліфікаційному розгляді є помітним джерелом, яке потребує неупередженого, але критичного ставлення.

Щодо конкретних прикладів, Ю.Тютюнника, маємо розглядати їх без емоцій і в контексті подій.

По-перше, між обома народами існувала давня ворожнеча, яку, ще й розпалювали і намагались використати вороги обох країн. Крім того, ще незадовго до згадуваних подій українці і поляки воювали між собою на території Західної

України, а частина Української Галицької Армії на боці червоних і Денікіна. Тому належні союзницькі стосунки, втім числі на побутовому рівні, не могли відразу сформуватися, для цього був потрібен час і успіх у спільних діях, чого якраз і не вистачало. Особливо гостро і відчутно невдачі позначилися на українській стороні, яка попри свої зусилля, великі жертви і сподівання, не змогла зберегти свою державність навіть на обмеженій території. Саме через погляд крізь цю трагічну обставину в Україні відбулось та ще й відбувається оцінка Варшавського договору 1920р. з Польщею.

Дуже суб'єктивні, але наповнені великим фактичним матеріалом та оригінальними спостереженнями і висновками залишив В.Винниченко у своїй історії революції на Україні під назвою "Відродження нації". В третій частині його спогадів йдеться і про україно-польські стосунки. Перебуваючи під впливом ідеології марксистів і симпатизуючи їм, В.Винниченко прямолінійно і негативно оцінює діяльність урядів України – УНР і ЗУНР в контексті військово-політичної ситуації та їх стосунки з Польщею у 1919 році: "І обидва ці уряди орієнтувалися на ворогів українського народу, обидва хотіли врятувати свою маленьку владу й свій клановий інтерес, на якій панували з поміччю ворогів усієї України, а через те один шукав допомоги в одного кота – польській шляхти, а другий у другого – Денікіна" [18; 470].

Майбутні роки, які Винниченко на своє щастя провів в еміграції, показали хто найбільш небезпечний кат для України, і як важливо було втримати свою владу хоча б на клановій своїй землі. Судячи з того, що пізніше писав у листі Сталіну Винниченко [19; 197-205], він і сам зрозумів деякі свої помилки і позбувся ілюзій. З урахуванням цього україно-польський союз 1920 р. не заслуговує безапеляційної оцінки як "зрада національних інтересів", хоч він мав чимало вад. Та в основному лише їх змогли вгледіти багато хто із сучасників та дослідників.

З усього сказаного можна зробити деякі висновки.

Не дивлячись на значні суперечності, українські та польські патріоти змогли вірно визначити свого найбільш небезпечного ворога в боротьбі за власну національну державність. Вони зуміли переступити через вікову ворожнечу і спробували подолати взаємне недовір'я і наслідком цього стало підписання в квітні 1920 року Варшавського договору між ними, який і зараз оцінюється неоднозначно. Однак, повністю подолати існуючі протиріччя і налагодити дійсно міцні союзницькі стосунки сторони так і не спромоглися. Ризький, 1921 року, договір між Польщею і Радянською Росією перекреслив попередні домовленості і сподівання ще більше посиливши двозначність політики Польщі. Результатом цього стало те, що український народ надовго опинився під владою радянського тоталітаризму, а в 1939 р. в результаті агресії з боку двох тоталітарних режимів відбулась національна катастрофа Польської держави. Тому даючи сучасну оцінку Варшавського договору на науковому, а не на емоційному рівні, можна стверджувати, що він попри всі вади надавав Україні, ціною болісних втрат, можливість зберегти свою державність хоча б на обмеженій території.

Уважне та критичне вивчення мемуарів учасників драматичних подій 1919-1920 рр. разом із співставленням їх з іншими джерелами допомагає відтворити деякі важливі і цікаві деталі стосунків між Україною і Польщею в доленосний для них період.

В сучасних умовах український і польський народи зробили висновки з минулого. Вони здійснили свій історичний вибір і кожен своїм шляхом, долаючи перешкоди, прямує до головної мети, якою є гідне життя людей.

Список джерел та літератури

1. Тютюнник Ю. З поляками проти Вкраїни. – Харків: Державне видавництво України, 1924. (Репринтне видання 1990 р.).
2. Там само.
3. Там само.
4. Там само.
5. Там само.
6. Удовиченко О. Україна у війні за державність. -К.:Україна, 1995.
7. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. -К., 1994.
8. Там само.
9. Там само.
10. Гольдейвейзер А.А. Из киевских воспоминаний. – Революция на Украине по мемуарах белых. – Государственное издательство М.-Л.– 1930. (Репринтное издание 1990г.).
11. Тютюнник Ю. Вказана праця.
12. Там само.
13. Там само.
14. Удовиченко О. Вказана праця.
15. Там само.
16. Тютюнник Ю. Вказана праця.
17. Там само.
18. Винниченко В. Відродження нації: В 3-х ч. (Репринтне відтворене видання 1920р.)-К., 1990, ч. III.
19. Винниченко В. Открытое письмо Сталину и членам ВКП //Дружба народов, 1982. – №12, с. 197-205.

Удк 629. 5 (091) (477)

Н.О.Рижева

ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СУДНОБУДІВНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ У 20-30 РР. ХХ СТ.

Унаслідок соціально-політичних змін, що відбулися наприкінці ХХ ст. в Україні, суднобудівна промисловість опинилася у нових складних економічних та ринкових умовах. Вочевидь, лише продумане державне регулювання, відповідна фінансова підтримка дозволять відновити її конкурентоспроможність.

Розвиток українського суднобудування у ХХІ ст. є неможливим без урахування і виваженого використання набутку, накопиченого в минулому. Пильної уваги заслуговує досвід розроблення форм управління цією галуззю промисловості у 20-30-х рр. ХХ ст. У зазначений період керівні структури щойно утвореної Радянської держави виробили власну систему регулювання як суднобудуванням, так і економікою в цілому.

На підставі наявної літератури, джерел автор статті робить спробу окреслити провідні тенденції розвитку означеної галузі промисловості у контексті морського цивільного суднобудування відповідно до актуальних історичних оціночних позицій.

У 20-30-і рр. ХХ ст. суднобудівна промисловість стає своєрідним полігоном відпрацювання нової партійно-радянської управлінської системи, створення якої почалося з проголошенням України Радянською республікою (УСРР, з 1937 р. – УРСР) і утворенням єдиного політико-економічного комплексу з РСФРР.

Керування суднобудівною промисловістю України центральними органами РСФРР здійснювалося ще до утворення СРСР. 24 березня 1921 р. Раднарком РСФРР ухвалив постанову “Про державне суднобудування”, згідно з якою передбачалося все залізне і залізобетонне суднобудування зосередити у компетенції Вищої Ради Народного Господарства (ВРНГ), де створювалося Управління суднобудування – Центросудбуд.

Формально наділена функціями управління “народним господарством” республіки, ВРНГ України (створена в 1919 р), реальними повноваженнями не володіла. Управління суднобудівними підприємствами УСРР здійснювалося

Центросудобудом у Москві.

З огляду на роль суднобудівної промисловості в забезпеченні обороноспроможності країни і морських транспортних перевезень, партійно-радянський апарат, розглядаючи дану галузь як об'єкт першочергової уваги. Відповідно до загальних політичних настанов більшовиків суднобудівні заводи республіки націоналізувалися. На початку 20-х рр. XX ст. розробляються організаційно-структурні форми керування суднобудуванням, що ґрунтувалися на жорсткому централізованому регулюванні й бюрократичному контролі. Цьому значною мірою сприяли трести. У серпні 1922 р. в Харкові було створено Південний машинобудівний трест, що об'єднував такі миколаївські суднобудівні заводи, як "Наваль" і "Тремсуд" (до складу "Тремсуду" входили "Руссуд", "Темвод", "Ремсуд").

Севастопольський морський завод (раніше Севастопольський суднобудівний завод) перебував у підпорядкуванні Відділу металу ВРНГ. Роботу підприємства контролював безпосередньо Центросудбуд. (Нагадаємо, у той час Крим перебував у складі РСФРР).

У середині 20-х рр. XX ст. суднобудівні підприємства утворили Південний суднобудівний трест (ПСТ), до складу якого, крім вищеназваних, входив Одеський суднобудівний і судноремонтний завод ім. А. Марті.

Як одна з найбільш складних галузей важкого машинобудування, що зазнала після Першої світової і громадянської воєн значних втрат (більшість підприємств зруйновані), суднобудування відроджувалося повільніше від інших галузей промисловості. Відновлення виробничих потужностей підприємств у досліджуваній період здійснювалося практично без Союзної державної допомоги і фінансування. До 1923 р. з центрального бюджету не надходило жодних асигнувань для ремонту й підтримки виробничих потужностей підприємств суднобудівної галузі України. Капітальний ремонт споруд та устаткування проводився заводами за рахунок мобілізації внутрішніх ресурсів [1].

Основними напрямками роботи підприємств у першій пол. 20-х рр. XX ст. були добудовування, відновлення і капітальний ремонт суден, зведених до 1917 р. Заводи морського суднобудування випускали також і непрофільну продукцію, зокрема сільськогосподарський інвентар [2].

Своєрідним рубежем у партійно-радянському керівництві економікою СРСР стає 1925 рік, коли починається форсування розвитку важкої промисловості країни. Валютні кошти на індустріалізацію передбачалося збільшити за рахунок вивозу нафти, лісу, сировини за допомогою морського торгового флоту. Саме це й обумовило необхідність відродження цивільного суднобудування, вимагало будівництва нових суден. Радянське керівництво у кардинальних, термінових заходах відновлення суднобудування акцентувало увагу не на збільшенні фінансування і наданні реальної, господарської незалежності підприємствам, а на жорсткому плануванні, визначенні "перспективних" завдань розвитку галузі.

У суднобудуванні перспективне планування апробувалося ще до створення п'ятирічних планів розвитку економіки України й СРСР в цілому. У серпні 1925 р. приймається перша перспективна п'ятирічна програма розвитку цивільного суднобудування в СРСР 1925/26-1929/30 рр., в якій першочерговим завданням було створення морського транспортного флоту – лісовозів, рефрижераторів і нафтоналивних суден.

Одночасно з розробленням програм передбачається низка заходів щодо технічного забезпечення запланованих суден. У березні 1925 р. в складі Судотресту створюється Центральне технічне бюро, перетворене пізніше на Центральне бюро з морського суднобудування – першу самостійну проектно-конструкторську організацію радянського суднобудування.

У той же час на Миколаївському суднобудівному заводі ім. А. Марті працювало власне конструкторське бюро, що розробляло проектну документацію першого танкера, створеного колективом підприємства в середині 20-х рр. XX ст. – “Красный Николаев” (пізніше “Эмбанефть”) [3]. (Назви суден подаються згідно з вихідною – російською мовою).

Першими побудованими транспортними суднами в УСРР стали майже одночасно закладені у листопаді 1925 р. танкер “Красный Николаев” (“Эмбанефть”) – завод ім. А. Марті; лісовоз “Михаил Фрунзе” – Севморзавод [4].

З ухваленням першого п'ятирічного плану розвитку економіки СРСР на 1928-1932 рр. затверджену раніше суднобудівну програму було відкориговано і прийнято 27 липня 1928 р. Радою Праці й Оборони. У 1929 р. план морського цивільного суднобудування знову коригується у бік збільшення, зокрема передбачається створення 216 морських суден вантажопідйомністю 918 тис. т та 186 траулерів [5].

Суттєво зросла і програма для суднобудівних підприємств України. За першим варіантом плану “Південними заводами” (так називалися в управлінських документах того періоду заводи України) передбачалося будівництво 69 суден вантажопідйомністю понад 260 тис. т. Проте 3 листопада 1929 р. на об'єднаному засіданні президії ЦКК ВКП(б) та колегиї НК РКІ СРСР приймається рішення “збільшити програму побудови комерційних морських суден Південними суднобудівними заводами за п'ятирічку 1928/29-1932/33 рр. до 264 суден вантажопідйомністю 544520 т...” [6].

Планові завдання не відповідали виробничо-технічним можливостям суднобудівних заводів України. У середині 20-х рр. XX ст. технічне устаткування підприємств республіки, яке практично не поновлювалося з початку Першої світової війни, сягнуло 40-43 % фізичного ступеня зносу, що, безумовно, позначилося на темпах будівництва суден [7].

У 20-30-ті рр. XX ст. показовим є створення заводами України перших “великих танкерів”. Так “Красный Николаев” (“Эмбанефть”), закладений миколаївським заводом ім. А. Марті у 1925 р., зводився чотири роки (46 місяців). Танкер “Азербайджан”, закладений у 1929 р. як одне з перших суден на заводі “Руссуд”, що почав відроджуватися (з 1923 по 1928 р. підприємство перебувало на консервації), був спущений на воду в 1931 р., але до складу флоту він увійшов лише у 1938 р. (через дев'ять років) [8].

Прийнятий для Севастопольського морського заводу перший п'ятирічний план з суднобудування також було складено без необхідного коригування з огляду на конкретну виробничу ситуацію. Завищена за своїми показниками суднобудівна програма, планована радянськими державними управлінськими структурами, була приречена на провал, уникнути якого вдалося шляхом заміни власне суднобудування на розширення обсягів судноремонтних робіт [9].

Лише з 1927 р. матеріально-технічна база Одеського заводу ім. А. Марті дозволила розпочати суднобудування, поєднуючи його з судноремонтними роботами [10].

Функціонування підприємств суднобудівної галузі УСРР і СРСР порушувалося постійними структурними змінами в її управлінні. У ході виконання першого п'ятирічного плану відбуваються чергові організаційні реформування. Наказом по ВРНГ СРСР від 30 листопада 1929 р. на базі раніше чинних трестів було створено державне Всесоюзне об'єднання морського суднобудування – “Союзверфь”. До його складу увійшли усі заводи СРСР, що займалися морським суднобудуванням, у тому числі миколаївські – ім. А. Марті та “Руссуд” (у лютому 1930 р. його перейменовано на завод ім. 61 комунара) і Севморзавод.

Внаслідок реформування, до початку 1932 р. “Союзверфь” стала складним

комплексним утворенням, до якого увійшли промислові підприємства, проектувальні установи, будівельні організації, науково-дослідний інститут та мережа навчальних закладів на території України у Харкові, Миколаєві та Севастополі [11]. У Харкові знаходилася філія правління "Союзверфи", а центральні установи – у Ленінграді та Москві.

Організаційні реформи, структурні зміни центральних органів управління могли принести дієві результати за умови забезпечення суднобудівної промисловості фінансуванням необхідним для вдосконалення матеріально-технічної бази заводів і будівництва нових суден. Однак, як і раніше суднобудівна програма майже не підкріплювалася фінансовими ресурсами.

Протягом перших років п'ятирічки (до 1931 р.) на реконструкцію найбільших суднобудівних заводів "Південного регіону" – миколаївських ім. А. Марті, ім. 61 комунара, "Ремсуд", та Севморзавод – було отримано всього 4,6 млн. руб. Натомість як загальна вартість таких робіт визначалася асигнуваннями в розмірі 69,2 млн. руб. Отже, на виробничо-технічні потреби підприємствами було витрачено лише 6,65% необхідної суми. Дещо зросло державне фінансування суднобудівної промисловості на початку 30-х рр. "Південна група" підприємств у 1931 р. одержала 11 млн. руб., у 1932 р., останньому році п'ятирічки, – 16,6 млн. руб. Наведені вище статистичні дані дозволяють констатувати, що і ці дотації далекі від тих капіталовкладень (69,2 млн. руб.), які були потрібні для реконструкції заводів. Реальний ефект навіть від таких коштів можна було досягти тільки в наступній п'ятирічці [12].

Відсутність необхідного державного бюджетного фінансування, слабка матеріально-технічна база, низька кваліфікація робітників, не завжди продуманий підбір керівних кадрів, завищені планові завдання – все це було характерним для державно-бюрократичних структур управління цивільним морським суднобудуванням.

У січні 1933 р., підводячи загальні підсумки реалізації планових завдань, ЦК ВКП(б) констатував "успішне виконання п'ятирічного плану за чотири роки". По морському суднобудуванню відзначалося виконання плану з валової продукції на 128,1 % [13]. Перевиконання п'ятирічного плану з морського суднобудування можна вважати першою спробою фальсифікації офіційними органами планових підсумків і подання бажаного за дійсне. П'ятирічна програма суднобудування була далекою від виконання, про що свідчать статистичні дані заводів "Південного регіону". До початку 1932 р. миколаївський суднобудівний завод ім. А. Марті виконав програму будівництва транспортних суден на 71,5 %, із загальною вантажопідйомністю 49,5 %; відповідно, Севморзавод – на 57 % від плану та з 49,3 % вантажопідйомності [14].

За 1928-1932 рр. суднобудівними підприємствами було передано замовникам усього 78 морських транспортних суден загальною вантажопідйомністю 240 тис. т, або 36-40 % від запланованого. Одночасно, за роки першої п'ятирічки Радянський уряд придбав за кордоном для цивільного флоту 58 суден вантажопідйомністю близько 260 тис. т. Отже, суднобудівна промисловість СРСР в розглянутий період забезпечила тоннаж морського транспортного флоту лише на 50 % [15].

Проте об'єктивний науковий підхід до процесів, що відбувалися в суднобудуванні України протягом 1928-1932 рр., дозволяє стверджувати: суднобудівні підприємства вийшли з глибокої кризи. У республіці фактично заново була створена дана галузь промисловості, у тому числі й морське цивільне суднобудування. Наведемо статистику, що підтверджує це вихідне положення. Якщо в 1928-1929 рр. обсяг валової продукції (у цінах 1926-1927 рр.) на миколаївських заводах – ім. А. Марті та ім. 61 комунара – склав 16 млн. руб., то до січня 1932 р. він сягнув (сумарно) 93,8 млн. руб. Відповідно на Севморзаводі: у

1928-1929 рр. – 8,4 млн. руб., а до початку 1932 р. – 52,7 млн. руб. [16].

У 1932 р. обсяг суднобудівного виробництва СРСР у порівнянні з 1928 р. на заводах морського суднобудування збільшився в 2,56 рази при річних темпах зростання близько 20 % [17].

На початку 30-х рр. XX ст. здійснюються чергові структурні зміни в управлінні економікою Радянського Союзу. Основним змістом державного регулювання стає жорсткий централізований контроль над виробництвом і розподілом продукції. Специфіка радянської економіки, заснованої на державній власності, позначається новим терміном – “Народне господарство”.

У суднобудівній галузі промисловості попереднє планування “Союзверфью” на другу п’ятирічку (1933-1937 рр.) зводилося до таких показників: побудувати 290 морських вантажних суден загальною вантажопідйомністю 1,8 млн. т; вантажопасажирські судна місткістю 35 тис. т вантажу і 40,5 тис. чол.; 161 траулер, 200 буксирів, 11 криголамів, а також значну кількість суден технічного флоту й катерів [18]. Статистика демонструє “розмах” планів, без належного наукового обґрунтування.

В офіційно затверджених показниках розвитку суднобудівної промисловості СРСР XVII з’їздом ВКП (б) (лютий 1934 р.) на п’ять років не було кількісних та якісних завдань щодо цивільного морського суднобудування [19]. Відсутній був розподіл асигнувань необхідних для розвитку галузі за роками п’ятирічки; не вказувалася кількість суден запланованих для будування за регіонами. У перспективних програмних державних документах констатувалися переважно загальні показники: “...тоннаж лише морських транспортних суден, запроектованих для будування у другій п’ятирічці, складає 626 тис. т водотоннажності” [20].

У зв’язку з пріоритетністю у новій п’ятирічці програми військового кораблебудування, не здійснювалося планування будівництва морських цивільних суден у загальному обсязі щорічного виробництва суднобудівної промисловості. У липні 1933 р. Рада Праці й Оборони прийняла постанову “Про програму військово-морського будівництва на 1933-1937 рр.”, для виконання якої застосовувалися фактично всі потужності суднобудівної промисловості. З 1934 р. морське цивільне суднобудування значно скорочується, сповільнюються темпи будівництва суден.

Зміни у структурі виробничої діяльності суднобудівної промисловості, її “мілітаризація” призводять до чергових організаційних змін у керівництві суднобудуванням. Ростає число суб’єктів центрального управління галуззю в СРСР та УРСР, що витлумачувалося як необхідністю звуження підконтрольної сфери управління, так і збільшенням обсягів виробництва, які нібито вимагали жорсткого регулювання.

У квітні 1933 р. в Наркомважпромі (Народному комісаріаті важкої промисловості, організованому замість ВРНГ СРСР у 1932 р.) створюється Головне управління суднобудівної промисловості, згодом поділене на два відділи: Голоvmорпром і Голоvрічпром. У 1936 р. з Наркомважпрому було виділено як самостійний Наркомат оборонної промисловості. До його складу увійшов Голоvmорпром як Головне управління суднобудівної промисловості.

У Голоvmорпром із “Союзверфи” перейшли провідні суднобудівні заводи СРСР, серед яких були: миколаївські – ім. А. Марті, ім. 61 комунара і Севастопольський морський завод.

Паралельно з реорганізацією управління суднобудівною промисловістю здійснювався процес реконструкції виробничої бази підприємств. Не зупиняючись детально на цій проблемі (їй буде присвячене окреме дослідження), відзначимо, що реконструкція і технічне переозброєння заводів України, започатковані в період першої п’ятирічки, практично були реалізовані в роки другої [21].

Технічна модернізація підприємств сприяла інтенсифікації виробництва. У

1930-1938 рр. миколаївські заводи ім. А. Марті та ім. 61 комунара, орієнтуючись на кращі досягнення світового танкобудування, створили серію танкерів типу "Эмбанефть" і "Моссовет". Танкери цих типів мали поздовжню систему набору й дизелі системи "Зульцер", виготовлені не лише в Німеччині, але й на миколаївському заводі ім. А. Марті. Судна в процесі експлуатації продемонстрували високі технічні і морські якості [22].

На заводі ім. 61 комунара новим типом цивільних суден стали суховантажники першої серії, типу "Цюрупа". У 1932-1934 рр. було спущено на воду великі для свого часу суховантажні судна (кожне вантажопідйомністю близько 12 тис. т) другої серії – "Труд" і "Диктатура" ("Пролетарий"). Добудовування суховантажників через зрив поставок затягувалося, а з початком Великої Вітчизняної війни припинилося взагалі [23].

Провідною виробничою спеціалізацією Севастопольського морського заводу у роки другої п'ятирічки стає судноремонт, обсяг якого сягав до 70 % планових завдань. Підприємство не припиняло і суднобудівної діяльності: були передані замовнику суховантажники "Рыбинск" (1934 р.), "Сызрань" (1936 р.), створювалися морські буксири, пасажирські катери, криголами [24].

Одеським заводом ім. А. Марті у 1928-1935 рр. побудовано три серії курортних пасажирських катерів-теплоходів типів: "Заря" (114 брутто рег. т), "Норд" (209 брутто рег. т), "Курортник" (85 брутто рег. т). Одночасно основні виробничі потужності заводу забезпечували ремонт морських суден Чорноморського цивільного флоту [25].

У 1933-1937 рр., як зазначалося вище, матеріально-виробничі ресурси суднобудівних заводів України були спрямовані на будівництво військового флоту. Порівняно з першою п'ятирічкою обсяг цивільного суднобудування скоротився майже в 1,5 рази. Протягом другої п'ятирічки суднобудівними заводами СРСР було побудовано лише 38 транспортних суден сумарною вантажопідйомністю до 160 тис. т. І це при тому що, п'ятирічний план передбачав: щорічний випуск морських суден заводами дозволить досягти в 1937 р. сумарної вантажопідйомності до 626 тис. т [26].

Починаючи з 1933р., радянське керівництво зорієнтоване на збільшення обсягів цивільного флоту за рахунок закупівлі суден за кордоном. У валовій реєстраційній місткості суден це виражалося в такий спосіб: у 1933 р. – 49 тис. рег. т (придбано за кордоном); у 1934 р. – 77 тис. рег. т; так у 1935 р. за кордоном було закуплено 50 суден загальною місткістю – 220 тис. рег. т. [27].

У роки третьої п'ятирічки (1938-1942 рр.) програми цивільного морського суднобудування ще більше скорочуються. При цьому будівництво морських суден проводиться за "залишковим" принципом, а військове кораблебудування визначило пріоритети виробничої спрямованості усієї промисловості. Потужності суднобудівних заводів використовувалися в першу чергу для потреб Військово-Морського флоту.

На підприємствах України випуск цивільних суден нерідко затягувався, перетворюючись на "довгобуд". Для морського торгового флоту переважно добудовувалися судна, спроектовані й закладені до початку п'ятирічки. Так, на Миколаївському суднобудівному заводі ім. 61 комунара рудовози "Полина Осипенко" (колишн. "Строительство") і "Анатолий Серов" (колишн. "Коллективизация") було спущено на воду в 1933 і 1934 рр. Однак до складу флоту вони увійшли лише в 1938 і 1939 рр. відповідно [28].

Велика насиченість військовими замовленнями змушувала миколаївські заводи передавати добудовування суден для цивільного флоту іншим підприємствам: Херсонському заводу ім. Комінтерну, Маріупольському судноремонтному заводу та ін. [29]. Це привело до того, що деякі судна так і не

увійшли до лав флоту до початку війни.

Безумовним досягненням суднобудівної промисловості України в ці роки було створення на Миколаївському заводі ім. А. Марті для Головного управління Севморпуті двох криголамів: "Л. Каганович" (у складі флоту з 1939 р.) і "А. Микоян" (введено у експлуатацію після початку війни) водотоннажністю 11 тис. т, двигуни потужністю 10 тис. к.с. Перший криголам будувався 38 місяців. Другий, у зв'язку з перебоями в постачанні обладнання, – 50 місяців. Будівництво криголамів здійснювалося виключно за рахунок матеріалів, механізмів та устаткування підприємств Радянського союзу [30].

В роки третьої п'ятирічки свідченням "мілітаризації" суднобудівної промисловості було практичне припинення виробництва цивільних суден. В 1938-1940 рр. (третья п'ятирічка у зв'язку з початком війни не була завершена) заводи здали морському торговому флоту тільки 10 суден вантажопідйомністю 37.7 тис. т.

Для уряду СРСР стає традиційною практика поповнення складу морського цивільного флоту за рахунок придбання суден за кордоном. Усього з 1928 по 1940 рр. (протягом трьох п'ятирічок) в іноземних підприємств було закуплено 138 суден загальною вантажопідйомністю 521 тис. т. У той же час, в СРСР було побудовано 112 суден загальною вантажопідйомністю 402,5 тис. т [31].

У 20-30-ті рр. XX ст. (до початку Великої Вітчизняної війни) підприємства УРСР побудували для Чорного й Азовського морів 2 вантажопасажирських теплоходи, 2 вантажних пароплави, 25 вантажних теплоходів, 12 танкерів, 6 курортних катерів-теплоходів [32].

Таким чином, неупереджений історичний аналіз виробничих реалій суднобудівної промисловості України дозволяє зробити автору такі висновки: у досліджуваній період підприємства накопичили досвід будівництва різних типів цивільних суден – вантажопасажирських, наливних, службово-допоміжних, криголамів, а також доків. У практику суднобудування запроваджується серійне виробництво. Конструктивною особливістю споруджуваних суден стають пристосування до плавання в умовах криги. Зводяться судна з криговим підсилюванням, та посиленими гребними валами і гвинтами. На миколаївському заводі ім. А. Марті було освоєно випуск дизельних двигунів. Продукція, що випускалася підприємствами республіки на той час, відповідала рівню світових стандартів. Можна констатувати відмову від практики закупівлі судового устаткування за кордоном.

У 20-30-ті рр. XX ст. реалізується принцип планування як необхідний чинник розвитку суднобудівної промисловості та економіки в цілому. Основний недолік у цьому аспекті полягав у ненауковому підході партійно-радянських управлінських структур до обґрунтування кількісних (статистично – планових) показників загального розвитку суднобудування.

Програми цивільного суднобудування у 30-ті рр. XX ст. залежали від постійно зростаючого обсягу будівництва підводних човнів, бойових кораблів і допоміжних суден Військово-Морського флоту. Це негативно вплинуло на джерела поповнення морського торгового флоту: переважало придбання суден в іноземних виробників, як і до революції 1917 р.

Орієнтація на військове кораблебудування як пріоритетне призводить до "мілітаризації" виробничої діяльності підприємств і звуження профільної спрямованості суднобудівної промисловості.

Джерела та література

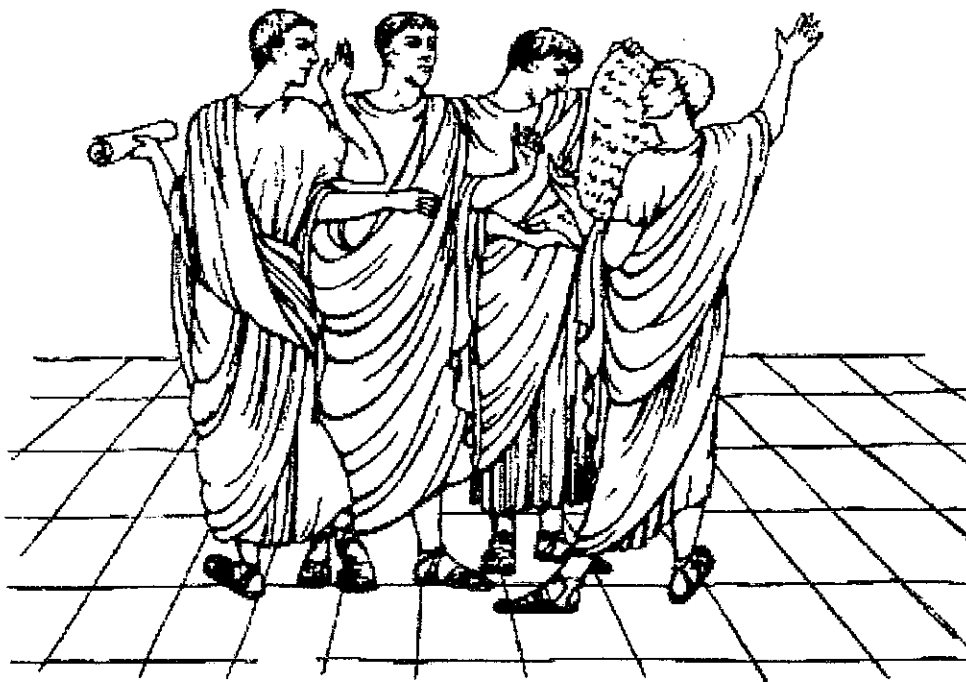
1. Історія народного господарства Української РСР. У трьох томах, чотирьох книгах. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1984. – С.158; Державний архів Миколаївської області, ф. 577, оп. 1, спр. 204, арк. 21.

2. Корабелы Севастополя. – Ленинград: Судостроение, 1983. – С. 96; Кац Р.С., Златопольская О.М., Смирнов А.И. Черноморский судостроительный – 1898-1972. – Ленинград: Судостроение, 1973. – С. 176.
3. Зубов Н.Б. Развитие проектирования морских и речных судов // Судостроение. – 1985. – № 8. – С. 77.
4. Корабельная летопись. – Севастополь: Арт-Принт, 2003. – С.170; Плясков Л.А., Кучеренко Л.М. Наш Черноморский. 1897-1987. – Москва: Мысль, 1989. – С.92-93; Красный Николаев // Газета Николаевского окружкома КП(б)У, Окрисполкома. – 1925. – 11, 13 июня, 12 ноября.
5. Зубов Б.Н., Нарусбаев А.А. Судостроение в годы первых пятилеток // Экономика судостроительной промышленности. – 1987. – № 3. – С.6.
6. Державний архів Миколаївської області, ф. 578, оп. 1, спр. 1008, арк. 53 зв.-54.
7. Десять лет советского судостроения. – Ленинград, 1932. – С.37.
8. Корабли – наша гордость. (Указатель замечательных и выдающихся кораблей и судов, построенных за два века существования верфи на Ингуле 1790-1990 гг.). – Николаев, 1990. – С. 22; Десять лет советского судостроения. – Ленинград, 1932. – С. 23; Державний архів Миколаївської області, ф. 578, оп. 1, спр. 1008, арк. 53.
9. Корабелы Севастополя. – Ленинград: Судостроение, 1983. – С. 112,128.
10. Шевченко Ф.М., Залесский Н.А. Юбилей Черноморского торгового флота // Судостроение. – 1985. – № 1. – С.69-70.
11. Десять лет советского судостроения. – Ленинград, 1932. – С. 5-7.
12. Там само. – С.40.
13. Нарусбаев А.А. Становление Отечественного гражданского судостроения // Судостроение. – 1993. – № 11-12. – С. 63.
14. Десять лет советского судостроения. – Ленинград, 1932. – С. 9.
15. История отечественного судостроения: В пяти томах. / Под ред. акад. И.Д. Спасского. – С.-Петербург: Судостроение, 1996. – Т. 4. – С. 10; Нарусбаев А.А. Становление Отечественного гражданского судостроения // Судостроение. – 1993. – № 11-12. – С. 63.
16. Десять лет советского судостроения. – Ленинград, 1932. – С. 8.
17. Нарусбаев А.А. Становление Отечественного гражданского судостроения // Судостроение. – 1993. – № 11-12. – С. 63.
18. Судостроение и судоходство. – 1932. – №4-5. – С. 171-174.
19. XVII съезд ВКП(б): Стенографический отчет. М.: Партиздат, 1934. – С. 474.
20. Логинов С.П. Основные вопросы развития судостроения СССР во втором пятилетии // Судостроение. – 1936. – № 1. – С. 54.
21. Десять лет советского судостроения. – Ленинград, 1932. – С. 33-34.
22. Малярчук А.А. Верфь на Ингуле. – Ленинград: Судостроение, 1989. – С.145; Державний архів Миколаївської області, ф. 578, оп. 1, спр. 803, арк. 48-52.
23. Корабли – наша гордость. (Указатель замечательных и выдающихся кораблей и судов, построенных за два века существования верфи на Ингуле 1790-1990 гг.). – Николаев, 1990. – С. 23.
24. Усольцев В.С. Построены кораблями Севастополя. – Севастополь: Ахтиар, 1995. – С. 47-51; Корабелы Севастополя. – Ленинград: Судостроение, 1983. – С. 121; Корабельная летопись. – Севастополь: Арт-Принт, 2003. – С. 173.
25. Шевченко Ф.М., Залесский Н.А. Юбилей Черноморского торгового флота // Судостроение. – 1985. – № 1. – С. 69.
26. Нарусбаев А.А. Становление Отечественного гражданского судостроения // Судостроение. – 1993. – № 11-12. – С. 65.
27. О составе советского торгового флота и его работе в 1935 г. // Судостроение. – 1935. – № 11. – С. 25; Логинов С.П. Основные вопросы развития судостроения СССР во втором пятилетии // Судостроение. – 1936. – № 1. – С. 54-56.
28. Корабли – наша гордость. (Указатель замечательных и выдающихся кораблей и судов, построенных за два века существования верфи на Ингуле 1790-1990 гг.). – Николаев, 1990. – С. 25.
29. Малярчук А.А. Верфь на Ингуле. – Ленинград: Судостроение, 1989. – С. 163; Корабли – наша гордость. (Указатель замечательных и выдающихся кораблей и судов, построенных за два века существования верфи на Ингуле 1790-1990 гг.). – Николаев, 1990. – С. 23.
30. Плясков Л.А., Кучеренко Л.М. Наш Черноморский. 1897-1987. – Москва: Мысль, 1989. – С. 112-113; Правда // Орган ЦК и МК ВКП(б). – 1938–14 января; Шлях індустріалізації // Орган Миколаївського МК КП (б)У та МРПС. – 1936. – 26 грудня.
31. Эдлинский С. Морской транспорт СССР за 40 лет Советской власти // Морской флот. – 1957. – №7. – С. 9.
32. Шевченко Ф.М., Залесский Н.А. Юбилей Черноморского торгового флота // Судостроение. – 1985. – № 1. – С. 71.

Ryzheva Nadia Olexandrivna Mykolayiv State University named after O.V. Sukhomlynsky

GENERAL TENDENCIES OF THE DEVELOPMENT OF SHIPBUILDING IN UKRAINE IN THE 20TH – 30TH OF THE XX CENTURY

The article studies the structural changes in management of the industrial activity in shipbuilding of Ukraine in the 20th – 30th of the XX century.

Повідомлення

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ІСТОРІЯ (МАРГІНАЛЬНІ ЗАМІТКИ)

Пересматривая прошлое, невольно поддаёшься пессимизму: все повторяется. Прогресс имел место в гораздо меньшей степени, нежели нам хочется думать. Не думаю, что собеседования Рональда Рейгана с его референтами носили более цивилизованный характер, чем разговоры Фридриха Первого с придворными. Барбаросса не понимал психологии итальянских городов-коммун... а Джордж Буш-младший, как установлено, не знает, где находятся Балканы. Пессимизму истории я противопоставляю оптимизм рассказывания истории.

Умберто Эко.

Одною з стійких тенденцій сучасної історичної науки є постійне зростання інтересу істориків до міждисциплінарного дослідження творчої діяльності та довготермінових інтелектуальних процесів в сфері гуманітарного (в першу чергу історичного), соціального та природничо-наукового знання в їх конкретному соціокультурному контексті і на базі інтеграції історії ідей, соціально-інтелектуальної історії та мікроаналітичних підходів “нової культурно-інтелектуальної історії” [1]. Такий підхід ставить доволі широке коло проблем, пов’язаних з вивченням різноманітного розумового інструментарію, історичних способів концептуалізації навколишнього середовища та соціуму, всіх форм, засобів та інститутів інтелектуального спілкування, а також продуктів людського інтелекту. У зв’язку з цим хотілося б розглянути наступні важливі, на наш погляд, для історика питання: 1) предметне поле інтелектуальної історії; 2) інтелектуальна історія та історія історичної науки (історіографія), ресурси їх взаємозбагачення; 3) дискурсивна практика історика як домінанта історії історичної науки; 4) перспективи розвитку інтелектуальної історії в Україні.

ПРЕДМЕТНЕ ПОЛЕ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

Інтелектуальна історія як новий інтегральний напрямок сучасної історіографії вивчає історію окремих ідей та ідейних комплексів разом з тими соціальними, політичними та релігійними контекстами, в яких ці ідеї народжуються, розповсюджуються та модифікуються. Тут маються на увазі народжені індивідуальною свідомістю завершені в собі духовні конструкції відрефлектовані та систематизовані за допомогою цілеспрямованих розумових зусиль мислителів та теоретиків (“інтелектуалів”).

В загальному розвитку людства епохальним є виділення інтелектуальної сфери його діяльності як складової життєзабезпечення соціуму. Спеціалізацію в галузі розумової праці разом з появою писемності можна вважати початком інтелектуальної історії. При цьому для виділення предметного поля інтелектуальної історії другорядним є питання фіксації спродукованих ідей (але першочерговий для можливостей подальшого використання в якості історичного джерела). Так, Гомера (якщо він дійсно існував) треба вважати “інтелектуалом” на момент створення ним “Іліади”, а не пізніше, коли вона була записана; усну форму мала інтелектуальна діяльність Сократа.

Проте, від історії ідей “в чистому вигляді” (особливо таких що існують в усній формі) треба відрізнити “соціальну історію ідей”. Предметом останньої є продукт на рівні ментальності, ментальність виступає як розумове та емоційне підґрунтя, на якому народжується ідея як така, через ментальність іде сприйняття ідей “інтелектуалів” певним соціальним середовищем, сприйняття, яке їх несвідомо і безконтрольно змінює, викривляє та спрощує.

Втім, “соціальна історія ідей” та історія ідей “в чистому вигляді” завжди знаходяться в діалектичному зв’язку. Ідеї “в чистому вигляді” продукуються

“інтелектуалами” в нових історичних умовах на основі розвитку попередніх ідей “в чистому вигляді” – це зрозуміло. Але в різних суспільствах і спільнотах як мобільних системах постійно відбувається процес виділення спеціалізованих сфер інтелектуальної діяльності. Це вже не буде первинний та оригінальний процес, нові ідеї будуть поставати на основі “соціалізованих” ідей. Така суспільна потреба виникає там, де “інтелектуали” з якихось причин не виконують своїх функцій, або має місце різкий злам соціальної структури, а відтак і соціальної свідомості.

Пояснимо це на прикладах. Так, нам відомо за результатами археографічних експедицій Запорізького державного університету (під керівництвом Бойка А.В.) непоодинокі випадки написання історії свого села селянами-переселенцями в Південну Україну ХІХ-ХХ ст. з центральних українських областей. Писалися ці “літописи” іноді протягом кількох поколінь, і що цікаво, деякі автори намагалися вписати історію свого села в загальну українську історію спираючись на підручник М.Грушевського. Виникнення таких творів зумовлено намаганням зафіксувати і зберегти в новому поліетнічному середовищі свою національну ідентичність та суспільну єдність через усвідомлення і фіксацію власної історії.

Запорожці, як відомо, не мали власної історіографічної традиції. В масі своїй вони були неписьменні, не залишили письмових творів, крім величезної кількості скарг, прохань з доведенням своїх прав на землі і вольності на підставі давніх прав та універсалів. Також в історичних думках не тільки узагальнено життєвий досвід народу, а й втілено народні світогляд та ідеали, відображено його історію, філософію.

Принциповим в цьому плані можна вважати висловлене І.Сапожниковим припущення про походження з Архіву Нової Січі рукописного зводу ХVІІІ ст. по історії козацтва, який нині зберігається в бібліотеці Одеського археологічного музею. Ця пам'ятка являє собою зроблену приблизно 1770 р. компіляцію з козацьких літописів, рукопису праці Мишецького та ранніх статей Міллера і не має антикозацької спрямованості. Показовим є докладне цитування з різних джерел гетьманських універсалів [2, 232-234]. Якщо припущення і невірне, то цілком можливе. Тобто, запорожці відстоюючи свої вольності і передчуваючи можливі заходи імперії акумулювали здобутки сучасної їм історіографії для власної легітимізації.

Таким чином, в предметне поле інтелектуальної історії потрапляють казуси примітивізованої інтелектуальної діяльності, що знаходяться “на межі” з суспільною історичною свідомістю.

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ІСТОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

Історіографія як історія історичної науки автоматично входить в предметне поле інтелектуальної історії. Історіографія збагачується від інтелектуальної історії, як і завжди від новацій в загальногуманітарних дослідницьких підходах.

В Україні найбільшу потребу має залучення в історіографічному дослідженні специфічних методологічних підходів інтелектуальної історії в таких напрямках:

- біоісторіографія. В результаті треба очікувати написання інтелектуальних біографій окремих істориків, як “першого”, так і “другого” плану. Тут є перепони в написанні саме інтелектуальних біографій таких знакових постатей як М.Грушевський, В.Липинський та ін., бо за це наважиться взятися лише інтелектуал, наближений до рівня свого предмету дослідження. (хоча і по сьогодні ми не маємо взагалі наукових життєписів деяких українських істориків минулого, не те що їх інтелектуальних біографій);

- концепції української історії, як запропоновані істориками кінця ХVІІІ–ХХ ст., так і сучасними. Актуальність даного напряму впливає з потреби сучасної української історичної науки в новому історичному та історіографічному синтезі;

- творення нового образу української історії. На цьому шляху дослідник, хоче

він того чи ні, зіткнеться з національними історичними міфами етноцентричного характеру, створеними його попередниками-інтелектуалами з метою забезпечення свого народу славним минулим і звідси сформувати його певну національну ідентичність, самосвідомість. Навіть сьогодні, можемо спостерігати активну діяльність національних інтелектуалів в напрямку культивування етнічної та регіональної самосвідомості, тобто усвідомлення власної культурної та мовної особистості, свого специфічного історичного шляху, своєї особливої стратегії виживання в місцевих природних та соціальних умовах.

Національний або етнічний образ минулого складається, і це неважко помітити, з певних ключових моментів, з якими народ ототожнює себе і свою долю: етногенез українців і місце в ньому Київської Русі, спроба створення української незалежної держави під час Визвольної війни середини XVII ст., державність 1917-1920 рр., отримання незалежності у 1991 р. [3].

Отже, в центрі уваги знаходяться події, пов'язані з отриманням батьківщини, формуванням та розквітом власної державності, великими завоюваннями і, великою катастрофою, що перервала поступовий розвиток даного періоду (ясна річ, крім останнього сюжету). Чому виділяються саме ці моменти? Перший з них легітимізує право народу на територію, другий дає можливість вважатися політичним суб'єктом, дає право на власне державотворення, третій та четвертий уявляються сильним аргументом для того, щоб зайняти достойне місце в сучасному співтоваристві народів.

Формування міфологізованого образу минулого є не тільки "конструктивним" актом, воно має велике "інструментальне" значення у боротьбі за підвищення політичного статусу, за доступ до економічних та фінансових ресурсів, за контроль над територією та її природними багатствами, і, кінець кінцем, за політичний суверенітет. Чим більш блискучим, ефектним уявляється народу власне минуле, тим с більшою наполегливістю він схильний претендувати на значну політичну роль в сучасному світі. Націоналістична або етноцентрична версії історії грають велику роль в легітимації політичних претензій або політичних прав що вже мають – і в цьому полягає її глибокий політичний сенс.

Тобто свої соціальні функції в цьому розумінні українська історична наука може вважати виконаними, чого не можна сказати про виконання завдань історії як науки.

В даному випадку інтелектуальна історія може стати засобом спростування національних міфів (як ідеї, як продукту інтелектуальної діяльності кількох поколінь українських істориків, які за комплексом обставин, переважно об'єктивних потреб політичного розвитку українських земель, політизували і зміфологізували вітчизняну історію) та допомогти у створенні "наукового" образу української історичної науки і посісти українській історичній науці достойне місце серед провідних сучасних національних історіографій (адже наше минуле заслуговує на це).

ДИСКУРСИВНА ПРАКТИКА ІСТОРИКА ЯК ДОМІНАНТА ІСТОРІЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

З нашої точки зору особливий інтерес представляє дослідження такого феномену дискурсивної практики історика як робота у співавторстві та колективні праці. У XX ст. спостерігаємо посилення тенденції до збільшення наукової продукції, "виробленої" саме таким шляхом що насамперед відображає процес інтенсифікації наукової праці (від анонімної в середньовіччі, персоніфікованої в нові часи до авторських колективів сучасності).

Історія як наука відстає від точних та природничих наук навіть в принципах організації наукової діяльності. Сьогодні, навіть важко пригадати коли в галузі біохімії або астрофізики Нобелівську премію отримували не авторські колективи чи

цілі лабораторії, а вчені-одинаки. Дійсно, збільшення інформації та накопичення конкретно-історичних знань, поглиблення спеціалізації та виділення нових напрямків в історичних дослідженнях, розбудова наукових структур вимагає роботи цілих інститутів, акумуляції здобутків різних наукових шкіл (або однієї школи), формування авторських колективів для написання синтетичних праць. В Україні ця практика була започаткована за радянських часів, і іноді вона мала за мету приховати, знеособити результати наукового дослідження. Так, за останні роки в Україні реалізовано кілька вдалих колективних проєктів [4, 5 тощо].

Зрозуміло, що в авторського колективу, як і будь-якого колективу, колективної голови немає, ідеї народжуються в мозку окремих індивідів. Втім, у авторського колективу є голова, тобто керівник або редактор на якого покладено велику відповідальність і який виконує не тільки організаційну, а й наукову інтеграційну та узагальнюючу функції. Механізм створення колективної наукової продукції з історії поки що не став предметом окремого дослідження (ні історіографії, ні інтелектуальної історії, ні соціальної психології, ні наукознавства), хоча у перспективі оволодіння цими навичками могло б збільшити обсяг якісної наукової продукції.

Співавторська робота в історичних дослідженнях має чимало позитивних прикладів (М.Барг та Є.Черняк, Г.Бонгард-Левін та Е.Грантовський, В.Смолій та В.Степанков і т.д.). Іноді складання авторського тандему відбувається природно – зі спільних наукових зацікавлень на основі єдиних методологічних підходів та концепцій, іноді це диктується потребами міждисциплінарних досліджень, іноді співпраця молодого аспіранта з корифеєм є практикою оволодіння навичками і секретами “ремесла історика”, але в будь-якому разі це справа індивідуальна.

Окрему проблему для інтелектуальної історії становить визначення внеску в спільну справу окремих співавторів чи членів авторських колективів. Також це має бути предметом уваги відповідних офіційних структур історичної науки (з забезпеченням прав інтелектуальної власності) та наукового співтовариства (з виробленням певних етичних норм).

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ В УКРАЇНІ

В різні часи українські землі були пов'язані з різними народами, різними імперіями і знаходилися в сфері їх впливу (політичного, економічного, культурного, релігійного тощо). В цьому контексті повинні розглядатися зовнішні впливи на український інтелектуальний простір, які могли носити різний, найчастіше нерівноправний, характер. Або це, як в разі явної переваги візантійської культури, за аналогією з сполученими посудинами, відкрите масштабне сприйняття релігійно-культурної традиції, або імперські репресуючі практики нав'язування певної ідеології, світоглядних орієнтирів, інтелектуальної моди.

На наш погляд, з огляду на сьогоденні цивілізаційні орієнтири України на Захід намітилося посилення тенденції модернізації української історії в прозахідному дусі, що супроводжується латентним “переподілом” спадку Візантії. При цьому за Росією залишається “право” успадкування як в культурно-релігійній, так і політичній сфері (“їх” деспотизм східного зразку протиставляється “нашому” демократизму). Але навіть культурно-релігійний вплив Візантії як на еліту України-Руси, так і взагалі на православне населення досліджується тільки за період Київської Русі. А пошуки відповіді на багато питань ранньомодерної та навіть модерної історії України потребують дослідження глибоких соціокультурних шарів світосприйняття, багато в чому зумовленого традицією візантійських книжників [6].

Блискуча культурна армада Візантії як спадкоємиці античності дала значний поштовх і визначила на століття інтелектуальний, культурний вектор розвитку руських земель. Про значущість і далекосяжність візантійських впливів на формування інтелектуальної традиції та українського національного характеру,

при чому не завжди позитивних, наголошував і І.Лисяк-Рудницький кілька десятиліть тому в праці "Україна між Сходом і Заходом". Також він вважав що східне православ'я знайшло на українських землях сприятливий ґрунт, бо цей регіон вже півтора тисячоліття знаходився в сфері геополітичного і культурного грецького впливу [7].

Православ'я східного зразку було прийнято Руссю у "готовому", майже законсервованому вигляді і наступні кілька століть знаходилося в релігійній та культурній сферах під переважаючим впливом Візантії, який діяв "зсередини", формуючи саму духовність суспільства. До того ж візантійство як таке, попри свій блиск і вишуканість, було статичним, йому бракувало в перспективі історичного розвитку динамізму та раціоналізму західного християнства.

Розібратися в питанні вмісту візантійської інтелектуальної парадигми в інтелектуальному просторі України-Руси, а тим більше в далекосяжному впливі візантійської історіографічної традиції (потужне інтелектуальне поле Візантії характеризувалося значними досягненнями в історіописанні) надзвичайно важко, бо вітчизняної школи візантієзнавців на сьогодні вже не існує.

Але лише поняттям візантійсько-слов'янської культури не можна означувати зміст історії Східної Європи, зокрема і України. Хоча руське інтелектуальне середовище і багато сприйняло від візантійських впливів, проте якби століттями у своєму внутрішньому розвитку не рухалося в напрямку Заходу, то на українських землях не мали б місця ті самі процеси, що були основою розвитку Західної Європи – Реформація, Просвітництво.

Джерела та література

1. Андреев В.М., Андреева С.С. Танці з Чугаєм: український історик та "постмодерністський виклик історії" // Південний архів. Історичні науки. – Вип. 15. – Херсон, 2004.
2. Сапожников И.В. Рукописный свод XVIII века по истории казачества и освободительной войны украинского народа // Південна Україна XVIII-XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Вип.4(5). – Запоріжжя, 1999.
3. Васильев В. От Киевской Руси к независимой Украине: новые концепции украинской истории // Национальные истории в советском и постсоветских государствах / Под ред. Айермахера К., Бордюгова Г. – М.: «АИРО-XX», 1999.
4. Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Київ: "Генеза"; Запоріжжя: "Прем'єр", 2002;
5. Давня історія України / Під ред. П.П.Толочка та ін. В 3-х тт. – К.: Наукова думка, 1997-2000.
6. Яковенко Н.М. Про методологію досліджень середньовічної і ранньомодерної історії України // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – Вип. XI. – Запоріжжя, 2000; Яковенко Н. Скільки облич у війни: Хмельниччина очима сучасників // Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. – Київ, 2002.
7. Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом // Історичні есе. – В 2-х тт. – Т.1. – К.: Основи, 1994.

Г.М.Михайленко

ПОЛЬСЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ О.Г.ЛОТОЦЬКОГО

Протягом останнього десятиріччя в нашій історичній науці особливої актуальності набула біоісторіографія. Чимало видатних особистостей були забуті. Тому для нового переосмислення минулого необхідне вивчення їх внеску у розвиток освіти, науки, політичного і громадського життя на теренах України.

Однією з цих постатей, чиє ім'я відродилося для України протягом останніх років, є О.Г.Лотоцький: історик, публіцист, громадський і політичний діяч. Дослідження основних етапів життєвого шляху діяча були проведені Ульяновським В.І., Швидким В.П., Вороніним А.А., Андрусішином Б.І. Найбільш висвітленим періодом життя вченого у працях цих дослідників є, мабуть, 1917-1920 роки, коли О.Г.Лотоцький приймав безпосередню участь у національно-визвольних змаганнях

на теренах нашої держави. Проте, всебічного наукового дослідження діяльності О.Лотоцького як історика зроблено не було. У контексті розгляду наукової спадщини дослідника увагу привертає останнє десятиліття його життя, яке він прожив у Польщі. Саме цей час став найбільш плідним у житті О.Лотоцького як науковця-історика.

У 1920 р. О.Г.Лотоцький виїхав до Відня, надалі мешкав у Празі. Поступово життя в еміграції налагодилося, і він продовжив активну громадську, наукову діяльність. Дослідник співпрацював з Українським Вільним Університетом, товариством "Ліга Української культури", Українським історично-філологічним товариством, Українським академічним комітетом, брав участь у культурному житті представників української еміграції у Франції.

Діяльність О.Лотоцького в ці роки була дуже насиченою і активною. Однак життя в Празі не задовольняло повністю Олександра Гнатовича. Нова перспектива постала ще в 1925 р., коли О.Лотоцького запросили на професорську посаду до Варшавського університету. Вчений дав згоду і з 1926 р. мав почати викладати. Однак переїзд до Варшави з різних причин відкладався. Лише у 1929 р. родина Лотоцьких назавжди покинула Прагу, в якій провела сім років [8; 253]. Про від'їзд О.Лотоцького з Праги з сумом згадували не тільки близькі друзі, а товариші по науковій, громадській роботі. Д.Дорошенко в одному з листів говорить про те, як для нього спорожніла Прага після від'їзду О.Лотоцького, з яким і в еміграції продовжував підтримувати дружні стосунки: "найбільшою приємністю для мене було те, що, бувало зайду до Лотоцького...". Загальна пошана до О.Г.Лотоцького у Празі виявилася у листопаді 1928 р., перед від'їздом подружжя Лотоцьких у Варшаву, коли їм було влаштоване тепле прощання [2; 83].

Почався новий період у житті та творчості вченого. Він отримав посаду на кафедрі церковного права Православного богословського відділення Варшавського університету. О. Лотоцькому разом з іншими викладачами українцями (В. Біднов, І. Огієнко, П. Зайцев) вдалося виховати кількох молодих науковців та зацікавити історією української церкви багатьох майбутніх священиків. О. Лотоцький пропонував студентам теми переважно з історії української церкви. Серед них можна відзначити наступні: „Значення монастирів для церков і культури східних слов'ян“, „Церковні братства в Польсько-Литовській державі у XVI-XVIII ст.“, „Відношення Русі до Константинопольської церкви“. Вчений постійно закликав своїх студентів критично ставитися до джерел. І, особливо, на його думку, про це слід було пам'ятати, використовуючи праці російських авторів. Так, наприклад, в оцінці магістерської роботи на тему „Початки церковної унії у Польсько-Литовській державі“ О. Лотоцький вказав, як на її „методологічну слабкість“, на використання „літератури російської доби, без перевірки її тверджень автентичними джерелами“ [2; 75-76].

Найбільшою організацією української еміграції в Польщі в 1923-1939 рр. був Український центральний комітет, який займався організацією видавництва, книгозбірень, читалень, інтернатів, шпиталів, шкіл тощо. В багатьох осередках української еміграції в Польщі організовувалися різноманітні курси. У самій Варшаві в 1930 р. Комісія комітету організувала українські наукові виклади. Заходами цього товариства відбувалися в Варшаві для української еміграції й недільні виклади, які проводила спеціальна Комісія на чолі з професором О.Лотоцьким [3; 91-94].

У 1930 р. виникла можливість створення Українського наукового інституту у Варшаві. Його основним організатором і першим директором став О.Лотоцький. Він зосередив тут кваліфіковані кадри і створив значний центр української науки. Інститут за дев'ять років видав 50 цінних наукових праць. Особливе значення серед них мають 13-томове видання творів Т.Шевченка, том "Діаріуша Пилипа

Орлика", два томи збірника статей "Мазепа", праці з економіки та демографії України. Для інституту О.Лотоцький придбав архів М.Драгоманова, з якого вийшов один том. Олександр Гнатович задумав видання огляду культурної праці української еміграції, це було у планах Українського наукового інституту, однак здійснено не було[1; 128-135].

На історичних міжнародних конгресах українську еміграцію дуже часто представляли Д.Дорошенко та О.Лотоцький, останній був запрошений і до організації комісії варшавського конгресу істориків, який відбувся 1933 р.

Незважаючи на вік (йому у 1930 р. виповнилося 60 років), Олександр Гнатович надзвичайно плідно займається і науковою діяльністю, активно друкується у періодичних виданнях ("Еліпс", "Тризуб"), створює в цей період свої основні праці з історії церкви. У 1931 р. вийшла в світ унікальна монографія О.Лотоцького "Українські джерела церковного права". Праця про устрій автокефальної церкви вийшла вперше польською мовою у 1932 р. Вона була опублікована Польським товариством для дослідження Східної Європи та Близького Сходу. Справжньою подією стали тритомні спогади О.Лотоцького "Сторінки минулого" (1932-1934) і окремо опубліковані спогади про перебування у Туреччині ("В Царгороді", 1939 р.).

Слід відзначити, що Олександр Гнатович стояв біля витоків ще однієї надзвичайно важливої справи. Навесні 1932 р. з його ініціативи у Варшаві була створена спеціальна "Комісія перекладу Св. Письма та книг богословських". У результаті її діяльності були видані "Літургія св. Іоанна Златоустого", Псалтир, Малий Требник, Служебник, "Господа нашого Ісуса Новий Заповіт". О.Лотоцький уклав також кілька підручників Закону Божого українською мовою для початкових шкіл: "Священна історія Старого Заповіту", "Священна історія Нового Заповіту".[5; 61-62]

Учений брав активну участь у церковно-громадському житті. Зокрема, у червні 1930 р. він був членом української групи на передсоборному зібранні, яке готувало собор православної церкви у Польщі.

У 1938 р. Олександр Гнатович виголосив промову на зібранні з приводу 950-ліття хрещення Русі, організованому "Українським Центральним Комітетом". [5; 49-50]

О.Лотоцький не покинув і також політичну діяльність. Від 1926 до 1938 р. він виконував обов'язки Міністра внутрішніх справ і заступника уряду УНР в екзилі [6; 119].

Його офіційна діяльність і особисті симпатії спричинили розходження з частиною варшавського українського націоналістичного студентства, яке засуджувало діяльність Українського наукового інституту та його директора за тісні контакти з польськими урядовими та науковими колами. Він, звичайно, мав досить тісні контакти з науковими та церковними колами Польщі. Проте, це зумовлювалося необхідністю, що виникала у процесі роботи [5; 82].

Його великий авторитет сприяв тому, що у 1937 р. польські урядові кола запропонували йому місце в сенаті за умови прийняття польського громадянства. Через останню обставину О.Лотоцький відмовився. [7; 44-45]

Олександр Гнатовичу довелося пережити початок війни і бачити окупацію Варшави. Під час обстрілу загорівся дах будинку де мешкав професор. Переносячи свій архів, рукописи та книги до льоху, він застудився і захворів на запалення легенів. Невдовзі – 22 жовтня 1939 р. – він помер. Спочатку Олександр Лотоцький був похований біля дружини на варшавському кладовищі Воли. У 1971 р. син ученого Борис Лотоцький переніс прах батьків до українського меморіального кладовища в Америці у Баунд-Бруці, поблизу Нью-Йорка. [4; 576]

Протягом усього свого життя Олександр Гнатович завжди намагався бути в

центрі подій, вирішував питання, важливі для відродження української самосвідомості, самоповаги, вів надзвичайно активну громадську, політичну, наукову, публіцистичну діяльність. І це дякуючи не лише справжньому талантові, а й великій працездатності. І всі свої сили, талант, енергію він спрямував на служіння українській справі, українському народові.

Література

1. Верстюк В.Ф., Остапко Т.С. Діячі Української Центральної Ради. – К., 1998. – 240 с.
2. Власовський І. Олександр Лотоцький як церковний діяч // Лицар праці та обов'язку: 36. присвячений пам'яті Олександра Лотоцького-Білоусенка. – Торонто, Нью-Йорк: Євшан-зілля, 1983. – 190 с.
3. Гловінський Є. О.Г.Лотоцький // Мета (Мюнхен), 1959, № 3/30
4. Дорошенко Д. Лицар праці та обов'язку // Лицар праці та обов'язку: 36. присвячений пам'яті Олександра Лотоцького-Білоусенка. – Торонто, Нью-Йорк: Євшан-зілля, 1983. – 190 с.
5. Ковицький І. Олександр Лотоцький у Варшаві в рр. 1929-39 // Лицар праці та обов'язку: 36. присвячений пам'яті Олександра Лотоцького-Білоусенка. – Торонто, Нью-Йорк: Євшан-зілля, 1983. – 190 с.
6. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919-1939 (частина перша). – К., 1957. – 268 с.
7. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919-1939 (матеріали, зібрані С.Наріжним до частини другої). – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1999. – 272 с.
8. Українська культура: лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. С.В.Ульяновська; Вст. ст.. І.М. Дзюби; Перед. слово М.Антоновича; Додатки С.В.Ульяновської, В.І. Ульяновського. – К.: Либідь, 1993. – 592 с.; іл. (Пам'ятки історичної думки України).

SUMMARY

The Polish Period of Life of Lototskiy

The article is devoted to the last period of life of O.Lototskiy. The principles of objectivity and the historical method form the methodological basis of the work. The result of the leading research may be pointed out as the following : the time of living in Poland has become for O.Lototskiy the period of the active social and scientific activity. During these years (1929-1938) he could realize himself completely as a lecturer, publish his works ("Aphrodisiacs", "The Ukrainian Sources of the Ecclesiastical Law") that formed the conclusion of his scientific activity.

А.І.Король

САРБЕЙ В.Г. – СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ ВЧЕНОГО

Життя відомого вченого України В.Г.Сарбея було пов'язано із Інститутом історії НАН України. Це багатий на здобутки шлях. Майже п'ятдесят років свого життя він присвятив дослідженню історії України. Історіографія, джерелознавство, історія України XIX – початку XX століття – це коло вподобань Віталія Сарбея. Сфера інтересів вченого окреслилася, ще на початку його наукової кар'єри.

В Інституті історії пройшло і становлення Віталія Григоровича як науковця. Маючи бажання професійно займатися історією він вступає у 1953 році до стаціонарної аспірантури Інституту історії АН УРСР, здавши на відмінно всі іспити та якісно написавши реферат "Історичні погляди декабристів". Це мабуть одна з перших тем, дослідженням якої займався В.Г.Сарбей, ще навчаючись в університеті. Дана робота була опублікована у Харкові у 1950 р. [1]. Навчання Сарбей В.Г. закінчив 1 листопада 1956 р.

Тема кандидатської дисертації з української історіографії була сформульована подібно темі реферату – "Історичні погляди О.М.Лазаревського". Це наводить на думку, що обрання тематики досліджень було свідомим. В.Г.Сарбей, не механічно, а керуючись особистими інтересами, зайнявся даною

проблемою. Затвердили наукового керівника – доктора історичних наук, професора М.А.Рубача. Про О.М.Лазаревського, маловідомого у радянські часи українського історика, відомо було небагато. В.Г.Сарбей почав детальне і ретельне вивчення наукової спадщини вченого практично з нічого, згодом став кращим її знавцем. У 1958 р. Віталій Григорович захистив дисертацію, сьомого січня 1959 р. ВАК присвоїв йому вчену ступінь кандидата історичних наук [5]. У 1961 р. видав монографію “Історичні погляди О.М.Лазаревського” [8] і не припинив досліджувати життя і спадок цього історика в наступному, про що свідчать численні публікації присвячені О.М.Лазаревському.

Взагалі навчання в аспірантурі дало Віталію Сарбею змогу більш активно зайнятися науковою роботою. Цю працю помітили і Сарбея залишили працювати в Інституті історії на посаді молодшого наукового співробітника. У 1957-1961 рр. працював на даній посаді в різних відділах цієї установи.

Протягом 1961-1979 рр. працював старшим науковим співробітником у різних відділах Інституту історії Академії наук УРСР. Наукове звання старшого наукового співробітника зі спеціальності історіографія і джерелознавство Віталію Григоровичу було присуджено в 1962 р. рішенням Президії Академії наук УРСР і затверджено ВАК СРСР.

В цей же час значне місце в своїй науковій діяльності В.Г.Сарбей приділяв постаті В.І.Леніна, а саме ролі і значенню, внеску в розвиток історії України, історичної науки цієї особистості. Були опубліковані численні роботи, в тому числі у співавторстві, наприклад, “В.І.Ленін про найважливіші питання історії України” у 1960 р., у колективних працях (“Ленінська теоретична спадщина в українській радянській історіографії” у 1969 р., статті [1]. Активне розробка цієї проблематики поряд з тим, що подібні публікації це данина часу, були необхідні і обов’язкові, стає ще більш зрозумілою, якщо врахувати те, що тема докторської дисертації Віталія Григоровича – “Основоположники марксизму-ленінізму і дожовтнева історіографія України”.

31 березня 1972 р. В.Г.Сарбей захистив докторську дисертацію, на історіографічну тему “Основоположники марксизму-ленінізму і дожовтнева історіографія України”. Захист був прилюдним, відбувався на засіданні Вченої Ради в Інституті історії АН УРСР. Офіційний опонент – академік, доктор історичних наук, професор М.В.Нечкіна, у зв’язку з хворобою, не змогла прибути на захист [5]. Її відзив зачитав завідуючий Відділом історіографії та джерелознавства Інституту історії АН УРСР доктор історичних наук П.М.Калениченко. Поряд з М.В.Нечкіною, офіційними опонентами виступили член-кореспондент АН УРСР, доктор історичних наук, професор Ф.П.Шевченко, доктор історичних наук М.А.Мохов (Кишинів), доктор історичних наук П.М.Шморгун, неофіційний опонент доктор історичних наук, професор М.А.Рубач. Вони в цілому схвально оцінили працю В.Г.Сарбея. Позитивні відгуки на автореферат дисертації надіслали наукові установи Москви, Ленінграда, Києва, Одеси, Харкова, Львова. Тому Вчена Рада Інституту історії АН УРСР одностайно ухвалила присудити В.Г.Сарбею вчений ступінь доктора історичних наук [6, с.157]. Проте Вищою атестаційною комісією при Раді Міністрів СРСР вчена ступінь доктора історичних наук В.Г.Сарбею була присуджена лише 22 жовтня 1976 р.

Це пов’язано з тим, що з 24 травня 1972 р. було звільнено від обов’язків Першого секретаря Компартії України П.Ю.Шелеста, за звинуваченням в українофільстві, і призначено на його місце В.В.Щербицького. Почалися переслідування науковців гуманітарного напрямку, в тому числі істориків, В.Маланчуком секретарем ЦК Компартії України з питань ідеології. Так, і над докторською дисертацією В.Г.Сарбея нависла загроза, але цьому перешкодила позитивна і доволі висока її оцінка відомими вченими.

В цей час з'явилися негативні статті на монографію, яку Сарбей видав у 1972 р. "В.І.Ленін і дожовтнева історіографія України" [1]. Прикладом можуть слугувати критичні публікації на книгу А.Сарбея "В.І.Ленін і дожовтнева спадщина історіографії України", що були опубліковані у 1973 р. в Українському історичному журналі [3]. Автори першої І.І.Корнейчук та І.Л.Шерман поряд з критикою давали цілком позитивну характеристику роботи В.Г.Сарбея. Його монографію назвали "цінною", визначаючи лише певні упущення автора, – не проаналізовано історіографічну спадщину деяких важливих персоналій. П.М.Шморгун, автор другої статті зробив висновок, що дана праця "...залишає суперечливе враження. Бо з одного боку в ній дуже скрупульозно досліджені деякі питання джерельної основи ленінських відомостей про дореволюційну історію України, а з другого недостатньо висвітлено вплив В.І.Леніна на дожовтнєву історіографію України. Тема "В.І.Ленін і дожовтнева спадщина історіографії України" до кінця не розкрита..." [3, с.148].

У журналі "Комуніст України" також була надрукована стаття, присвячена монографії В.Г.Сарбея, "Неуклонно руководствоваться ленинской методологией в историческом исследовании" М.Н. Лещенко. Її автор зазначав, що книга відрізняється залученням доволі великого фактичного матеріалу, використанням чисельної літератури та архівних джерел, оригінальністю висвітлення ряду слабо розроблених питань теми. Вказував, що була проведена доволі велика і скрупульозна робота по дослідженню деяких джерелознавчих основ праць В.І.Леніна, аналізу його характеристик і оцінок по важливішим питанням історії, дожовтнєвої історіографії України. Але доводив, що ряд (більшість) принципових положень монографії не відповідає вимогам наукових досліджень.

Так, особливу увагу М.Н.Лещенко звертав на те, що занадто значне місце в роботі відведено ліберально-буржуазній спадщині дожовтнєвої історіографії, а також, містяться перебільшення і помилкові твердження, щодо оцінок значення історичних концепцій представників дорадянської історіографії, їх внеску в розвиток суспільно політичної думки, визвольного руху дореволюційної Росії, в тому числі і України. Крім того, автор статті, наголошував, що В.Г.Сарбей ідеалізує особистість М.П.Драгоманова, всупереч ленінській характеристиці його як націоналістичного міщанина. І взагалі перебільшує суспільне значення ліберально-буржуазних вимог реформ і культурницької діяльності М.П.Драгоманова.

Підводячи підсумки аналізу монографії В.Г.Сарбея, М.Лещенко, вказував: вплив В.І.Леніна на дожовтнєву історіографію не достатньо висвітлений. Він зазначав, що недопустимі "захвалюючи" оцінки і робив загальний висновок: "Тема "В.І.Ленін і дожовтнева спадщина історіографії України" до кінця не розкрита ... і потребує подальшого всебічного вивчення" [4, с.92].

Висвітлення дореволюційної історії України крізь призму праць В.Леніна не допомогло В.Г.Сарбею. Праці його критикувалися, статті друкували рідше, інколи, навіть не розглядалися редколегіями. Та й науковий ступінь доктора історичних наук ВАК СРСР присвоїв йому 22 жовтня 1976 р., лише через шість років після захисту.

Всупереч цим подіям з 1978 р. Віталій Григорович призначений завідуючим відділом історії капіталізму, який пізніше отримав назву – відділу історії України XIX – початку XX століття Інституту історії НАН України. Цим підрозділом В.Сарбей керував більше 20-ти років, до смерті. У 1981 р. йому було присвоєне наукове звання професора із спеціальності "Історіографія і джерелознавство" [5].

Джерела та література:

1. Сарбей Віталій Григорович (1928-1999): Бібліографічний покажчик. Під ред. Смолій В.А. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1999. – 104 с.
2. Волковинський В. Віталій Григорович Сарбей // Історія України. – 1999. – травень. – С. 6-7.

3. Корнейчук І.І., Шерман І.Л., Шморгун П.М. В.Г.Сарбей В.І.Ленін і дожовтнева спадщина історіографії України // Український історичний журнал. – 1973. – № 3. – С. 145-148.
4. Лещенко М.Н. Неуклонно руководствоваться ленинской методологией в историческом исследовании // Коммунист Украины. – 1974. – № 1. – С.89-92.
5. Особова справа Сарбея В.Г. – Київ. – НАН України Інститут історії України. – Відділ кадрів.
6. Погорельцева О.М. Захист докторської дисертації В.Г.Сарбеем // Український історичний журнал. – 1972. – № 6. – С.157.
7. Сарбейські читання. – К.: Інститут історії НАН України, 2003. – С. 14-18.
8. Сарбей В.Г. Історичні погляди О.М.Лазаревського. – К.: Видавництво АН УРСР, 1961. – 190 с.

**Личный листок
по учёту кадров**

1. Фамилия Сарбей
 имя Виталий отчество Григорьевич
 2. Пол мужск. Год, число и м-ц рождения 1928, 30 янв
 4. Место рождения с. Дигелерак Василь-
 (село, деревня, город, район, область)
 евского района, Запорожской области
 5. Национальность украинец Соц. происхождение из служащих
 7. Партийность чл. КПСР партбилет сент 1952 № 11260571
 (месяц и год вступления) и/карточка
 8. Состоит ли членом ВЛКСМ, с какого времени и № билета с 1944 по 1952 г.
 9. Образование высшее

Название учебного заведения и его местонахождение	Факультет или отделение	Год поступ- ления	Год оконча- ния или ухода	Если не окончил, то с какого курса ушёл	Какую специальность полу- чил в результате окончания учебного заведения, указать, ли диплома или удостове- рения
<u>Среднеазиатский</u>	<u>истор.</u>	<u>1946</u>	<u>1948</u>	<u>со II</u>	
<u>Вос. Университет,</u>					
<u>г. Ташкент</u>					
<u>Вос. Университет,</u>	<u>истор.</u>	<u>1948</u>	<u>1951</u>		<u>историк,</u>
<u>г. Харьков</u>					<u>диплом с</u>
					<u>отличием</u>
					<u>Б. № 289382</u>

10. Какими иностранными языками и языками народов СССР владеете свободно - русским
украинским. читает и переводит с англ., польского
 (читает и переводит со словарём, читает и может объясняться, владеет свободно)
 11. Учёная степень, учёное звание Канд. ист. наук, ст. науч. сотрудник
 12. Какие имеете научные труды и изобретения список печатных
научных трудов прилагается

Уч. історії

ПРЕЗИДІЯ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ПОСТАНОВА

м. Київ

20 " XI - 1961 р.

(Протокол № 53-63 671)

Кадрові питання

Бюро Президії Академії наук УРСР постановляє:

18. Затвердити кандидата історичних наук Сарбея Віталія Григоровича на посаді старшого наукового співробітника Відділу історії капіталізму Інституту історії АН УРСР за конкурсом.

Підстава: Рішення Вченої ради Інституту історії АН УРСР від 26 березня 1961 року та рішення бюро Відділу суспільних наук АН УРСР від 27 жовтня 1961 р.

Віце-президент АН УРСР
академік АН УРСР

М.Семененко

В.о. головного вченого секретаря
АН УРСР

Г.Гладишев

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

НАКАЗ

16. березня 1979 р.

Київ

№ 28-ж

§ 1

Д.і.м. ХМІЛІЙ Івана Сергіївна затвердити на посаді завідувачого відділом історіографії та історичних зв'язків України з зарубіжними країнами за конкурсом з 2 березня 1979 р.

Підстава: Постанова Президії АН УРСР № 101 від 2 березня 1979 р.

§ 2

Д.і.м. САРБЕН Віталія Григоровича затвердити на посаді завідувачого відділом історії капіталізму за конкурсом з 2 березня 1979 р.

Підстава: Постанова Президії АН УРСР № 101 від 2 березня 1979 р.

§ 3

Д.і.м. СМЕШЕНКА Рема Георгіївна затвердити на посаді завідувачого відділом історії дружин народів СРСР за конкурсом з 2 березня 1979 р.

Підстава: Постанова Президії АН УРСР № 101 від 2 березня 1979 р.

ДИРЕКТОР
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР
ДОКТОР ІСТОРИЧНИХ НАУК
ПРОФЕСОР

Ю.В.КОНДУФОР

Огляди

**ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ КОЛОНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИМ НАСЕЛЕННЯМ
ПРИДУНАЙСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ В XVIII – ПОЧАТКУ XX СТ.
В АРХІВАХ УКРАЇНИ**

Вивчення історії формування поліетнічних регіонів, якими є і Придунайські землі (південно-західна частина сучасної Одеської області), пов'язане з комплексною розробкою як матеріальних, так і писемних джерел. Питання формування українського населення, його господарських занять у Придунайських землях мало вивчене. У наявних дослідженнях, здебільшого, приділялась увага формуванню інших етнічних груп: болгар, молдован, росіян, гагаузів (І.Грек, І.Мещеряк, В.Зеленчук, І.Анцупов, І.Табак, А.Шабашов, О.Прігарін). Значною мірою така ситуація щодо вивчення даної проблематики пов'язана зі станом джерельної бази, тому що територія Придунайських земель у період XVIII – початку XX ст. входила до складу різних держав – Турецької та Російської імперій, Молдавського та Румунського князівств, у зв'язку з цим існуючі документальні матеріали характеризуються великим різноманіттям змісту і форми. Наявні джерела періоду турецького панування надзвичайно обмежені та різноманітні. Перші ж російські джерела, що широко використовуються, з'являються лише з початком XIX ст.

Опубліковані джерела із зазначеної теми, здебільшого, торкаються загальних питань соціально-економічної історії XIX ст., тому основними документами є матеріали, що зберігаються в архівосховищах України, частково Росії (РДБІА) і Молдавії (НАРМ) і вони не являють собою єдиного комплексу.

Найбільшу документальну базу за темою в архівосховищах України містить Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІА України в м. Києві). Тут у фондах "Генеральна Військова канцелярія" (ф.51), "Київська губерньська канцелярія" (ф.59), "Новоросійська губерньська канцелярія. 1776-1784 рр." (ф.1820) зосереджені повідомлення російських дипломатичних представників, козацьких розвідників, російських офіцерів і перекладачів, які виїжджали до Очакова, Бендер, Аккермана, про політичне становище в Бессарабії, Молдавії і Волощині, про становище російських полонених, козаків, гайдамаків на території Придунайських земель і ставлення до них місцевої турецької адміністрації [1]. Повідомлення про виконання різноманітних угод щодо повернення російських підданих з Туреччини та Кримського ханства. У фондах містяться донесення прикордонників, керівників карантинних і митних установ про утікачів за Дністер та Дунай, листування між губерньською канцелярією і старшиною Коша Нової Запорозької Січі, про перебування запорожців в пониззі Дунаю тощо [2]. Повідомлення дипломатичних представників або донесення розвідників мають інформацію, яка має, як правило, однорідний напрямок, оскільки за специфікою походження відбиває зовнішню сторону досліджуваних подій. Висвітлення різноманітних деталей для цієї групи, не характерно. Частина матеріалів із описаних фондів були опубліковані А. Андрієвським [3].

Документи вищезазначених фондів дозволяють стверджувати, що місцева турецька влада систематично саботувала виконання угод з Росією про повернення полонених, утікачів та інших російських підданих, щоб не втрачати майже дарової робочої сили [4]. Таким чином, турецька влада не свідомо, але проводила політику заселення й освоєння досліджуваної території.

Цінний матеріал для процесу проникнення в Придунайські землі селян-утікачів, осідання тут козаків та інших категорій українського населення дають документи фонду "Військове правління Дунайського козацького війська" (ф. 245).

Фонд у 1966 р. було передано до ЦДІА України в м. Києві з Державного архіву Краснодарського краю, де він зберігався з матеріалами інших козацьких військ – Чорноморського й Азовського за № 279. Документи фонду складаються зі справ військової експедиції Військового правління Дунайського (Новоросійського) козацького війська, що позначилось на їх спрямованості. Тут містяться матеріали про формування війська, комплектування полків, про категорії населення, яке складало його основу і подальше поповнення. Природно, що саме у цьому фонді значна кількість інформації присвячена службі дунайців, їх участі у бойових діях. Частково таку інформацію можна з'ясувати із формулярних списків офіцерів і козаків, книг і зошитів наказів по війську [5].

Особливо цінними для дослідження нашої теми є матеріали справ про процес формування Дунайського війська, який викликав бажання записатися до полків не лише власне козаків, але й селян із сусідніх територій. Справи фонду містять інформацію про з'ясування справжніх прізвищ тих, хто записався до козацького війська [6], походження, місце і час переходу у Буджак майбутніх дунайців, блукання по Придунайських землях в пошуках роботи і намагання легалізувати своє становище [7]. Ці дані здебільшого відображують процес колонізації протягом кінця XVIII – середини XIX ст. Одночасно матеріали характеризують ставлення до козацтва сусідніх жителів, які намагались записатися до козаків, як легальними, так і не легальними способами. Тут спрацьовував так званий стереотип “козацької вільності”, тому, що жителі вважали – якщо стануть козаками – стануть “вільними” від утисків поміщиків або держави назавжди.

У Державному архіві Одеської області (ДАОО) матеріали за нашою темою зберігаються у фонді “Канцелярія новоросійського і бессарабського генерал-губернатора” (ф. 1). За змістом і часом походження їх можна поділити на дві великі групи.

Перша група стосується переселення казенних селян з різних губерній Росії та України до Бессарабської області. В документах йдеться про обговорення проекту генерал-губернатора М.С.Воронцова, згідно з яким передбачалось переселити близько 20 тисяч казенних селян з так званих “внутрішніх губерній” України та Росії. Тут міститься листування з Міністерствами фінансів, державного майна та іншими установами, які безпосередньо брали участь у реалізації проекту. (Сам проект у вигляді положення Комітету міністрів було опубліковано у Повному зібранні законів Російської імперії). Матеріали дають можливість визначити губернії звідки переселялись селяни, місця їхнього оселення в Придунайських землях. Документи свідчать про тяжкі умови переселення, організацію цього процесу, невелике фінансування (23 крб. 50 коп. асигнаціями на сім'ю), процес освоєння переселенців на новій території [8]. З другої половини 30-х років влаштування селян було призупинено через оселення “задунайських переселенців”, Дунайського війська і продовжено через декілька років.

Друга група документів містить матеріали допитів і карантинні свідоцтва окремих груп задунайських запорожців, які в різний час повертались до Росії із-за Дунаю [9]. Вони дозволяють вивчити соціальний і майновий стан вихідців, географію розміщення українських поселень у Придунайських землях і за Дунаєм. Частково документи цієї групи були опубліковані з коментарями в різних наукових збірках А.Д.Бачинським [10]. Продовженням цих документів тематично і хронологічно є матеріали про ставлення царського уряду до місцевого українсько-російського населення, про формування Усть-Дунайського Буджацького і Дунайського козацьких військ, а також про втечі селян з Новоросійського краю, викликані організацією цих козацьких військ. Документальні матеріали містять дані про соціальний склад і місця перебування усть-дунайців і дунайців перед вступом до війська. Вони також розкривають боротьбу козаків за відновлення козацького

війська на Дунаї в 20-х рр. XIX ст. Це переважно клопотання козаків на ім'я вищої адміністрації краю з умовами, за якими вони пропонували відновити військо в краї, проханням надати їм певні пільги і землю.

Із інших фондів ДАОО слід відзначити матеріали фонду "Управління тимчасового Одеського генерал-губернатора" (ф.5), справи якого містять скарги селян на недостатню кількість землі, що була відділена внаслідок земельних реформ 60–70-х років XIX ст., на утиски з боку місцевих органів управління щодо користування землею [11].

Певний інтерес являє документальний матеріал по ревізіях 1795-1796 рр., що зберігається у фонді "Херсонська губернська казенна палата" (ф. 22) Державного архіву Херсонської області (ДАХО) і свідчить про кількість населення за національним і соціальним складом. Для нас найбільш цікавими є реєстри населення, зокрема, м. Тирасполя у 1795-1796 рр. [12]. Місто Тирасполь не входить в межі досліджуваної території, але знаходячись безпосередньо на лівому березі Дністра, стало перехідним центром для утікачів у межиріччя Дністра і Дунаю. Тому відповідні дані опосередковано вказують на процеси міграцій, колонізації наприкінці XVIII ст. у Придунайські землі.

Найбільший комплекс документів за нашою темою зберігається у Комунальній установі Ізмаїльської міської ради "Ізмаїльський архів" (ІА). Цей комплекс документів можна поділити на декілька груп за характером і змістом відкладених документів. До першої групи відносяться матеріали фондів "Аккерманська міська дума. 1815–1917 рр." (ф. 1), "Ізмаїльський центральний карантин. 1816–1866 рр." (ф. 136), "Ізмаїльське міське поліцейське управління. 1812–1856 рр." (ф. 514). Вони розкривають процес переходу в Придунайські землі із сусідніх територій українського населення, формування українських так званих "малоросійських" товариств у придунайських містах. Товариства мали, перш за все, соціальний характер формування, але відбивали і їх національний склад [13]. Збережені у фондах списки жителів міст Аккермана й Ізмаїла (зокрема, посімейні списки жителів м. Аккермана, ревізські реєстри малоросійського товариства м. Аккермана, формулярні списки жителів Ізмаїла із зазначенням місць попереднього проживання, складом сімей, господарськими заняттями) дозволяють відновити картину колонізації регіону протягом кінця XVIII-першої половини XIX ст., появи українського населення, його соціальний склад та майновий стан. Дані збережено за тривалий час, що дає можливість визначити демографічні зміни протягом майже усього XIX ст. Матеріали фондів відбивають і зворотні процеси втеч селян і козаків з Придунайських земель до сусідніх територій, листування між адміністрацією про територію, що перейшла до Молдавії у 1856 р., а також становище населення яке опинилось на цій території, так званої "Бессарабської ділянки".

До цих документів близькі за змістом документи фондів "Благочинних Аккерманського та Ізмаїльського повітів" (ф. 621, 624, 625, 627, 628, 631). Вони містять сповідні списки жителів Аккерманського та Ізмаїльського повітів, і підраховані священиками за цими списками дані із зазначенням національного, соціального складу населення відповідних населених пунктів.

Колонізацію краю у XIX ст. українським козацтвом відбивають матеріали фонду "Військове правління Новоросійського козацького війська. 1828-1868 рр." (ф. 755). Фонд охоплює загалом 1828-1870 рр. і нараховує 281 одиницю збереження. Він був переданий до архіву з Національного архіву Республіки Молдова в 1960-ті роки. Матеріали фонду складаються зі справ цивільної експедиції, яка разом з військовою експедицією складали Військове Правління Дунайського (Новоросійського) війська. Тому документи цього фонду є доповненням охарактеризованого вище фонду "Військове правління Дунайського

козацького війська" (ф. 245) ЦДІА України в м. Києві. Цивільна експедиція мала виконавчу владу, розглядала господарські, економічні, поліцейські справи та справи внутрішнього управління війська. Все це відбилося на характері відкладених у фонді документів. Цінність для досліджуваної теми являють зауваження бессарабського цивільного губернатора С.Д.Стурзи на проект 1812 р. капітана Шостака про відновлення козацького війська на Дунаї через війну з Наполеоном. Бессарабський губернатор категорично відхилив проект, посилаючись при цьому на "не благонадійність козаків для кордонної варті", через те, що "єдиноземці їх перебувають у турецьких володіннях біля самого кордону", а також тому, що це може сприяти підйому селянського руху в Придунайських степах.

Значна частина документів фонду дає можливість прослідкувати низку питань тогочасної історії військового населення, зокрема, кількісний склад, темпи його формування, структуру, національний і соціальний склад, господарське освоєння козаками регіону. Це, перш за все, "Записка про стан Дунайського козацького війська в 1828-1850 рр.", "Статистичний опис війська за 1818-1840 рр." [14], річні звіти і статистичні таблиці про чисельність жителів у станицях, розподіл військової землі, характер землекористування, стан землеробства, скотарства, промислів і торгівлі. У матеріалах фонду є дані про майнове і соціальне розшарування серед козацтва, про використання найманої праці і військового найму. Особливий інтерес являють біографічні матеріали козаків і старшин, які з'явилися внаслідок перейменування козацьких прізвищ з вигаданих в реальні і дозволяють виявити географію місць і соціальне походження їх до вступу в дунайські полки [15].

Інтерес для вивчення нашої теми мають матеріали журналів засідань Військового Правління [16]. Вони дають можливість розглянути безпосередньо повсякденне козацьке життя, традиції та побут українського населення війська.

Матеріали фондів надруковані у збірці документів "Положение крестьян и крестьянское движение в Бессарабии. 1812-1861 гг.", що входить до серії "История Молдавии: Документы и материалы". Збірка підготовлена до друку І.А.Анцуповим і К.П.Крижанівською, за редакцією академіка Я.С.Гросула і вийшла друком у 1969 р. [17].

Окрему групу документів ФДАОО в м. Ізмаїлі за темою дослідження складають матеріали фондів "Ізмаїльська міська управа. 1879–1918 рр." (ф. 2), "Аккерманська повітова земська управа. 1869-1921 рр." (ф. 47), "Аккерманська землевпорядна комісія. 1907-1917 рр." (ф. 528), "Ізмаїльська землевпорядна комісія. 1912-1915 рр." (ф. 847). Вони розкривають процес осідання і міграцій населення в другій половині XIX – початку XX ст., мають інформацію про проведення аграрних реформ 60-х років XIX ст. в Росії та Румунії. Дають можливість прослідкувати участь українського населення у діяльності місцевих і земських органів самоврядування наприкінці XIX – початку XX ст.

Таким чином, неопубліковані документальні матеріали вітчизняних архівосховищ забезпечують можливість вивчати основні моменти історії колонізації українським населенням Придунайських земель протягом XVIII – початку XX ст.

Джерела та література:

1. ЦДІА України в м. Києві. – Ф.51. – Оп. 3. – Спр. 160 (Про жителів, які повертались із-за Дністра. 1715 р.); Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 914 (Про положення в Туреччині 1742 р.); Спр. 1290 (Справа про навалу татар. 1745 р.); Спр. 1406 (Донесення про положення в Туреччині. 1746 р.) тощо.
2. Там само. – Ф.51.– Оп. 3. – Спр. 4938 (Повідомлення Генеральної військової канцелярії. 1734 р.); Ф.59. – Оп. 1. – Спр. 1045 (Повідомлення київському генерал-губернатору. 1743 р.); Спр. 1615 (Листування київського генерал-губернатора. 1749 р.); Спр. 2584 (Ордери київського генерал-губернатора кошовому отаману Запорозької Січі. 1775 р.).

3. Андриевский А. А. Дела, касающиеся запорожцев с 1715 по 1774 гг. // Записки Одесского общества истории и древностей (ЗООИД). – 1886. – Т. XIV; Андриевский А. Реляции киевского генерал-губернатора за 1768-1769 гг. – К., 1892. – 258 с.; Андриевский А. А. Материалы для истории Запорожья и пограничных отношений (1743-1767) // ЗООИД. – Одесса, 1893. – Т. XVI; Андриевский А. Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. – К., 1882-1886. – Вып. 1 – 10; Андриевский А. Материалы для истории Южнорусского края в XVIII в. (1715-1774). – Одесса, 1886. – 433 с.
4. ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 1410 (Про повернення із турецького полону. 1746 р.); Спр. 160 (Про жителів, які повертались із-за Дністра. 1715 р.); Ф. 59 (Київська губерньська канцелярія). – Оп. 1. – Спр. 612 (Про повернення з татарського полону. 1737 р.); Спр. 938 (Про повернення полонених. 1741 р.); Спр. 1194 (Повернення з турецького полону 1744 р.); Ф. 1820. – Оп. 1. – Спр. 6. (Справа про повернення із Польщі та інших держав утікачів із Росії 1779 р.).
5. Там само. – Ф. 245. – Оп. 1. – Спр. 15, 17. (Книги для записів наказів. 1838 р., 1840 р.).
6. Там само. – Спр. 11 (Про перейменування прізвищ козакам. 1835–1837 рр.).
7. Там само. – Оп. 1. – Спр. 1 (Про кількість козаків, які проживають в Бессарабії. 1828 р.); Спр. 8; Оп. 2. – Спр. 10 (Справи про оселення Дунайського козацького війська. 1835 р.); Оп. 3. – Спр. 1 (Формування Дунайських полків. 1833 р.).
8. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 214. – Спр. 10 за 1824 р. (Листування про переселення казенних селян з внутрішніх губерній до Бессарабії); Спр. 22 за 1824 р. (Про оселення в Бессарабії волонтерів); Спр. 16 за 1828 р. (Про переселення 20 тисяч казенних селян з Росії до Бессарабії); Спр. 5 за 1832 р. (Надання різним особам земель в Бессарабії); Спр. 6 за 1832 р. (Про переселення казенних селян з російських губерній до Бессарабії); Спр. 4 за 1835 р. (Про переселення казенних селян до Бессарабії) тощо.
9. Там само. – Оп. 190. – Спр. 138 за 1824 р. (Про некрасівців і запорожців, які перейшли з Туреччини. 1824–1829 рр.); Оп. 214. – Спр. 15 за 1817 р. (Про турецьких запорожців, які виявили бажання перейти з володінь Османської Порти і оселитися в Бессарабії); Спр. 11 за 1825 р. (Про поселення в Бессарабській області запорожців, які вийшли із-за Дунаю); Спр. 3 за 1828 р. (Про події в Бессарабській області); Спр. 14 за 1828 р. (Про волонтерів і запорожців у Бессарабії); Оп. 218. – Спр. 6 за 1805 р. (Про початок Чорноморського війська і козаках-чорноморцях, які проживали біля Одеси).
10. Бачинський А. Задунайська Січ в оповідях козаків-сучасників. 1824 р. // Невичерпні джерела пам'яті: Зб. наук. статей, матеріалів і републікацій. Т. II: Задунайська Січ. – Одеса, 1998. – С. 352-366.
11. ДАОО. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 1540 (Скарги селян, рядових у відставці та інших осіб на побиття, незаконне привласнювання земель сільськими старостами і повітовими справниками. 1886–1887 рр.); Спр. 1543 (Скарги селян та інших осіб про заборону користування орендними ділянками землі місцевою владою. 1886–1887 рр.); Спр. 1551 (Клопотання офіцерів і рядових у відставці, родин загиблих під час виконання службових обов'язків, міщан та інших осіб про надання їм грошової допомоги. 1886 р.).
12. ДАХО. – Ф. 22. – Оп. 1. – Спр. 1 (Ревізія 1795-1796 рр.).
13. ІА. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 126 (Малоросійське товариство м. Аккерман. 1813 р.); Спр. 145 (Про об'єднання малоросійських товариств м. Аккерман. 1823 р.); Спр. 976 (Донесення малоросійського товариства м. Аккерман про зарахування до нього людей. 1830 р.).
14. Там само. – Спр. 39, 111 (Статистичні відомості Військового правління).
15. Там само. – Спр. 242 (Про зміну прізвищ козакам. 1832 р.).
16. Там само. – Спр. 19 (Журнал засідань Військового правління. 1836 р.); Спр. 52 (Журнал для реєстрації наказів наказних отаманів у 1841 р.); Спр. 67, 78, 87, 89, 96, 97, 110 (Журнали присутності Військового правління за 1845-1849 р.) тощо.
17. История Молдавии: Документы и материалы. Т. III: Положение крестьян и крестьянское движение в Бессарабии. 1812–1861 гг. / Сост. И. А. Анцупов, К. П. Крыжановская; Под ред. Я. С. Гросула. – Кишинев, 1969. – Ч. II. – 691 с.

Стаття, присвячена аналізу джерельної бази з історії колонізації українським населенням Придунайських земель, доведено, що документальні матеріали архівосховищ України дозволяють комплексно вивчити дану проблематику.

Bachinska H.

Sources from the history of TransDanube land colonization by the Ukrainian population in the XVIII – beginning of the XX century in the archives of Ukraine

The article is devoted to the analysis of basic sources from the history of TransDanube land colonization by the Ukrainian population. It is proved that the documents from the archives storage of Ukraine enable to give complex analysis of this problem.

МАТЕРІАЛИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК БАЗА ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ КОЛЕКТИВНОЇ ТА ІСТОРИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Не буде новизною, коли скажемо, що основи вивчення колективної та історичної психології, ментальності було закладено школою Анналів і передовсім її засновником Марком Блоком. Саме він вивів ці науки в першорядні серед решти історичних досліджень. Першими в радянській (російській) історіографії ці тенденції підхопили Борис Поршнєв, котрий і ввів поняття „історичної психології”, Арон Ґуревіч зі своєю „історією культури” та І.Ковальченко та Й.Кахк у „квантовій історії”.

Вважалося, що саме розуміння психології народу пов’язує між собою у єдине ціле дослідження економічної та соціальної історії, які у чистому вигляді не зможуть реально відтворити суть і дух епохи. Усі факти в історії названі „психологічними”, позаяк до їх творення має безпосереднє відношення людина (як до власне, факту, так і до його відображення на письмі, – усе відбувається через свідомість людини. Глибше зрозуміти суть історичного процесу нам допомагає передача в документах чуттєвості – себто відтворення людських вибухів шаленства та відчаю, нерозумних вчинків, раптових душевних зламів. На додачу школа Анналів пропонує нам дивитися на історію не обов’язково як на процес постійних змін – прогресивних чи регресивних. Людська свідомість зазнає впливів поступово і майже невідчутно: змінюються лише форми її зовнішнього прояву, а суть може залишатися незмінною протягом століть.

Досліджуючи матеріали окресленого кола фондів облдержархіву у Херсоні, можемо висловити упевненість, що вищезазначене досить близьке історичній дійсності. Багатьма вважається, що для вивчення колективної масової підсвідомості необхідно опрацювати величезну кількість архівних справ, віднайти безліч ідентичних по суті фактів, думок, висловлювань, ідей, щоби із обов’язковим застереженням обережно можна було віднести – перевіривши в узагальнюючий формат – такі ідеї, факти, думки до надбань масової свідомості, чи то пак – ментальності. На наше переконання, подібний набір фактів (іноді спровокований істориком підбір) хоч і відображатиме якийсь стереотип у історії, проте не повинен бути самоціллю в дослідженні, інакше дослідження виглядатиме як прозаїчна колекція фактів [14, 60].

Джерело не завжди повинне використовуватися напяму, – історик може творити інформацію про людину, відповідно задаючи джерелу питання, і в цьому випадку розуміємо джерело скоріше як збірку потенційних інформацій, в залежності від потреб та зацікавлень істориків та їх уміння в сприйнятті джерел чи також витворювання знання [16] (таких поглядів дотримувались історики вже на початку ХХ століття).

М.Блоком було введено поняття „глобальна”, або ж „тотальна” історія. Щоб досягти цієї тотальності, глобальності, нам треба чимбільш ширшими очима поглянути на даний проміжок в історії, на даний клас або соціальну групу. Задля цього нам стануть у пригоді не тисяча ідентичних фактів, а тисяча оригінальних фактів. Цей підхід жодним чином не заперечить стосунку тієї тисячі до маси, її масовості. „Історик не повинен бути збирачем сміття”, – читаємо в „Анналах”. Не забуваймо теж, що саме загальна обізнаність у епосі та середовищі, а фактично можливості історика до критичного аналізу джерел підготовлюють його до протидії неправді в джерелі або ж фальсифікації останнього [13, 132].

Окрім того, слід нагадати, що підготовлений спеціаліст з історії уже заздалегідь знає, передбачає, чого можна чекати від даного періоду історії або

прошарку населення того часу, тому він потребує скорше не тисячі фактів на підтвердження загальноприйнятого уявлення, а радше тієї тисячі фактів, котра, немов частинками мозаїки, далі більш повно розкривала б картину буття. Тож обов'язком історика є передбачення в дослідженні різноманітних видів джерел, що дозволить тільки тоді віднайти розуміння у зв'язках між поєдинчими фактами [13, 33]. Одинокий факт не може бути при тому внесеним до культу „історичного атома“, а лиш допомагати уявити давнє життя з давніх подій, особистостей, системи поглядів, – реконструювати його у свідомості.

Ми не повинні боятися цієї реконструкції. Запевнення Мішеля Фуко, що „справжня історія відрізняється від історії істориків тим, що не опирається на жодній сталості, бо нічого в людині не є так стале – навіть його тіло – щоб зрозуміти інших людей та розпізнати в них себе“ відкидає професорка Університету в Прінстоні Джоан Скот: „Дійсність, до котрої вистосовується історична інтерпретація, постає саме завдяки цій інтерпретації [...]“; твердження, що історична дійсність є витвором інтерпретаційної практики, називаної історією, не відмовляє тій практиці у повазі та придатності“ [15, 209, 225]. Саме у контакті історика з людиною далекої епохи, з її психікою, розумовим світоглядом вбачали „Анналисти“ гостроту і приємність історичного дослідження, що надає йому особливої інтелектуальної напруженості.

Сьогодні поняття менталітету охоплює досить широку частину підсвідомої психології людини, – починаючи від напівінстинктивного почуття життя і смерті аж до відносин між людиною і владою, тобто від категорій філософського рівня до економіко-соціальних. Саме такої позиції дотримується Європейська історія менталітету, створена в Мюнхені. Менталітет має стати невід'ємною частиною дослідження „проблемної історії“, котра відмежовуючись від безпосереднього сприйняття факту, дає в історії, формує і перевіряє історичні гіпотези щодо широкого кола суспільного, особистісного, господарчого життя людей минулого [14, 67-68].

В обласному архіві документи, що містять інформацію даного порядку, знаходяться перш за все у фондах, де чітко і ясно звучить „глас народу“, – а саме у фондах сільрад за радянської доби та сільуправ за окупації. Переступаючи через їх [документів] тенденційність як виразників перш за все місцевої влади, ніж народу, – з конкретних прикладів розуміємо, що так чи інакше у більшості випадків знаходимо ілюстрації поглядів простого сільського люду. Часто голови колгоспів, сільрад демонструють спрощений погляд на світ, абсолютно не сприймаючи „по-справжньому“ тих завдань, що поставали перед ними з боку вищих органів. Приміром, при обговоренні становища куркулів у с. Красному, з уст голови падає такий вислів: „А Волошина слід обмізкувати як слід, бо він жив дуже гарно“ [3], немовби десь відкрито хтось із adeptів колективізації говорив про колгоспи для бідних. Голова характеризує і себе, і селянство, що він його представляє як типових українців, котрі часто-густо заздять сусідові, поважаючи його при тому як доброго господаря.

На противагу подамо висловлювання з іншого боку барикад: в тому ж Скадовському р-ні куркуль перед очікуваною експатріацією майна заявив голові сільради Новомиколаївки: „От ти пролетаріат, і я скоро буду пролетаріат“, недвозначно натякаючи на селянське розуміння „класових відносин на селі і ролі у них робітничого класу з міста.

Місткий пласт інформації несуть політзведення ДПУ-НКВС до органів влади про обстановку на селі. Знову-ж-таки можна відчувати реалістичність цих свідчень. Так теж, приміром у листівках, що не були рідкісним явищем, дошукуємось „солі буття“ селян ті їх розуміння процесів на зламі 20-30-х рр минулого століття: „Пора прокинутися і показати тим, що смочуть нашу кров, що ми також умій[е]мо

захищати свої інтереси" [4, 122], або – про куркулів: „забрали тих людей, з яких ми усі жили..." [4, 161-162] Шкода, що сила тоталітаризму дуже швидко зламала цю віру селян у свої можливості.

Великого значення набувають свідчення, вихоплені інформаторами із селянських розмов. У них, окрім прямої критики влади, просвічуються теж факти на користь образу селянина як традиціоналіста. Очевидно, нехить до запровадження на селі посади агронома чи сільгосптехніки в'яжеться у асоціативному ряді з нововведеннями совітів, однак власне безпосереднє відкидання прогресивного є, так чи інакше, фактом, який не помітити важко: „Понастроили тракторов! В [19]21-м трупы вывозили гарбами, а теперь будут тракторами!" [1, 2] Селяни демонструють також розуміння власної значимості, викладаючи істориків готове обґрунтування у зміні селянської психології внаслідок комуністичних втручань: „Всё равно весь хлеб власть вывезет, так что крестьянам всё равно, хорош будет хлеб или плох" [4, 563].

Складаючи звіти про селянські виступи, заворушення, зібрання радянська бюрократична система надзвичайно повнокровно фіксувала і переробляла подану інформацію, „роблячи оргвисновки". Так наприклад, із доповідей функціонерів влади щодо селянських безпартійних конференцій, проведених у середині 20-х, можемо відкрити цілий комплекс ментальних засад українців. Почнемо з національної нетолерантності. Селян хвилювала політика більшовиків, спрямована на переселення євреїв на землі із держфонду у тодішніх Калінінському і Великоолександрівському р-х. Цим кроком намагалися вивести євреїв із сфери дрібної торгівлі та примусити їх до землеробства. Селяни Півдня оцінили той факт по-своєму: „Радвлада мабуть збирається зробити на Україні Єврейську республіку". Наведений вислів підтверджує між відчуттями перед „семітською загрозою" теж тезу, що селянин живе т. зв. двороцентризмом, – його обійстя, його земля, його село, – то Україна; те, що євреїв переселяють з тої ж України, тільки Правобережної, він не розуміє. В 40-х роках українці Херсонщини ще раз показали свою „обізнаність" з української географії, охрестивши переселенців-українців з Польщі „поляками" [9, 37].

Також на згаданих конференціях можна було відчутти неприязнь селян до робітництва, що теж є традиційним для ХІХ– поч. ХХ ст. явищем. Селянин живе чутками, але й цього досить, аби твердити, що будівництво дороги у Кіндійці важливіше ремонту Одеського театру або закладання парків у Херсоні: „От вам і змичка міста з селом", – підсумок селян в своїх роздумах. Споконвічне прагнення українця до освіти також знайшло своє відображення: „Наших детей учат украинскому языку, а учителя сами его толком не знают; в селе надо хотя бы семилетку: почему дети спецов должны учиться, а дети крестьян нет" (Кардашинка, Н.Збур'ївка) [11]. Разом з тим остання фраза свідчить також про піддатливість нашого народу на ідеологічні провокації влади: кампанія проти інтелігенції царського періоду (спеціалістів) знайшла своїх adeptів серед простого люду.

Документи 20-х – поч. 30-х рр ілюструють певну однаковість селянства, навіть комітет незаможних селян – КНС – без державних вказівок і дотацій іноді „розгублене і не знає, що робити". Кінець 40-х характеризується появою нового селянства, – радянського колгоспного зразка. У нагоді для пізнання його особливостей стають справи дальніх описів райвиконкомів з приводу виселення „нетрудового елементу з села" за межі України, ініційований Указом Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 року.

На той час влада, штучно розбивши селян на класи, залякавши їх, могла собі дозволити перенести саме на колгоспне селянство місію визначення і виселення тієї решти односельців, що і по розкуркулюваннях не йшли все ж на роботу до

колгоспу. Селяни це завдання більшовиків нібито виконали: були загальні збори із зачитуванням характеристик, був громадянський осуд і, зрештою, – рішення про виселення. Однак за явно прорадянськими, чи проколгоспними висловами чуємо й те, що могло характеризувати українських селян завжди. Так, у с. Львове при виселенні т. зв. паразитів, наводилась така аргументація: „они понаживали коров” [певно, є у них час!], „у них уже посеяны приусадебные участки” [а у мене ні, клятий колгосп!], „я и моя старая мать ежедневно с утра до ночи трудимся” [в колгоспі, не на себе!] [10, 3].

Про що говорять історики ці слова запрацьованих і перетворених на сіру масу людей? По-перше, підтверджують стару правду щодо українців, які у важкій хвилині нікому зі своїх не дозволять жити краще, не дозволять вилізти із казана у пеклі, – усі страждають, страждай і ти, ми тебе хоч за ноги, а назад затягнемо. По-друге, незаперечна любов українців до праці у нових історичних умовах перетворилась у форму „праця задля праці”, – у колгоспі вона для селянина обертається вхолосту (лише даючи право вкрати, – бо „спільне, значить моє”), а щоб напрацювати щось і додому, треба працювати... вдвічі ефективніше: щоб все встигнути. Цю властивість намагалися використовувати і німці під час окупації. Один із лозунгів: „Крестьяне и крестьянки! Работайте прекрасно на Божьей ниве!” [7, 126]. Нагадаю, що Рейх зберіг колгоспи в Україні під назвою общин.

Що стосується документів, що походять не з низів до влади, а навпаки в постановах, директивах і розпорядженнях органів управління, то в них проявляється не менше розуміння колективної психології, ніж можна було б припустити на перший погляд. Щоб розколоти національну єдність німців Високопільського р-ну, послати туди німців-робітників [2, 88]; щоб не дати відновитися церкві, що діяла при німцях, назвати її „вероломно отобранном немцами имуществом” [5, 6-8]; щоб не залишилось сліду по історичній ідентичності краю, змінити на радянську безликість посесійні та патріонімічні назви, топоніми національних меншостей.

До речі, представлення в ДАХО історії національних меншин, таких як німці, євреї, шведи, поляки заслуговує на увагу не лише з приводу достатньої представленості у засобах архіву, але і на складність їх інтерпретації. Скажімо, стосунок євреїв до політики українізації, котрий виявлявся часто у погордливій ігнорації українськості на кшталт „Ми на операційному столі української мови не уявляємо” [11]; або ж факти вимушеної співпраці фольксдойчів Херсонщини з окупаційним режимом, що було покарано радянською владою без врахування особливостей „колаборації” [8, 10]. Джоан Скот пише: „У історіях меншостей біль у сучасності вказується у його тягlostі, тому він більш інтенсивний і більш неморальний. Побажання таких груп починають узасаднюватися з погляду на їх довгу історію” [15, 227]. Маємо вважати на специфіку і тонкощі не тільки історичної правди, але і її віддзеркалення у сьогоденні.

Продовжуючи тему розуміння суспільних настроїв органами влади та відповідне їх відношення, можемо віднайти в обласному архіві і справи, що характеризують систему праці ДПУ-НКВС-КДБ щодо вербування та подальшого використання „інформаторів”, „секретних співробітників”, званих у народі „стукачами”. Описана В.Антоненком-Давидовичем у новелі „Іван Євграфович більше не належить собі” манера та стиль працівників „органів” майже повністю збігається з представленою в архіві Херсонської області візією двотомної справи письменника Миколи Чернявського [11]. Справа містить один із найцікавіших зразків, вважаємо, в цілому по архівних збірках України, – лист-покаяння „секретного співробітника” Дмитра Проценка. У кількосторінковому машинописі російською мовою цей випускник української філології ХІНО та дослідник етнографії Таврії намагається з метою самовідбілювання пояснити свій стосунок

до заданої органами праці „на користь Батьківщини”. Причому владі йшлося лише про нові свідчення з його боку... [12] Навіть в селах, де роль інтелігенції була менша, тактикою радянської влади був напад і ґвалтовне стлумлення свідомості. Приміром, факт надання колгоспам імена селянських мучителів є самим в собі джерелом цілого уявлення про моральні засоби і світоглядні тенденції керівників на місцях: „Политотдел”, „14-та ЧК-ДПУ”, „Шість вказівок товариша Сталіна”, „Кагановича”, або ще „Спайка”, „Друг рабочего”, „Червоний путіловець”, чи „Пам’ять Ілліча”, „Маяк Ілліча”, „Перемога Ілліча” [6].

Чого варте прагнення розшарувати народ по окремих „полицях” і щодо кожної провадити свою специфічну політику: комнезами, середняки, куркулі, сільська інтелігенція, радапарат, партапарат... „Обстоювання” прав національних меншин аж до істерії про „великодержавний український шовінізм” у 1926 році, у розпал українізації [11]. Засилля різноманітного кшталту лекціями, лозунгами від наукових і атеїстичних до виключно пропагандивних на зразок „Лицом к селу”, „Лицом к середняку”, або „Да здравствует Коммунистическая партия в лице Совнаркома!”, – як бачимо, чим бездарнішим був „зміст”, тим „ефективніший” вплив. Примушування керівників сект, релігійних угруповань написати відмови від діяльності, поступово підпорядковуючи все конфесійне життя одній структурі – РПЦ.

Все це свідчить про те, що як радянська влада, так і в меншій мірі окупаційна фашистська, були блискуче поінформовані про настрої у суспільстві, і, відповідно, мали можливість на виправлення чи коригування ситуації і, з часом, – на повернення суспільних течій і навіть людської підсвідомості в потрібне для себе русло.

Підсумовуючи, хотілось би зазначити, що історична психологія як наука приречена на ґрунтовне вивчення, вона не тільки збагачує наше знання про ту чи іншу епоху, а вдихає в неї життя, насичуючи людськими почуттями, характерними тому часу рішеннями. Матеріали Державного архіву Херсонської області у нашому розпорядженні: інформація доступних фондів є українською, російською, німецькою мовами та на ідиш.

Джерела та література

1. ДАХО. Ф.р. – 2. Оп. 4. Спр. 113.
2. ДАХО. Ф.р. – 2. Оп. 4. Спр. 116 А.
3. ДАХО. Ф.р. – 218. Оп. 1. Спр. 8.
4. ДАХО. Ф.р. – 374 сч. Оп. 2. Спр. 23.
5. ДАХО. Ф.р. – 881. Оп. 2. Спр. 22.
6. ДАХО. Ф.р. – 1479. Оп. 1. Спр. 6.
7. ДАХО. Ф.р. – 1501. Оп. 5. Спр. 3.
8. ДАХО. Ф.р. – 1824. Оп. 1. Спр. 37.
9. ДАХО. Ф.р. – 1979. Оп. 1. Спр. 242.
10. ДАХО. Ф.р. – 2420. Оп. 3. Спр. 9.
11. Див.: Кабачій Роман. Політика українізації на Херсонщині як фактор зміни суспільної та національної свідомості мешканців краю. Магістерська робота. ХДПУ. Херсон. – 2000. – 121 с.
12. Див.: Кабачій Роман. Привілей сексота // Україна молода. 2002. 15 серпня. №149. С. 5. Його ж. Втрата інтелігентності або Як добивали прошарок // Політика і культура. 2002. 17-23 вересня. №33. С. 32-33.
13. Pawliak Marian. Serczyk Jerzy. Podstawy badań historycznych. Bydgoszcz. Wyd. Uczelniane WSP w Bydgoszczy. 1999. – 150 s.
14. Pomorski Jan. Historyk i metodologia. Lublin. Wyd. UMCS. 1991. – 165 s.
15. Scott Joan W. Po historii? – tłum. Paulina Ambroży // Pamięć, etyka i historia. Anglo-amerykańska teoria historiografii lat dziewięćdziesiątych (Antologia przekładów) / pod red. Ewy Domańskiej. Poznań. Wyd. Poznańskie. 2002. – S. 207-234.
16. Radomski Andrzej. Od badania historii do pisanja historii (w związku z załamaniem się doktryny empiryzmu we współczesnej myśli metodologicznej) // Historyka. 2001. T. 31. – S. 39-60.

Критика та бібліографія

**ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ: ВІЗІЯ СУЧАСНОГО
ІСТОРИКА О.Ігнатуша "Інституційний розкол православної
церкви в Україні: ґенеза і характер (XIX – 30-ті рр. XX ст.). –
Запоріжжя: Поліграф, 2004. – 440 с.**

Увазі читача хотілося б представити фундаментальну монографію запорізького історика Олександра Миколайовича Ігнатуши. Вказане видання базується на ґрунтовному науковому дослідженні автора яке присвячено цікавій та малодослідженій у сучасній українській історичній науці проблемі. Актуальність обраної теми не викликає жодних сумнівів та підтверджується самим ходом історичних подій. Інституційний розкол православної церкви в Україні є реальністю сьогодення. Він стався знову напередодні третього тисячоліття – вже втретє за останні сімдесят років. І сьогодні, в складний час нашої "помаранчевої" революції, можемо бачити наслідки та, здається, поглиблення цього розколу, адже православна церква не стоїть осторонь від тих політичних процесів що відбуваються в Україні. Отже, можливо, уважний та зацікавлений читач зможе знайти в цій книзі відповіді на багато питань які ставить перед нами не тільки минуле, а й сучасність.

Приємно вражає надзвичайно багата джерельна база проведеного дослідження, яка дозволяє досить повно розкрити поставлені питання. Так, автор залучив до аналізу документи, які визначали інституційний статус церковних організацій і об'єднань: установчі та статутні документи церковних органів, документи соборів, з'їздів, зібрань. Особливу увагу було приділено звітній документації релігійних організацій, діловому листуванню духовних осіб. Ґрунтовними для визначення державного статусу православних конфесій стали законодавчі акти, урядові постанови, нормативні документи різних державних відомств, документи вищих партійно-державних органів котрі регулювали правовий, економічний, морально-етичний статус церковних інституцій. Автором було залучено й опубліковані та неопубліковані статистичні документи, що надають характеризованим явищам кількісних виразів. Очевидну користь принесло використання і мемуарної літератури.

Як відзначив сам автор, фактологічну основу дослідження склали джерела з фондів центральних архівних установ України: Центрального державного архіву вищих органів державної влади (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань (ЦДАГО України), Центрального державного історичного архіву України у місті Києві (ЦДІАК), Державного архіву при Раді Міністрів Автономної Республіки Крим (ДА АРК), центральних архівів Російської Федерації: Центрального державного архіву Російської Федерації (ДАРФ), Російського державного архіву соціально-політичної історії (Москва) (РДАСПІ), Російського державного історичного архіву (Санкт-Петербург) (РДІА) а також 10 місцевих (обласних) вітчизняних архівів. Більшість із цих документів уведено до наукового обігу вперше.

Крім того, дослідником було використано широкий комплекс періодичної літератури, як конфесійної, так і світської, громадської та державної.

Автор монографії, обираючи предмет свого дослідження, в першу чергу сконцентрував свою увагу на церкві як соціальній інституції. Отже, він не ревізує богословське вчення про церкву, а лише акцентує увагу на цілком очевидній її соціальній природі. Втім, дослідження О.Ігнатуши залишає простір для спеціальних богословських студій з історії означеного розколу православ'я в

Україні. Поява таких праць була б цікавою альтернативою, і водночас – доповненням його дослідженню. Тим більше, що, наявні богословські праці переважно є старими і практично недоступними пересічному читачеві. Це, як правило, богословські дисертації випускників духовних академій. Вони виконувалися в умовах ідейної монополії Московського патріархату на українську церковну історію, а відтак віддзеркалили далекий від об'єктивності набір дослідницького інструментарію й стверджували однозначні, різко негативні висновки щодо явищ, котрі вели до втрати церковної єдності скріпленої Москвою.

Репрезентативно та змістовно подавши історіографію проблеми, дослідник пояснює власну точку зору, яка, на мою думку, виявляється доволі привабливою. Так, він розглядає явище церковного розколу в Україні не тільки як вияв конфлікту між правлячими колами церкви, а й оцінює його, передусім, як віддзеркалення розколу суспільства, як продукт епохи модернізації. Автор, поєднує капіталістичну та комуністичну модернізацію логікою неперервного процесу (починається з кінця XVIII ст.). Комуністична модернізація, за його словами, “замкнула коло української бездержавності (30-ті рр. XX ст.) залізним ланцюгом нової імперії”. Отже, процес втрати інституційної єдності православної церкви в Україні розглядається під кутом перемог модерного над усталеним.

Авторський дискурс вимагає від дослідження тримати в полі зору соціально-політичні конфлікти й способи їх розв'язання. Зокрема, у площині змагань державного проти недержавного. Саме звідси, як зауважує дослідник, й витікала низка конфліктів: між централізмом і демократією; тоталітаризмом і свободою; національним та інтернаціональним; російським і українським. Інший важливий аспект процесів модернізації стосувався соціокультурних явищ. Це були народжені модерною добою змагання між раціональним та ірраціональним, трансцендентальним і світським, гуманістичним і антигуманним, клерикальним і секулярним, християнським і антихристиянським.

Цілком слушно О.Ігнатуша розглядає інституційний розкол як багатофакторне, багатогранне явище. Його грані – це сторони складного соціокультурного конфлікту. Їх чисельність показувала переплетеність проблем, складність їх вирішення, міцність, здатність до суспільного резонансу. Такий погляд на проблему як комплекс політичних, етнокультурних, економічних, соціально-побутових, світоглядно-ціннісних, морально-етичних причин, на думку автора, дає можливість оцінити конфлікт в церковному середовищі з різних точок зору і, водночас, визначити значимість факторів, які відбилися у його характері.

Таким чином, вважає дослідник, в основі розколу православної церкви в Україні лежав модернізаційний конфлікт. Отже, формування модерної української нації, яке відбувалося в контексті загальноєвропейського соціального прогресу, генерувало національно-релігійну енергію українців, як і інших народів. Ця енергія знаходила вияв у прагненні до реального інституційного оновлення церкви за взірцями, до яких свого часу приходили інші європейські народи. Енергія накопичувалася. Вона сколихнула будівлю православної церкви в час української революції. Це був час, коли на історичну арену нової Європи виходили й інші пригноблені народи імперій: Австрійської, Оттоманської. Але енергії модернізації у межах української етнічної території не вистачило на створення міцної національної державності та національної церкви. Ініціативу захлеснула російська національна стихія. Сила її національного консерватизму, навіть серед більшовиків, які намагалися бути найбільш ліворадикальними, виявилася неперевершеною.

На сторінках своєї книги автор, доволі успішно, намагається реконструювати суспільно-політичні і національно-культурні явища і події, що модифікували

розстановку соціальних сил у православній церкві як складовій частині суспільства, привівши її до стану інституційного розколу.

В роботі окрему увагу приділено соціокультурним та етнополітичним передумови розколу РПЦ в Україні. В загальних рисах простежуються історичні особливості, що справляли вплив на українське православне суспільство та його християнську організацію з найдавніших часів. Підкреслюються специфічні риси церковного устрою. Ідеться про змінність цих рис у залежності від нових факторів загальноєвропейської історії: геополітичних процесів на фоні втрати давньої української державності, поширення ідей реформації. Основна ідея початкової частини роботи вписується в загальну концепцію динамічного процесу трансформації християнської церкви.

Автором характеризується соціально-політична адаптація РПЦ в Україні до викликів нової капіталістичної доби. Церква, яка поглинула Київську митрополію та нав'язала їй свої організаційні форми, сама дедалі відчутніше ставала одним з об'єктів впливу міжнародних факторів секуляризації, що змушувало її до протидії. Досліджено напрямки цієї протидії й способи православної церкви знайти своє місце в нових реаліях, зберегти свій суспільний і державний статус.

Разом з тим у дослідженні приділено увагу вивченню українського суспільства, його старих і нових соціальних сил у контексті їхнього ставлення до церкви та модернізаційних процесів. Акцентовано увагу на особливій ролі світових та вітчизняних суспільно-політичних подій 1905 р. Важливу роль відведено аналізу формування нової церковної структури в Україні під час національної революції 1914-1922 рр. Автор подає характеристику тих історичних явищ, котрі, на його думку, залишили найсуттєвіший відбиток на організаційному оформленні майбутнього церковного розколу в Україні. Простежуються зміни організаційних форм і конкретні явища дезінтеграції та реінтеграції структури православної церкви.

Окрему увагу автором монографії присвячено новітнім соціокультурним та політичним факторам інституційної трансформації церкви в Україні, під якими розуміються процеси комуністичної модернізації 20-30-х рр. XX ст. Але попередньо автор зважив за доцільне звернути увагу на явище православного модернізму в Україні, як складову частку загальносвітового соціокультурного прогресу доби повоєнної Європи.

Так, ним зроблено спробу цілісно охарактеризувати радянську державно-політичну систему, її складові елементи та ланки взаємодії, динаміку організаційних форм цієї системи, яка була визначальною для зміни суспільного статусу православної церкви в модернізованій по-комуністичному державі.

В рамках усього хронологічного періоду простежено блокаду форм церковної організації з боку держави засобами силового та пропагандистського тиску. Відзначено способи утвердження ідеалів так званої "культурної революції", які супроводжувалися нищенням зовнішніх і внутрішніх ознак православної віри.

Окреслені фактори дозволили реконструювати площину, в якій розгорталася відповідь православ'я в Україні на більшовицьку модернізацію. Окремими блоками в дослідженні О.Ігнатуши розглянуто утвердження нової парадигми культурницької діяльності церков, які виникли на ґрунті єдиної РПЦ, особливо – в аспекті відгуку кожної з найбільших конфесій на процес національного відродження в Україні, на зміну політичних пріоритетів радянської національної політики. Матеріал підводить автора до висновків про спільні та специфічні форми зазначеного відгуку в залежності від зовнішніх стримуючих факторів (державна, її вибіркоче ставлення до окремих конфесій) та від внутрішньої організації (ієрархічний устрій, національна ідеологія). Визначено наявність гіпотетичних точок зближення між церквами й одночасне поглиблення їх

інституційної несумісності в умовах дезінтегруючих впливів державної влади.

Не обійшов автор своєю увагою і розстановку соціальних сил у відношенні до православної церкви, яка суттєво змінювалася під впливом ліворадикальних прожектів більшовиків, утвердження комуністичної парадигми ролі церкви в суспільному житті, формування на основі більшовицьких шаблонів однозначних характеристик. Простежено подвійний процес: з одного боку – втягування значної частини українського суспільства в процес комуністичного будівництва із зростанням релігійного індиферентизму та атеїстичних настроїв; з другого – вкорінення традиційної церковності, релігійності, намагання частини віруючих зберегти церковну інституцію та свою релігійну ідентичність. Тут, цілком логічно, матеріал розглянуто шляхом характеристики окремих соціальних груп, відмінних між собою за параметрами політичної лояльності владі, соціальною психологією, ставленням до ідей національної церкви.

Завдяки багатству джерельної бази та комплексності дослідницького підходу автору вдалося створити цікаву, живу, багатовимірну і, навіть, повчальну картину історії розколу православної церкви в Україні. На мою думку, вона обов'язково приверне увагу не тільки істориків, а й релігієзнавців та й, взагалі, тих хто цікавиться нашою історією.

Наприкінці залишається лише привітати автора та всіх нас з появою такої по суті новаторської, висококваліфікованої, корисної і просто цікаво написаної праці з історії православної церкви в Україні.

Хроніка та інформація

ДЕЯКІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН

Минуло 13 років відтоді, як на мапі Європи з'явилась велика суверенна держава Україна, яка крок за кроком, у важких умовах демонтажу тоталітарної системи, зміни політичних і ціннісних орієнтацій, економічних і соціальних відносин, вироблення якісно нової моделі співіснування титульної нації з представниками багатьох етнічних спільнот, які здавна населяють її благословенну землю, оволодіває демократичним способом життя, зміцнює вироблену століттями ментальну рису свого народу – релігійну і національну толерантність. Уже стало своєрідним кліше теза про те, що Україна чи не єдина країна на пострадянському просторі, яка зуміла зберегти міжнаціональний мир та злагоду, не допустивши будь-якого конфлікту чи непорозуміння на міжетнічному ґрунті. Це істинно так, а істина навіть від частого повторення не втрачає своєї переконливості.

Мало яка держава у світі, так само як Україна, має сьогодні понад 11-мільйонне суцвіття етнічних груп із різними духовними запитами й рівнями інтеграції в єдине суспільство. Тому й приділяє вона особливу увагу формуванню виваженої, узгодженої зі світовими стандартами політики у сфері етнонаціонального розвитку, актуалізації процесу державо- і націотворення.

Президент України Л.Д.Кучма влучно зазначив: "Є питання непрості та гострі, про які треба менше говорити, не піднімаючи навколо них політичних збурень, а предметно працювати над їх вирішенням. Сьогодні вони торкаються, переважно, мови, національної і релігійної сфери. З усім цим тісно змикається тема патріотизму".

Надійні гарантії прав національних меншин, підтримання міжетнічного миру і злагоди у такій поліетнічній за складом населення державі, як Україна, є необхідною запорукою загальної стабільності суспільства. Ще до реального розпаду Радянського Союзу, 16 липня 1990 р. Верховна Рада Української РСР прийняла Декларацію про державний суверенітет, згідно з якою громадяни республіки всіх національностей становили народ України, а республіка забезпечувала рівність перед законом усіх громадян незалежно від походження, соціального й майнового стану, расової та національної належності, статті, роду й характеру занять, місця проживання та інших обставин. Декларація гарантувала всім національностям, що проживали на її території, право їх вільного національно-культурного розвитку.

Український народ, який тисячоліттями жив на перехресті великих світових доріг і чинив відчайдушний опір різноманітним займам, власне самостійне життя мудро розпочав з утвердження на своїй землі міжнаціонального миру.

Після проголошення Акта незалежності України 24 серпня 1991 року вже 1 листопада 1991 року була прийнята Декларація прав національностей, де чітко висловлювався твердий намір майбутньої держави дбати про гармонізацію національного буття в країні, розвиток культури кожної національної меншини, збереження їх духовної і релігійної самобутності. Для представників усіх національних груп Декларація передбачала рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права, в ній підкреслювалось, що дискримінація за національною ознакою забороняється і карається законом.

Нині в Україні закладена вагома політико-правова база у сфері забезпечення прав національних меншин. Правовою основою формування державної

етнополітики стали Декларація про державний суверенітет України, Акт проголошення незалежності України, Конституція України, Декларація прав національностей України (1 листопада 1991 р.), Закон України "Про національні меншини в Україні" (25 червня 1992 р.), Закон "Про місцеве самоврядування в Україні".

Захист інтересів національних меншин передбачений в законодавчих актах про громадянство, про об'єднання громадян, про свободу совісті та релігійні організації, про освіту, в Основах законодавства України про культуру.

Серед пріоритетних напрямків державної підтримки в задоволенні етнокультурних потреб національних меншин є відродження звичаїв і традицій різних етносів, всебічний розвиток їхньої мови і освіти, аматорського та професійного мистецтва, збереження пам'яток культури національних меншин, заснування періодичних видань.

Одним із перших законодавчих актів незалежної України став Закон "Про національні меншини в Україні" (25 червня 1992 р.), який регулювання всього комплексу сформульованих у 19-ти статтях специфічних питань визнавав прерогативою держави. Закон оцінений міжнародними експертами не лише як демократичний, а й такий, що може слугувати взірцем для світового співтовариства.

Пріоритетні напрями в реалізації державної політики в міжнаціональній сфері, крім спеціального Закону, визначає також затверджена у 1995 році віце-прем'єр-міністром з гуманітарних питань "Концепція розвитку національних меншин України", яка передовсім звертає увагу на нагальну необхідність відродження звичаїв і традицій національних меншин України, всебічний розвиток їхнього самодіяльного і професійного мистецтва, створення умов для підготовки творчої інтелігенції, збереження й охорону пам'яток культури, здійснення фундаментальних досліджень у галузі теорії та історії культур етносів України.

3 грудня 1997 року частиною національного законодавства стали ратифіковані Україною, як членом Ради Європи, Рамкова конвенція про захист прав національних меншин, а з травня 2003 року – Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, яка підписана від імені України 2 травня 1996 р.

Імплементация Рамкової конвенції та ратифікація Хартії не покладають на нашу країну принципово нових зобов'язань, оскільки практично всі зобов'язання відносно забезпечення політичних, соціальних, культурних та мовних прав національних меншин фактично відображені в її чинному законодавстві, а саме: у відповідних статтях Конституції України, Законах України "Про національні меншини в Україні", "Про мови в УРСР", "Про освіту", а також передбачені у цивільному і кримінальному законодавстві. Мова може йти лише про внесення певних змін до чинного законодавства.

Законодавством України передбачено також захист прав і свобод національних меншин шляхом укладення міжнародних договорів. Прикладом цього є Договори про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією, Румунією, Азербайджанською Республікою.

Міжнародні правові акти доповнюються міжвідомчими угодами про співробітництво щодо захисту прав національних меншин, які підписала Україна з Федеративною Республікою Німеччиною (1996 р.), з Департаментом національних відносин при Уряді Республіки Молдова (1996 р.) та Департаментом з регіональних проблем та національних меншин при Уряді Литовської Республіки (1997 р.)

Національні меншини України із суб'єктів законодавчого регулювання перетворюються на безпосередніх учасників законотворчого процесу. Така

співпраця закладає надійний фундамент для гармонійного поєднання інтересів представників різних національностей, вдосконалення законодавства у сфері міжнаціональних відносин, пошуку механізмів його реалізації.

Від Декларацій до Концепцій, від Концепцій до Законів, від Законів до цілеспрямованої, копійкової роботи задля максимального втілення кожної їхньої статті в життя, до приєднання і ратифікації багатьох міжнародних документів, тісної співпраці з відповідними структурами ООН, ОБСЄ, Ради Європи тощо – такими є справді непрості етапи у галузі Захисту прав національних меншин в Українській державі.

Незалежність і суверенітет тоді лише чогось варті, коли вони гарантують не тільки недоторканність державних кордонів, процвітання народного господарства, техніки і науки, а й дбайливе ставлення до духовних багатств, які зафіксували особливі прикмети народної душі, побуту, звичаїв, вірувань, морально-естетичних і філософських переконань, які, зрештою, витворюють узагальнений образ представника етносу, виокремлюють його характерні прикмети, включають його в реєстр народів світу.

Почуття взаємоповаги, прагнення до взаємопізнання – ось головна магістраль, якою різномовні і різнокультурні суспільні групи повинні рухатись назустріч одна одній, аби спільними інтелектуальними зусиллями виробити, вибудувати прийнятну для всіх модель толерантного співжиття, не втративши при цьому власні духовні орієнтири.

Херсонщина – багатонаціональний край, де проживають представники 115 національностей та народностей, для яких створенні умови щодо постійного гармонійного розвитку, збереженню традицій, звичаїв, духовності, мови та культури кожної національності, які разом з українцями складають єдину багатонаціональну родину нашого краю.

Дані щодо найбільш чисельних національностей, які мешкають в області:

	КІЛЬКІСТЬ (ТИС.ОСІБ)	У % ДО ЗАГАЛЬНОЇ КІЛЬКОСТІ ПОСТІЙНОГО НАСЕЛЕННЯ		2001 РІК У % ДО 1989 РОКУ	МІСЬКЕ НАСЕ- ЛЕННЯ (ТИС. ОСІБ)	СІЛЬСЬ- КЕ НАСЕ- ЛЕННЯ (ТИС. ОСІБ)
		2001 РІК	1989 РІК			
УКРАЇНЦІ	961,6	82,0	75,7	102,6	551,2	410,4
РОСІЯНИ	165,2	14,1	20,2	66,2	123,8	41,4
БІЛОРУСИ	8,2	0,7	1,0	64,8	5,1	3,1
ТАТАРИ	5,4	0,5	0,2	У 2,5 Р. Б.	3,939	1,414
ВІРМЕНИ	4,5	0,4	0,1	У 3,8 Р. Б.	2,371	2,177
МОЛДОВАНИ	4,2	0,4	0,4	74,4	1,609	2,570
ТУРКИ*	3,7	0,3	0,0	У 467 Р. Б.	0,409	3,327
КРИМСЬКІ ТАТАРИ	2,1	0,2	0,5	36,2	1,793	0,279
ЦИГАНИ	1,8	0,1	0,2	87,4	1,228	0,524

ЄВРЕЇ	1,7	0,1	0,6	23,5	1,673	0,059
ПОЛЯКИ	1,6	0,1	0,2	57,4	0,961	0,664
НІМЦІ	1,4	0,1	0,1	93,9	0,802	0,560
АЗЕРБАЙДЖАНЦІ	1,3	0,1	0,1	У 1,7 Р. Б.	0,751	0,529
КОРЕЙЦІ	1,2	0,1	0,0	У 2,9 Р. Б.	0,455	0,798
БОЛГАРИ	1,0	0,1	0,1	79,9	0,782	0,258
ІНШІ НАЦІОНАЛЬНОСТІ	5,9	0,5	0,6	83,5		
* У 1989 РОЦІ НА ТЕРИТОРІЇ ОБЛАСТІ ПРОЖИВАЛО 8 ОСІБ, ЯКІ ВИЗНАЧИЛИ СВОЮ НАЦІОНАЛЬНІСТЬ ЯК "ТУРКИ"						

Національний склад населення найбільших міст області:

Міста	чисельність (тис.осіб)
м.Херсон:	324,4
українці	245,6
росіяни	67,1
білоруси	2,6
євреї	1,5
вірмени	1,2
м.Нова Каховка	52,611
українці	37,5
росіяни	13,7
білоруси	0,5
м.Каховка	38,166
українці	31,3
росіяни	5,771
білоруси	0,26
цигани	0,2

За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року у національному складі населення області близько 82% складають українці. За роки, що минули від перепису населення 1989 року, їх кількість зросла на 2,6%. Питома вага українців в загальній чисельності постійного населення області збільшилася на 6,3 відсоткових пункти. Крім українців, в області мешкають понад 211 тис. представників національностей країн СНД, Балтії та далекого зарубіжжя. Серед громадян інших країн, які постійно проживали в області, найбільші частки складали громадяни з Росії – 59,1%, Вірменії – 12,5%, Узбекистану – 7,3%, Молдови – 5,1%, Азербайджану – 5,0%.

Друге місце за чисельністю посідали росіяни, кількість яких, порівняно з переписом 1989 року, зменшилась на 84,3 тис. осіб, або у 1,5 рази, і на момент перепису складала 165,2 тис. осіб. Чисельність білорусів, третьої багато чисельної національності в області у порівнянні з попереднім переписом теж зменшилася на 4,5 тис. осіб.

Інтенсивний міграційний рух євреїв в країни далекого зарубіжжя після перепису 1989 року, був одним з чинників значного зменшення їх чисельності в

області – з 7,4 тис. до 1,7 тис. осіб, або у 4,3 рази. За цей же період на Херсонщині спостерігався спад чисельності багатьох інших національностей країн СНД та Балтії, а по окремим із них він виявився високим. Так, у порівнянні з 1989 роком в області у 2,3 рази менше проживає представників такої національності, як мордва, у 2,1 рази – узбеків, у 1,9 рази – чувашів, удмуртів, естонців, у 1,6 рази – комі, латишів, у 1,5 рази – литовців. Також зменшилася чисельність представників різних національностей країн Західної Європи, а саме: німців, болгар, греків, угорців, а найбільше скоротилася чисельність чехів (у 2,4 рази), поляків (у 1,7 рази) і румун (у 1,5 рази).

Разом з тим, в області зросла чисельність вірмен (у 3,8 рази), татар (у 2,5 рази), азербайджанців та таджиків (у 1,7 рази). На території області стало мешкати більше грузинів (на 7,2%), гагаузів (на 6,7%), значно зросла чисельність турків та курдів. Переселення турків в область, яке розпочалося на початку 90-х років, зумовило збільшення їх чисельності в 467 разів: 3736 осіб у 2001 році проти 8 осіб – у 1989 році. Основним місцем їх проживання є Чаплинський та Генічеський райони – відповідно 61% та 13% від усієї чисельності турків в області. У той же період здійснювалося переселення в область курдів, їх чисельність зросла у 42 рази (з 7 до 296 осіб).

Чисельність корейців в області збільшилася у 2,9 рази, більшість яких мешкала на території Херсонської міськради (16% від їх загальної кількості по області), Скадовського (14,4%), Голопристанського (13,1%) та Каховського (11,3%) районів.

За станом на 1 листопада 2004 року в області зареєстровано 21 громадська організація національних меншин. Громадські організації національних меншин області за підтримки органів державної влади вільно проводять свої конгреси та з'їзди, науково-практичні конференції і семінари, тематика яких спрямована на відродження етнічної самобутності.

При Херсонському державному університеті відкрито Центри турецької та польської культур, підписано договір з Херсонським товариством греків щодо створення Центру грецької культури.

При облдержадміністрації утворені та працюють обласна міжвідомча координаційна рада з питань етнополітики та міграції та рада представників громадських організацій національних меншин області, які розглядають та вирішують питання, пов'язані із забезпеченням правових, мовно-освітніх та культурних потреб національних спільнот області. Ради представників громадських організацій національних меншин діють при райдержадміністраціях та міськвиконкомах у місцях компактного проживання національних меншин.

Органами державної влади та місцевого самоврядування постійно надається організаційно-методична та фінансова допомога національним товариствам у проведенні культурно-мистецьких заходів, вирішуються питання щодо задоволення релігійних потреб національних меншин.

Водночас новий етап соціально-політичного та економічного розвитку, в який вступила Україна на порозі ХХІ століття, вимагає вдосконалення чинного законодавства у сфері міжнаціональних відносин, подальшої конструктивної співпраці з громадськими організаціями та міжнародними інституціями з питань забезпечення прав і свобод національних меншин.

Україна — член Ради Європи — обрала шлях на інтеграцію у європейське співтовариство, продовжуватиме роботу відносно імплементації в українське законодавство норм міжнародних документів щодо сфери міжнаціональних відносин. Серед найголовніших пріоритетів є подальша робота відносно імплементації в чинне законодавство України положень Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин та Європейської хартії регіональних мов

або мов меншин, виконання інших міжнародних договорів та угод.

Державний комітет України у справах національностей та міграції, виступаючи за розширення і поглиблення співпраці з Верховним Комісаром ОБСЄ у справах національних меншин, пропонує розробити за участю ВКНМ ОБСЄ пілотний проект "Моделі міжетнічних відносин в Європі та Україні" та здійснити його апробацію на всеукраїнському і регіональному рівнях.

Державний комітет України у справах національностей та міграції за участю керівників його структурних підрозділів на місцях сприятиме реалізації рекомендацій, вироблених у ході спільного проекту ВКНМ ОБСЄ щодо моніторингу стану дотримання прав і свобод національних меншин, який проводився у семи регіонах України. Їх імплементація в практичну діяльність органів виконавчої влади та громадських організацій національних меншин забезпечить політичну стабільність і міжнаціональний мир і злагоду в Україні.

Така співпраця має бути динамічною і зорієнтованою на кінцевий результат — створення сприятливого зовнішньополітичного та економічного середовища для оптимізації процесів етнокультурного відродження національних меншин на шляху інтеграції України у європейське співтовариство.

І.Ю.Сінкевич, Є.Г.Сінкевич

ВАГОМИЙ ВНЕСОК У РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Із набуттям Україною незалежності значно поживилася співпраця українських та польських науковців, у тому числі й істориків. Проголошення 2004 року — Роком Республіки Польща в Україні спонукало науковців обох країн особливої ваги надати дослідженню стосунків між двома народами на різних історичних етапах. Значної ваги у цьому контексті набули наукові конференції проведені в поточному році різноманітними науковими інституціями нашої держави.

Ідея проведення міжнародної наукової конференції історичним факультетом Херсонського державного університету визріла під час мого чергового візиту до Ченстохови у 2003 році та консультацій із польськими колегами-істориками. Наші зусилля підтримало керівництво Інституту української археографії та джерелознавства ім. С.М.Грушевського НАН України (д.і.н., член-кореспондент НАН України **Сохань П.С.**), Херсонського державного університету (к.ф.н., професор **Беляєв Ю.І.**), Вищої школи педагогічної (з жовтня 2004 р. Академія ім. Яна Длугоша) міста Ченстохови (д.х., професор **Бердовські Я.**; д.х., професор **Срогош Т.**; д., професор **Антонівіч М.**) та Генеральне Консульство Республіки Польща в Одесі (**Собчак А.**), Науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства при Головархіві України (д.і.н. **Матяш І.Б.**). Свій вагомий внесок у підготовку та проведення конференції зробили відділ у справах національностей та міграції Херсонської обласної державної адміністрації (**Меренков В.Ю.**), Херсонська міська рада (**Сальдо В.В.**, **Черевко С.М.**), управління культури при Херсонській обласній державній адміністрації (**Рилєєв В.П.**), Херсонська торгівельна палата (**Остроумова В.А.**), управління культури при Херсонській міській раді (**Полєвіков І.О.**), директор інституту психології, історії, соціології (к.ф.н., доцент **Шапошникова І.В.**).

Міжнародна наукова конференція "Українсько-польські стосунки у джерелах та історіографії" відбулася в рамках Року Республіки Польща в Україні та Дня міста Херсона 17-19 вересня 2004 року. Ту значимість, яку польська сторона відвела конференції в Херсоні засвідчує участь у її роботі Його

Поважності Генерального Консула Республіки Польща в Одесі пана **Анджея С.Собчака**. Польську історичну науку безпосередньо репрезентували д.х., професор А.Гоцловскі (Варшавський університет); д.х., професор Г.Мазур (Ягеллонський університет); д.х., професор Б.Шиндлер, д. М.Антоневіч, д. Н.Моравец (Академія ім. Яна Длугоша м. Ченстохови); д.х., професор Р.Дрозд, д. В.Скура (Поморська педакадемія м.Слупськ); д. М.Кротофіл, д. О.Смолінські (університет ім. М.Коперніка в Торуню); д.Т.Цісельські (університет м. Ополе). Європейський колегіум українських і польських університетів м. Любліна представляли аспіранти Р.Качачій, В.Берковський, Ю.Рудакова.

Окрім численного загалу науковців Херсона українські історики представляли Одеський національний університет ім. І.Мечникова (д.і.н., професор О.Бачинська); Харківський національний університет ім. В.Каразіна (аспірант Г.Дедурін); Уманський державний педагогічний університет ім. П.Тичини (к.і.н., доцент І.Кривошия); Волинський державний університет ім. Л.Україники (аспірант О.Разиграєв); Миколаївський філіал Київського національного університету культури і мистецтв (ст. викладач Т.Пронь).

Всього до уваги учасників конференції було представлено 53 сюжети з проблематики українсько-польських стосунків починаючи з часів середньовіччя і закінчуючи сьогоденням. Зацікавленість та дискусії викликали виступи на пленарному засіданні д.х., професора, голови ченстоховського відділення Товариства польських істориків, завідувача кафедрою ВШП Б.Шиндлера на тему "Повстання Богдана Хмельницького в світлі польської історіографії" та д.і.н., професора кафедри історії України історичного факультету Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова О.А.Бачинської на тему "Польське населення в козацьких військах Південної Бессарабії в XIX ст."

Українсько-польські стосунки на етапах історії переживали різні колізії. Історики двох країн зважено і розсудливо підійшли до аналізу та викладу матеріалу, що стосувався непростих взаємин, які стосуються нашого спільного багажу переживань та втрат. Мова науки зрозуміла кожному фахівцю. Разом із тим, вникнути у всі аспекти викладів доповідачів на пленарному та секційному засіданнях учасники змогли завдячуючи кваліфікованому перекладу Р.Кабачія (випускника історичного факультету Херсонського державного університету) і д.х., професора Р.Дрозда, за що ми принагідно дякуємо їм.

Підводячи підсумок роботи конференції її учасники та офіційні особи зазначали високий рівень представництва та якості і широту охоплення проблем у виголошених доповідях та поданих до друку матеріалах. Констатувалася важливість даного наукового заходу для зміцнення українсько-польської дружби і співпраці між окремими науковими закладами наших країн. Було висловлено побажання зробити конференції присвячені дослідженню українсько-польських взаємин регулярними і проводити їх по черзі: в Україні та Польщі.

Важливим доповненням до наукової програми стали екскурсії гостей по місту і Дніпру, а також ознайомлення із роботою університетського Центру польської мови та культури (керівник Є.Г.Сінкевич) і діяльністю обласного польського національного товариства "Полонія" (керівник В.Г.Дзешульський).

**Наукові публікації викладачів та аспірантів кафедри історії
України ХДУ за 2004 рік**

1. **Кузовова Н.М.** Південноукраїнські земства та сільськогосподарська інтелігенція у розвитку духовного життя Півдня України // Південний архів. Зб. наук. праць. Істор. науки. – Херсон, 2004. – Вип. 14. – С. 56-60.
2. **Кучеренко А.А.** Нове дослідження з історії комерційного флоту // Південний архів. Зб. наук. праць. Істор. науки. – Херсон, 2004. – Вип. 14. – С. 173-176. – Рец. на кн.: Шляхов О.Б. Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну (90-ті рр. XIX ст. – 1914 р.). – Дніпропетровськ, 2003. – 366 с.
3. **Макієнко О.А.** А.М. Грабенко і розвиток земського самоврядування на Півдні України (кінець XIX – початок XX ст.) // Південний архів. Зб. наук. праць. Істор. науки. – Херсон, 2004. – Вип. 15. – С. 85-92.
4. **Макієнко О.А.** Архівознавство: Навчально-методичні рекомендації для студентів спеціальності "ПМСО. Історія". – Херсон, 2004. – 72 с.
5. **Макієнко О.А.** Збірник наукових праць «Південний архів» (Історичні науки): Показчик змісту за 1999-2003 роки // Південний архів. Зб. наук. праць. Істор. науки. – Херсон, 2004. – Вип. 14. – С. 180-194.
6. **Макієнко О.А.** Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Збірник наукових праць. Випуск 5. Київ, 2003. // Південний архів. Зб. наук. праць. Істор. науки. – Херсон, 2004. – Вип. 15. – С. 192-195.
7. **Макієнко О.А.** Третя наукова конференція молодих істориків «Проблеми регіональної історії України» // Південний архів. Зб. наук. праць. Істор. науки. – Херсон, 2004. – Вип. 15. – С. 201-204.
8. **Макієнко О.А.** Щоденник 1887 року як джерело реконструкції херсонського періоду життя Б.Д. Грінченка // Наукові записки / Херсонський краєзнавчий музей. – Херсон, 2004. – С. 79-83.
9. **Павленко В.Я.** Варшавський договір 1920 року між Україною і Польщею в контексті радянсько-польської війни // Південний архів. Зб. наук. праць. Істор. науки. – Херсон, 2004. – Вип. 16. – С. 210-217.
10. **Павленко В.Я., Іванова І.В.** Історія держави і права України: Навчально-методичні рекомендації та плани семінарських занять для студентів спеціальності 7010103. ПМСО. Історія. Спеціалізація: правознавство. – Херсон, 2004. – 62 с.
11. **Павленко В.Я., Коновалов О.Л.** Голокост проти єврейського населення в роки другої світової війни (1939-1945 рр.) // Печатное слово: Информ.-метод. журнал изд-ва ХГУ. – Херсон, 2004. – № 2/7. – С. 54-56.
12. **Сінкевич Є.Г.** Академічний ліцей при ХДУ – навчальний заклад нового типу. – Вид-во ХДУ, 2004. – 69 с.
13. **Сінкевич Є.Г.** Вагома подія у вітчизняній історіографії // Південний архів: Зб. наук. праць: Істор. науки. – Херсон, 2004. – Вип. 14. – С. 164-168. – Рец. на кн.: Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження) / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гірич та ін. – К.: Смолоскип, 2003. – 890 с.
14. **Сінкевич Є.Г.** Відображення діяльності чільних представників "краківської історичної школи" в польській історіографії та джерелах // Південний архів: Зб. наук. праць: Істор. науки. – Херсон, 2004. – Вип. 16. – С. 194-197.
15. **Сінкевич Є.Г.** Нове дослідження з історії медичної науки. Чергова розвідка з історії міграційних процесів у Європі // Південний архів: Зб. наук. праць: Істор. науки. – Херсон, 2004. – Вип. 14. – С. 176-179. – Рец. на кн.: Srogosz Tadeusz. Między biologią egzystencją człowieka w dziejach a historią nauki. – Częstochowa, 2001. – 204 s. Upadek imperiów i rozwój migracji. – Migracje i społeczeństwo / Pod redakcją Jana E. Zamojskiego. – T. 8. – Warszawa: Instytut historii Polskiej Akademii Nauk, 2003. – 242 s.

16. **Сінкевич Є.Г.**, Запорожець О.В. Життя Херсонської єпархії у 20-30-ті роки ХХ ст. // Південний архів: Зб. наук. праць: Істор. науки. – Херсон, 2004. – Вип. 15. – С. 154-156.
17. **Сінкевич Є.Г.**, Янчукова Л.В. Відновлення системи заочної освіти у Херсонському державному педагогічному інституті ім. Н.К. Крупської у повоєнні роки // Печатное слово: Інформац.-метод. журн. изд-ва ХГУ. – Херсон, 2004. – № 2/7. – С. 7-19.
18. **Сінкевич І.Ю.** Краєзнавці Херсонщини: Горностаєв Євген Вікентійович (до 90-річчя від дня народження) // Південний архів. Зб. наук. праць. Істор. науки. – Херсон, 2004. – Вип. 14. – С. 117-126.
19. **Сінкевич І.Ю.**, Максименко Л.В. Просвітницька діяльність православної громади Свято-Катерининського собору міста Херсона // Печатное слово: Інформац.-метод. журн. изд-ва ХГУ. – Херсон, 2004. – № 3/8. – С. 76-78.
20. **Тарабан Ю.В.** Освітня діяльність Херсонської єпархії Української православної церкви у 2003 році // Південний архів. Зб. наук. праць. Істор. науки. – Херсон, 2004. – Вип. 15. – С. 198-201.
21. **Ткачук А.І.** Південь України в працях В.Г. Сарбея // Південний архів. Зб. наук. праць. Істор. науки. – Херсон, 2004. – Вип. 15. – С. 151-154.
22. **Черемисін О.В.** Місцеве самоврядування міст Новоросії (Херсона, Миколаєва, Одеси) у 1778-1861 роках // Південний архів: Зб. наук. праць: Істор. науки. – Херсон, 2004. – Вип. 16. – С. 194-197.
23. **Черемисин А.В.** Изучение социально-экономического развития южно-украинских городов конца XVIII – первой половины XIX вв. (методология вопроса) // Південний архів. Зб. наук. праць. Істор. науки. – Херсон, 2004. – Вип. 14. – С. 14-20.

СТУДЕНТСЬКІ НАУКОВІ ПУБЛІКАЦІЇ ЗА 2004 РІК

1. **Буганов О.** (науковий керівник – ст. викл. **І.Ю. Сінкевич**) Увічнення подій Великої Вітчизняної війни у меморіальних дошках Херсона (До 60-річчя визволення міста від нацистських окупантів) // Студентські наукові студії: 3б. наук. праць студентів. – Херсон, 2004. – С. 212-214.
2. **Кривенко Ю.** (науковий керівник – к.і.н., доц. **Є.Г. Сінкевич**) Роль українських земських діячів у розвитку загальноімперського ліберального руху другої половини XIX ст. // Студентські наукові студії: 3б. наук. праць студентів. – Херсон, 2004. – С. 220-221.
3. **Любак Л.** (науковий керівник – ст. викл. **І.Ю. Сінкевич**) Велика Вітчизняна війна в статтях Августа Вірлича (До 60-річчя визволення Херсонщини від гітлерівських окупантів) // Студентські наукові студії: 3б. наук. праць студентів. – Херсон, 2004. – С. 222-224.
4. **Черепашук А.** (науковий керівник – к.і.н., доц. **В.Я. Павленко**) Відродження язичництва в незалежній Україні (на прикладі РУНВіри) // Студентські наукові студії: 3б. наук. праць студентів. – Херсон, 2004. – С. 234-237.
5. **Щетина О.** (науковий керівник – викл. **О.А. Макієнко**) Роль Успенського собору м. Херсона у збереженні православних традицій (друга половина XIX – початок XX ст.) // Студентські наукові студії: 3б. наук. праць студентів. – Херсон, 2004. – С. 239-243.

Національна Академія Наук України
Південний осередок Інституту
української археографії та
джерелознавства
ім. М.С.Грушевського НАН України
Херсонська міська рада

Україна 73000 Херсон, вул. 40 років Жовтня, 27
Тел. (0552) 32-67-60, факс (0552) 22-61-19, 23-81-94
e-mail: sinkevich@ksu.kherson.ua

Міністерство освіти і науки України
Херсонський державний університет
Інститут психології, історії, соціології
Кафедра історії України

Україна 73000 Херсон, вул. 40 років Жовтня, 27
Тел. (0552) 32-67-60, факс (0552) 22-61-19
e-mail: sinkevich@ksu.kherson.ua

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ЛИСТОК

У вересні 2005 року в Херсонському державному університеті планується проведення міжнародної науково-практичної конференції “Місцеве самоврядування: історія та сучасність (до 140-річчя впровадження земств на Херсонщині)”. Організатори конференції планують запросити до участі провідних українських, російських та польських фахівців. Просимо до 15 червня 2005 року направляти статті по заявленій проблемі. Оргкомітет розішле програму роботи конференції та запрошення учасникам до 1.09.2005 року. На момент роботи конференції заплановано видати у фаховому ВАКівському збірнику матеріали доповідей. Вартість друку однієї сторінки 10 грн. Р/р 35226001000403 МФО 852010 код 02125609 банк УДК в Херсонській області для ХДУ за друк в збірнику „Південний архів. Історичні науки”

1. Статті приймаються в електронному вигляді (формат MS Word 7.0/97) разом з друкованим примірником роботи за власним підписом автора.
2. Відомості про автора: прізвище, ім'я та по-батькові, місце роботи, науковий ступінь і вчене звання, адреси (домашня і робоча), телефон.
3. Вимоги до параметрів статті: формат аркуша – А4 (210х297мм.), верхнє поле – 2 см, нижнє – 2см, ліве – 3 см, праве – 2 см, розмір символу (кегель) – 14, інтервал – 1,5. Сторінки нумерувати не потрібно. Назва статті – великими літерами. Над назвою, праворуч, вказати прізвище автора (ініціали перед прізвищем). Далі – текст статті. Посилання на використану літературу подаються в кінці статті, з дотриманням усіх бібліографічних вимог. Статті приймаються українською, польською, російською та англійською мовами. Переносів не робити, сторінки не нумерувати.

4. Бібліографічний список озаглавлюється – Література: якщо автором використовуються поряд з науковою літературою також історичні джерела – Джерела та література. Нумерований список використаної літератури слід складати в алфавітному порядку (література латиницею – після кириличної (із зазначенням автора) (прізвище, ініціали), назва роботи, місця видання, видавництва та року, обсягу (кількості сторінок); при посиланні на статтю – сторінок, на яких її вміщено у виданні. Посилаючись на джерело у тексті, слід обов'язково вказувати у квадратних дужках його номер за списком, том, випуск і сторінки; при повторному посиланні у тексті на теж саме джерело вказують його номер згідно зі списком (зазначається у списку один раз), змінюючи при потребі номери сторінок, томів, частин. Оформлення бібліографічного списку: розмір символу (кегель) – 12, інтервал – 1.

5. Примітки та посилання (якщо автор бажає розкрити певну думку, що не має прямого і безпосереднього відношення до змісту статті) до роботи потрібно розташовувати в кінці статті перед списком літератури.

6. До роботи обов'язково додається переклад її назви та анотація англійською мовою. В анотації повинні бути викладені основні методологічні і методичні принципи, результати та висновки дослідження.

7. Редколегія залишає за собою право скорочувати та здійснювати літературне редагування, що не впливає на зміст статті.

НАШІ АВТОРИ

Андрєєв Віталій Миколайович – к.і.н., доцент, завідувач кафедри всесвітньої історії та історіографії інституту психології, історії та соціології Херсонського державного університету

Андрєєва Світлана Серафимівна – ст. викладач кафедри всесвітньої історії та історіографії інституту психології, історії та соціології Херсонського державного університету

Бачинська Олена Анатоліївна – д.і.н., доцент, професор кафедри історії України, історичного факультету Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова

Гребцова Ірена Світозарівна – доктор історичних наук, професор кафедри історії нового та новітнього часу історичного факультету Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова

Грімайло Тетяна Юріїна – завідувач кабінетом кафедри історії України інституту психології, історії та соціології Херсонського державного університету

Дарієнко Василь Миколайович – д.і.н., професор кафедри всесвітньої історії та історіографії інституту психології, історії та соціології Херсонського державного університету

Кабачій Роман Іванович – аспірант Університету ім. Марії Складовської-Кюрі в Любліні, слухач Європейського колегіуму польських та українських університетів

Король Анна Іллівна – асистент кафедри історії України інституту психології, історії, соціології Херсонського державного університету інституту психології, історії, соціології Херсонського державного університету

Куценко Юля Юріївна – аспірантка кафедри всесвітньої історії та історіографії інституту психології, історії, соціології Херсонського державного університету

Макієнко Олексій Анатолійович – викладач кафедри історії України інституту психології, історії, соціології Херсонського державного університету

Меренков Віктор Юрійович – начальник відділу у справах національностей та міграції Херсонської обласної державної адміністрації

Михайленко Галина Миколаївна – асистент кафедри всесвітньої історії та історіографії інституту психології, історії, соціології Херсонського державного університету

Павленко Віктор Якович – к.і.н., доцент кафедри історії України інституту психології, історії та соціології Херсонського державного університету

Румянцева Анжеліка Євгенівна – к.і.н., викладач кафедри політології Одеського державного економічного університету

Рижева Надія Олександрівна – к.і.н. доцент Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського

Самойлов Федір Олександрович – к.і.н., доцент, завідувач кафедри історії України Одеського національного університету ім. І. Мечникова

Сінкевич Ірина Юріївна – ст. викладач кафедри історії України інституту психології, історії та соціології Херсонського державного університету

Сінкевич Євген Григорович – к.і.н., доцент, докторант, завідувач кафедри історії України інституту психології, історії та соціології Херсонського державного університету

Сіреджук Петро Степанович – старший викладач кафедри загальноекономічних і гуманітарних наук Івано-Франківського інституту менеджменту Тернопільської академії народного господарства

Наукове видання

Збірник наукових праць

“Південний архів”

Випуск XVII

Макет підготував Сінкевич Є.Г.

Технічний редактор – Кузьменко В.В.

Підписано до друку 01.03.2004.

Формат 60х84/8. Папір офсетний. Друк цифровий.
Гарнітура Arial. Умовн. друк. арк. 17,5. Наклад 300.

Друк здійснено з готового оригінал-макета у Видавництві ХДУ.
Свідоцтво серія ХС №33 від 14 березня 2003 р.
Видано Управлінням у справах преси та інформації облдержадміністрації.
73000, Україна, м. Херсон, вул. 40 років Жовтня, 4. Тел.: (0552) 32-67-95.